

ИЫЛДЫЗ

4

1987

ИҲҮЛДҮІЗ

ЭКИ АЙЛЫҚ
ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ЖУРНАЛ

Озьбекстан ССР Языджылары бирлигининь органы

4

1987

Июль
Август

СЕКИЗИНДЖИ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор

Айдер ОСМАН

Редколлегия:

Шамиль АЛЯДИН
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
(месуль секретарь)
Аскъад МУХТАР
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
(баш редакторнынъ муавини)
Урие ЭДЕМОВА

КРЫМСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
УНИВЕРСИТЕТ
БИБЛИОТЕКА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

УЛУ ОКТЯБРЬНИНЪ 70 ЙЫЛЛЫГЪЫ АЛДЫНДАН

РИЗА ФАЗЫЛ, САФТЕР НАГАЕВ. Кърымтатар эдебиятында Октябрь революциясы мевзусы	3
ШЕРАЛИ ТАШКЪУВАТОВ, РУСТЕМ ИБРАИМОВ. Эмекте догъгъан интернациональ достлукъ	17
РЕШИД МУРАД. Ал Байракъ. Байракъдар ве торуны. Къарт ишчи анъа. Окъулгъан саифелер. Омюр хатрасы. Шиирлер	24

ДЖЕНКЪАВЕР ШУРЕТ ИЗИНДЕН

АДЖИАБЛА ЭМИРОВ, СЕРВЕР АРИФОВ. Енъиш ёлларындаки ко- пюрлер. Весикъалы повесть	27
ФАХРИ САХТАРА. Дженк чокътан битсе де	45
Р. КЪАРАСУВЛЫ. Атешли сатырлар	55
ЯКЪУБ МУСТАФАЕВ. Достунъ ким олгъаныны айт... Весикъалы по- весть	58
ГЪАФАР БУЛГЪАНАКЪЛЫ. Октябрьнинъ кунешинен. Партия. Октя- брь эбедий. Бу яшлыкъкъа машалла. Ленин мавзолейинде. Аналар. Пек аджайип бу йыл кузь. Шиирлер	78

ЭДЕБИЙ АСАБАЛЫГЪЫМЫЗДАН

ДЖЕМИЛЬ СЕЙДАМЕТ. Къуртлагъан кокюс. Икяе	82
КЪУРТСЕИТ АМЕТ. Не къалыр. Утан да арлан. Адет. Бильмей къал- дым. Абиде. Кузь ойлары. Шиирлер	91
АМЕТ АДиль. Чезильген дава. Эфсане	95
Чам. Кок огълу. Икяелер	97

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ ВЕ ЭДЕБИЙ ТЕНКЪИД

ДЖАИД АЗИЗОВ. Алтын кузьнинъ пишкинлиги	100
МУСТАФА ИБРАИМ. Девир талабы рухунен	103
ЛЮТФИЕ БУЛАТОВА. Къарасувнынъ къызлары. Акъылсыз къадын. Мамбет акъай. Шиирлер	110
ВЛАДИМИР КОЗЛОВ. Музей директоры	112

ХАЙЫРЛАЙМЫЗ!

ШАМИЛЬ АЛЯДИН 75 ЯШЫНДА	126
ШЕРЪЯН АЛИЕВ 50 ЯШЫНДА	129

БАСЫЛГЪАН МАТЕРИАЛЛАР ИЗИНДЕН

Фикирлер, теклифлер, къайдлар	130
Янъы китаплар	133
УСЕИН КУРКЧИ. Сёз бирикмелери	135
ЭДЕМ НАЛБАНДОВ. Прелюдия. Нота	140
Авторларымыз акъкъында	144

Риза Фазыл,
Сафтер Нагаев

Кърымтатар эдебиятында Октябрь революциясы мевзусы

I

Советлер мемлекети ичтимаий инкишафнынъ социалистик ёлуна мингенине тамам 70 йыл толмакъта. Улу Октябрь социалист революциясынен башлангъан джемиетни янъартув джерьяны мемлекетимизде енъиш къазанмакънен бирге буюк сынавлардан кечип, халкъара мейдандан да къавий ер алды. Советлер Бирлиги бу девирде мисли корюльмез буюк тарихий инкишаф ёлуны кечти. Бойле янъы джемиетни мейдангъа кетирювге ве онынъ пекишовине мемлекетимиздеки бутюн халкълар озь иссесини къоштылар. Кърымтатарларнынъ илери векиллери де янъы аят ичюн куреште — Октябрь революциясында фааль иштирак эттилер.

Лякин шуны къайд этмек керек ки, халкъымызнынъ анъында революцион рух башкъа къардаш халкълардаки киби, та эрте вакъытлардан шекилленип башлагъаны шубесиздир. XIX асырнынъ орталарында чар акимиятининъ Русиедеки бутюн халкъларгъа нисбетен ве хусусан азлыкътаки миллетлерге япкъан зорбалыгы ве зулумы энди о дереджеге еткен эди ки, айры табакъалар, айры адамлар бу зулум ве эзиетке къаршы баш къалдырмагъа, исьян котермеге башладылар. Бойле парлакъ мисаллерден бири, шу девирде адий адамларны, факъыр-фукъарени, байларнынъ ве задеканларнынъ акъсызлыгъындан озьджесине къорчаламагъа бельсенген мешур халкъ къараманы Алим Азамат огълунынъ джесюране куреш фаалиетидир. Онынъ акъкъында халкъ бир чокъ аджайип ширий эсерлер, йырлар, эфсанелер яратты.

Кене XIX асырнынъ сонъунда халкъ ичинден чыкъкъан Эшмырза кедаининъ чар укюмдарлары ве мырзаларнынъ адалетсизликлерине къаршы сес котергени ве озь шиирлеринде халкънынъ бу акъсызлыкъларгъа къаршы наразылыгъыны ачыкъ-ачыкъкъа акс эттиргени де бойле мисаллерден биридир.

Ама халкънынъ кениш суретте революцион уянувы зиядесиле Кърымнынъ Русиеге къошулувынынъ 100-йыллыгы мунасебетиле 1883 сенеси Багъчасарайда Исмаил Гаспралы наширлигинде эки тильде (рус ве кърымтатар тиллеринде) «Терджиман» газетасынынъ ичтимаий-демократик ве ярыкъландырув фаалиетинден сонъ башланды ве бу джерьян хусусан 1905 сенеси революциясынынъ къудретли тесиринден сонъ айрыджа сильтем алды. 1906 сенеси Къарасувбазар шеэринде революцион рухлы «Ватан хадими» газетасы чыкып башлагъаны эм де онынъ нашири, озь девирининъ корюмли джемаат эрбабы ве Кърым халкъынынъ II девлет Думасындаки векили депутат Решид Медиевнинъ шу Думанынъ межлисинде «Ишсиз-

лерге ярдым акъкъында» меселе боюнджа япкъан мешур чыкышы революцион уянув джержянына даа буюк къувет къошты.

Медиев озь дюньябакышыны Русиеде кескин реакция укюм сюръген сенелерде Девлет Думасында айткъан шу нуткъында ачыкъ-айдын ифаделеди. «Русие койлю ве ишчи бирлигине таянып яшай. Койлю ве ишчи Русие ни ту тып тургъан эсас багъаналардыр. Койлю ве ишчи эвельки Русие ни кевшеген эски бинасы ерине янъы, сербест Русие ни янъы ярашыкъ бинасыны мейдангъа кетиреджек къудретли бир кучътир... топракны ким озь мангълай теринен суварса, онынъ саиби де о олмакъ керек», — дей о, озь чыкышында.

В. И. Ленин озюниъ «1904-1907 сенелери рус революциясында социал-демократларнынъ аграр программасы» эсеринде Медиевниъ бу чыкышына — революцион нуткъ деп къыймет кести. «Кърымтатарларнынъ векили Медиев озюниъ алевли революцион нуткъында «топракъ ве сербестлик акъкъында сёйледи», — деп яза Владимир Ильич шу эсеринде.

Иште бу джержян ве бойле чыкышлар о вакытта етишкен бир сыра яш зиялыларгъа сонъ дередже тесир этти ве оларда революцион дюньябакыш шекилленимине ярдым этти. Решид Медиевниъ редакторлыгъы алтында чыккъан «Ватан хадими» газетасы исе революцион аркетнен берабер осеяткъан эдебий яшлыккъа буюк тесир быракъты. О девирниъ тераккъыйпервер эдиплеринден Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ там манада инкъилябий шиирлери, «Моллалар проекти» ве дигер эсерлери, Асан Чергеевниъ «Эшит, мевта не сёйлеюр», «Такъдир» поэмалары, Якъуб Шакиралининъ ве дигер прогрессив рухлы муэллифлерниъ эсерлери бунынъ ачыкъ делилидир.

Классик озьбек шаири Хамза Хакимзаде Ниязийден он алты йыл эвель онынъ фаджиясына огърагъан, яни та 1913 сенеси байлар тарафындан вахшийджесине ольдюрильген Шамиль Токътаргъазынынъ ве шунынъ киби де Асан Чергеевниъ, Якъуб Шакиралининъ айры эсерлерини кърымтатар пролетар-революцион поэзиясынынъ ильки нумюнелери саймакъ мумкюн. Шамиль Токътаргъазы озюниъ та 1905 сенеси язгъан «Тевъиди Шамиль» шииринде адамларны адалет ичюн курешке чагъыракъ:

Истеелим, акъ бир олсун,
Бунинъчюн диван къурулсын.
Бу ёла джан къурбан олсун —
Кель яналым, кель яналым! — дей.

1909 сенеси язгъан «Кель курешке!» шииринде исе шаир янъы дюнья огърунда курешке давет этерек шойле яза:

Зурна чала, давул ура.
Кель курешке, эй йигит!
Бу бутюлей башкъа куреш,
Аякъларынъ пек пекит.

Кърымтатар эдебиятында ишчилер сынфы мевзусыны озь яратыджылыгъына ильки кирсеткен Якъуб Шакирали 1916 сенеси язгъан шииринде ишчилерге хытаб этерек шойле дей:

Эй ишчилер, девир этти,
Чалышмая там замандыр.
Уюманъыз, уянынъыз,
Ишлемее там замандыр.

1914 сенеси язгъан «Къыш» шииринде исе шаир ёкъсул халкънынъ омюрини шефкъатсыз къышнен къыйас эткен олып: «Чыкъар бир кунъ нурлы кунеш, яар алтын теллери, чырыл-чыплакъ етимлер де кунъ корюр» деген фикирни ортагъа сюре ве революциянынъ береджек сербестлигини бутюн джанлы махлюкъатнынъ танъ аткъандаки къуванчына бенъзете.

Бойлеликле, 1905 сенеси инкъилябынынъ тесиринден догъгъан там прогрессив, реалистик поэзия кеткен сайын инкишаф этти. Хусусан рус пролетариатынынъ революцион чыкышлары ве большевиклер партиясы-

нынъ революцион пропагандасынынъ, Ленин гъаелерининъ тесири Русие-нинъ бутюн кенарларына ве Кърымгъа да келип ете эди. Прогрессив рухлы яш шаирлер ве языджылар бу янъы гъаелернинъ тесири алтында озъ эсер-леринен халкънынъ сынфий ве ичтимаий анъыны уянтмагъа чалыша эди-лер. Бу девирде эдебиятта Асан Чергеев, Шамиль Токътаргъазы ве Якъуб Шакиралинен бир сырада Мемет Нузет, Осман Акъчокъракълы, Мидхат Рефатов, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи ве дигерлер фааль иджат эттилер.

Бекир Чобан-заде озюнинъ «Сонъ девир кърымтатар эдебияты» макъа-лесинде (1929 с.) Шамиль Токътаргъазы ве Асан Чергеев киби классик де-мократ шаирлеримизнинъ иджадий хусусиетлери акъкъында сёз юрьсете-рек шойле яза: «1905 сенеси бизге Шамиль Токътаргъазы шахсиетинде дженюп, Асан Чергеев шахсиетинде шималъ шивелерининъ шаирлерини берди. Шамильнинъ шиирлеринде нисбетен инкъилябий мизадж даа къувет-ли олса, Чергеевде шиирий къувет зияде эди... Чергеев идеология итибары иле 1905 сенеси ислаатчыларынынъ шаири олгъаны алда, Шамильнинъ шиирлеринде даа зияде революционер эмеллерининъ ичтимаий инкъиляп теллерининъ титрейджегини сеземиз».

Чар зулумы алтында инълеген халкъ къуртулышнынъ неде олгъаныны даа сонъунадже яхшы анъламай эди. Бу меселе, яни халкънынъ такъдири озъ элинде олувы, онынъ ичюн курешмек кереклиги языджыларнынъ эсер-леринде кеткен сайын ачыкъ-айдын акс эттириле ве анъатыла эди. Яш иджаткяр Умер Ипчи 1917 сенесининъ башында язгъан «Кимден ярдым?» серлевалы шииринде къадынларнынъ, къызларнынъ бахтсыз такъдири хусусында фикир юрьсетерек:

«Озюнь ичюн озюнь чалыш, адджыларгъа кокюс кер!
Такъирлерге, нефретлерге, зульметлерге боюн эгме!
Кер кокюсинъ, атыл огге, азатлыкъны булырсынъ,
Азап, хорлыкъ, къарт омюрден анджа бойле
къуртулырсынъ!

дей.

Иште, бу ве дигер шаирлернинъ яратыджылыгъы революция арфеси девиринде илери гъаелерни тешвикият этювде, халкъкъа революцион рух ашлавда, оны азатлыкъкъа чагъырувда буюк роль ойнады. Оларнынъ про-грессив гъаели эсерлери кърымтатар инкъилябий поэзиясына башлангъыч къойдылар ве умумен эдебиятымызгъа тарихий революцион мевзуны кир-сетюв ичюн биринджи басамакъны тешкиль эттилер.

1917 сенеси ноябрь 7-де «Аврора» залпы дюньяда янъы эра башлан-гъанындан хабер берди. Улу Ленин партиясынынъ ёлбашчылыгъы алтында Октябрь социалист революциясы гъалебе къазанды. Бунынъле берабер Ру-сиенинъ бутюн кенар улькелеринен бир сырада, Кърым ярым адасы узе-ринде де азатлыкъ кунеши парылдады. 1905 сенесинден сонъ эдебияткъа кельген шаир ве языджыларнынъ эксериси Октябрь инкъилябыны ве Кърымда Совет акимиети тикленювини буюк къуванчнен къаршылады.

Бу девирде Будапештте булунгъан Бекир Чобан-заде «Ах, табылсам» адлы шииринде Октябрь инкъилябына «оксюзлер тою» дей. 1919 сенеси о озю де Венгрия революциясы иштиракчилери сафына къошула ве венгр пролетариатынынъ бу революцион чыкъышыны озюнинъ «Дунай таша» шииринде шу озеннинъ гуръ ташкъынына бенъзете.

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге ачувланып.
Далгъалана, шувулдай, ай копюре!
Копюрни итей, ташларны шай кемире, —

дей шаир ве шойле иляве эте:

Сени коръдим бугунъде шай копюрген,
Нидже седни копюгинъ ашып кирген,
Ачыкъ диймен, гонъюлим ташмакъ тилей!
Шу бинъ йыллыкъ седлерни ашмакъ тилей!
Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!
Инсавлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!

Шаирнинъ бойле язгъанынынъ себеби шунда ки, о вакытта онынъ юртунда Кърымда даа Врангель башкесерлери ат ойната эдилер.

Малюм ки, Къызыл Орду Кърымны врангельджилерден 1920 сенесининъ сонъунда бутюнлей темизледи ве ноябрь 20-де анда темелли суретте Совет акимieti тикленди. Асырларнен эзиет алтында булунгъан халкъ бу азатлыкъны, бу ал танъны къуванчнен къаршылады. О девирнинъ корюмли шаирлериден бири Амди Гирайбай озюнинъ «Хош кельдинъиз!»¹ адлы шииринде бутюн халкънынъ къуванчыны ифаде этерек:

Хош кельдинъиз, большевиклер, Кърымгъа!
Яшавымыз минди янъы къурумгъа.
Сайып-суйип къаршылаймыз сизлерни.
Къызыл достлар, унутманъыз бизлерни,— дей.

Большевиклерни, шаир айткъаны киби, бойле сайып-суйип къаршылагъан халкъымыз Кърымда Совет акимietини пекитювге ве янъы сербест аят къуруджылыгъына гъайретнен киришти. Революция гъаелери, улу Ленин косътерген акъикъий ёл эр кесни ве энъ зияде яшларны янъы омюр ичюн бирликли эмекке, окъувгъа, бильги алуvgъа джоштурды. Хусусан къадынларнынъ ве къызларнынъ буюк бир истекнен окъувгъа ве ишке сарылгъанлары оларнынъ акъикъатен сербестликке чыкъкъанынынъ ачыкъ делили эди. Асырларнен дёрт дивар ичинде къапалып кельген кърымтатар къадыныннынъ бойле урлыкке малик олувы, эльбетте олар ичюн бир муджизе ве муджде эди.

1921 сенеси, яни Совет акимieti тикленгенине даа учъ бучукъ ай олгъанда, Кърымда ильки кере 8 Март къадынлар байрамы отъкериле. Шаир Абдулла Ляtif-заде бу мунасебетнен язгъан «Муджде» шииринде Октябрь революциясы саесинде сербестликке чыкъкъан къадынларгъа мураджаат этерек, шойле дей:

Муджде санъа зинданлардан чыкъарылгъан къадынлыкъ!
Муджде санъа, энди сенинъ омрюнъ, кунинъ айдынлыкъ.
Инкъильябнынъ къудретинен сёкюльди эп зынджырлар,
Эзильдилер сени эзген, ашшалагъан къытмырлар.

Джафер Гъафар исе айны шу йылы язгъан «Дуйгъуларым» шииринде инсанларгъа Октябрь кетирген урлык акъкъында буюк гъурурнен шойле яза:

Джефа чеккен гонъюлимде бир азатлыкъ дуяман,
Мен озюмни озъ ёлумда бир къараман саяман.
Бир шей манъа къоркъу бермей, мейдан ёлум алдымда,
Ал байракъкъа аркъа берип, ал йылдызгъа бараман.

1922 сенеси исе революциягъа садыкъ шаир «Интернационал» чалына адлы шииринде, бу пролетар гимнини коклерге котерип шай дей:

Къан къайнаша, гонъюль джоша, синъирлер де сарсыла,
Сен чалынсанъ ер-кок титрей, кусъкюн чырай ачыла.

Шаир озю ольгенде диний адетлер дегиль де, «Интернационал» чалынсын, деп шиирнинъ сонъуны шу сёзлернен битире:

Сенинъ сесинъ гурълегенде, меним козюм юмулсын,
Меним олюм мезарыма сен чалынып къойылсын!

Бойлеликле, 1920 сенеси ноябрь 20-де Кърымда Совет акимieti тикленген кунълерден, яни большевиклернинъ келювини селямлагъан. Октябрь революциясынынъ халкъкъа азатлыкъ кетиргенине, янъы омюрге аякъ басылгъанына эм де улу даймиз В. И. Ленинге багъышлангъан шиирлернен янъы девир эдебияты — кърымтатар совет эдебияты догъа. Октябрь революциясы мевзусы исе бу эдебиятнынъ даимий мевзуларындан бири олып къалды. Эм о девирден башлап, бу кунъге кельгендже, Октябрыге ве Ленинге багъышлап бир де бир эсер язмагъан ич бир языджы

¹ Амди Гирайбай. «Шиирлер». 1926 с.

ве шаир ёкътыр десек янбылмамыз. Хусусан бойле имкян поэзияда зияде ве бу мевзуларгъа багъышлангъан ильки эсерлер де шиирий эсерлер эди. Оларнынъ базыларыны юкъарыда къайд этип кечтик.

Янбы девир эдебияты языджы ве шаирлерден янбыджа язмакъны, янбы мевзулар узеринде чалышмакъны, янбы шекиллер къыдырмакъны, эсерлернинъ мундериджесинде революцион рух яшатылмасыны талап эте эди. Эм эсерлер актуаль ве дженкявер олып, халкъкъа, янбы аят къуруджылыгъына, социализм ичюн курешке хызмет этмек керек эди. Бу фикир Абдулла Лятиф-заденинъ «Янбы саз» шииринде гъает ачыкъ ифаде этиле:

Янбы дюнья, янбы омюр, янбы куньге
Янбы баарь, янбы яз,
Янбы дуйгъу, янбы фикир, янбы эзги,
Янбы тюрюк, янбы саз!

Октябрь мевзусы ве Ленин образына мураджаат этюв де эдебиятымызда янбылыкъ эди. Бу мевзугъа ильки мураджаат эткен ве янбыджа язып башлагъанлардан Умер Ипчининъ 1923 сенеси Октябрь байрамына багъышлангъан «Кенё кельди» шииринде бу байрамнынъ кельгенине къуванч дуйгъулары шойле ифаде этиле:

Ишчи халкъкъа урлык берген
Ал Октябрь кене кельди...
Мазлумларны, ёкъсулларны
Урь турмушнен муджделеген
Къызыл йылдыз догъгъан куню —
Ал Октябрь кене кельди!

Языджы бу мевзуны сонъра озюнинъ драма ве несир эсерлеринде даа кениш суретте девам эттирди.

Он едиде Петроградны темелинден
Тепрендирди революция фыртынасы.
Авропадан Ленин къайтып кельген куньде
Халкънен толды эр сокъагъы ве чаршысы.

деп яза шиирлеринден биринде бу мевзугъа чокъ эсерлер багъышлагъан шаир Абдуреим Алтанълы. Революциягъа бутюн халкънынъ къолтуткъаныны тариф этерек, шаир озюнинъ «Коммунист» адлы поэмасында шойле яза:

Къартлар деген: «Тама-тама голь олур».
Халкъ гъадабы артты, дёнди борангъа.
Авдарылды чюрюк дивар-хор омюр,
Бахт кувеши шавле сачты джангъа.

Петропавловск зинданыны кузь куню
Халкъ авдарып кокке сачты кулюни.
Улу Ленин деди бизге: — Илери!
Сизни куте бахт-сеадет кунълери.

«Мени Октябрь революциясы шаир этти. Аяткъа, дюньягъа меним козьлеримни о ачты», — деп язгъан эди белли рус шаири Николай Тихонов. Бизим шаирлеримиз Зиядин Джавтобели, Абдуреим Алтанълы, Эшреф Шемъи-заде, Ыргъат Къадыр ве даа чокъ дигерлери де бойле дей биле эдилер.

Буюк рус шаири В. Маяковский «Владимир Ильич Ленин» поэмасында «Биз Ленин дегенде партияны козьде тутамыз, партия дегенде исе Ленинни козьде тутамыз» дей. Айны бунынъ киби бизде де, хусусан поэзиямызда, эксери алда Ленин дегенде революция козьде тутула, яни революция образы Ленин образы вастасынен бериле, чюнки бу эки образ бири-биринен о дередже сыкъы багълы ки, олар бири-биринден ич айрылмаз олып кельдилер.

1925 сенеси он еди яшында шаир Эшреф Шемъи-заденинъ къалеми астындан «Ленинге» деген кучюк бир шиир догъды ки, бу шиир кърым-татар совет поэзиясында В. И. Ленинге багъышлангъан энъ кучлю эсер

оларакъ танылды. Бу шиирде Шемъи-заде улу даийге мураджаат этерек:

Сындырдынъ
Дюнъяны, сарсып темелин,
Тындырдынъ
Джадыны, узип эмелин,
Туттырдынъ
Тизгинни ишчи къолуна,
Отъкиздинъ
Джарлардан, урьлик ёлуна,—

дей. Эбет, анълашыла ки, «дюнъяны сындыргъан», «джадыны тындыргъан» Лениннинъ озю дегиль эди. Буны онынъ ёлбашчылыгъында енъиш къазангъан Революция япты. Демек, шаир бу ерде Ленинге мураджаат этсе де, революцияны козьде тута, яни бу сатырларда Ленин образы Революция образынен бирлеше, умумийлеше.

Октябрь къазанчларыны къорчалап, фашистлер иле куреште 1945 сенеси джаныны феда эткен дженкчи шаир Ыргъат Къадыр та 1929 сенеси язгъан «Октябрь айы» шииринде революциягъа мунасебети ве гъурурыны шойле сатырларнен беян эте:

Гонъюлиме дуйгъу берген, шеньлик берген
Бир ай бар ки, о ай Октябрь айы!

Сонъ девам эте:

Бу айдыр инкъиляп къапысын ачкъан,
Помещик бойнунынъ бавыны якъкъан,
Мырзасын темельден сипирип аткъан,
Шень байрам чыкъаргъан Октябрь айы.

Революция ве Октябрь мевзусы шиириетимизнинъ ири эсерлеринде — поэмаларда да кениш акс олунды. Абдуреим Алтангълынынъ «Трактор», «Бу эпоха», Ыргъат Къадырнынъ «Бахтияр», «Исмаил» поэмалары ве дигер эсерлер бунъа мисаль ола билелер.

Уйкен несиль шаирлеринден эстафетаны алгъан 30-джы йылларнынъ яш шаирлери де бу мевзуны девам эттирдилер. Озьлерини анълы суретте Ватанны къорчаламагъа азырлагъан бу атешюрек шаирлер Октябрь мевзусыны озъджесине ифаде эттилер. Дженк йыллары гестапо джеллатлары элинден къурбан кеткен аджайип шаиримиз Осман Амит революцияны кучлю ташкъынгъа бенъзете.

Улу ташкъын! Ич къаршы туралмазсынъ —
Ташкъында кучь эм ватан урьлиги бар.
Чекиль четке! Тез тартыл! Кыралмазсынъ —
Бизде эр халкъ кучюнинъ бирлиги бар:

деп яза о «Улу ташкъын» шииринде. Айны шу девирнинъ энъ яш комсомол-шаирлеринден бири, шимди де фааль иджат эткен Решид Мурад Октябрынъ Кунешнен ве Айнен къыяс эте.

Нидже йылдыр Октябрынинъ атеши —
Кыгъталарчюн кунъдюз — Кунеш, гедже — Ай.
Нидже йылдыр Октябрынинъ енъиши,
Кремльнинъ йылдызыдай парылдай.

Дженктен сонъки девир шаирлерининъ эсерлеринде де, яни земане поэзиямызда да Октябрь революциясы мевзусы озь кучюни сакъламакъта. Земане шаирлери бу мевзуны даа зияде кенишлетти, конкретлештирди ве бу образны даа зияде зенгинлештирдилер. Мерхум шаирлеримиз Амет Мефаев ве Энвер Селямет эр бири Октябрынъ инкъиляпны озюнде ифаде эте. Энвер Селямет «Ватан шейтлерине» шииринде:

Аврорадан атланып,
Чалыкъ атлар сыртына,
Кельген эди юртынга
Инкъилябий фуртуна...

Инкъилябий афакъан —
Сияянынъ энъ арувы.
Ватан ичюн акъса къан,
Арта онынъ къарувы! —

деп, инкыляпнынъ насыл къудретли кучъ олгъаныны ифаде эткен олса, Амет Мефаев озюнинъ «Октябрь нурлары» адлы шииринде революциянынъ не бергенини косътермеге тырыша.

Октябрьнен козюн ачты эмеқдар халкъ,
Октябрьнен тютедилер бинъ оджакълар.
Октябрьнен таптыкъ бизлер акъикъат-акъ,
Октябрьге ачтыкъ бизлер кенъ къучакълар.

Бу шиирнинъ эр сатырында текрарлангъан «Октябрь» сёзю гуя «Аврора»нынъ о вакъытта гурульдеген залпларыны анъдыра.

Октябрь пек чокъ шаирлерге ильхам чокърагъы олгъаныны сонъки девиргедже екяне шаиремиз олып кельген Джеваире шойле косътере:

Алевали Октябрь багърындан нур эмип,
Истикъбалъ ёлунда сенинъле сырдаштым.

Революция, Октябрь — бу даимий арекет, даимий куреш, даимий яшлыкъ демек. Бу фикирни, яни юреги даима яш олгъанынынъ себебини шаир Черкез-Али озюнинъ «Мен октябрь баласыман» шииринде шойле ифаде эте.

Чюнки меним юрегимде къайнагъан,
Октябрьде яратылгъан ал къан бар.
Ленинизм гъаесинен рухлангъан,
Енъишлерге алып баргъан ильхам бар.

Улу Ленин гъаелери, Октябрь революциясынынъ тесири бутюн дюньягъа серин ель олып дагъылды ве бугунъге келип джиганнынъ учъте эки къысмы энди социализм байрагъы алтында бирлешмекте.

Нидже йыл
Токътамай дюньяда
Октябрь кунешни нур сача.
Арашкъа,
Индлиге,
Зенджиге
О ильхам, кучъ бере, ёл ача, —

демеге муим дереджеде эсас бар.

Совет халкъы озюнинъ Октябрьге олгъан буюктен-буюк севги-итиба-рыны ифаде этерек, ноябрь 7 кунюни озюнинъ тантаналы революцион байрамы деп илян этти. Бу байрамны совет халкъынен берабер джемий къардаш социалистик мемлекетлернинъ халкълары ве бутюн дюнья прогрессив джемаатчылыгъы да къайд этип кельмекте. Шаир Билял Мамбет бу улу байрамны юректен селямлай:

Селям, азатлыкънынъ ёлуны ачкъан,
ёкъсулгъа джан берген, шанлы Октябрь!
Селям, кутъледерге нурыны сачкъан
азатлыкъ мудждеси, намлы Октябрь!

Бу байрамгъа ич бир байрам етмегенини шаир Къуртсеит Амет шу дёрт сатырда къандырыджы суретте косътере:

Кечкен кунълер тарихларгъа
Азмы куреш — енъиш язды.
Ама улу Октябрьге
Етеджеги бармы аслы!..

Иште, бу сене 70 йыллыгъы къайд этиледжек улу Октябрь революциясы мевзусы поэзиямызда бойле кениш суретте озъ ифадесини тапып кельмекте ве ойле де девам этеджектир. Чюнки инсанлыкъ тарихындаки бу улу вакъиагъа эр несиль озъджесине сеслене ве озъ яратыджылыгъында оны озъджесине акс эттире. Эбет, макъсадымыз бу мевзуда язгъан бутюн шаирлер ве бутюн эсерлер акъкъында язмакъ дегиль де, революция мевзусынынъ поэзиямызда ве умумен эдебиятымыздаки ерини ве онынъ эмиетини косътермектир.

Революция ве граждан дженки вакъиалары эсасында тарихий кечмишни тедкыкъ этюв саесинде эдебиятымызнынъ муим пытакълары олгъан драма ве несир жанрлары да 20-джи ве 30-джи сенелерде бир сыра актуаль эсерлернен зенгинлешти. Революцион вакъиаларнен багълы халкъ омюри бу девирнен бир догъгъан кърымтатар совет эдебиятынынъ эсас мевзусына чевирильди. Мемлекетимизде биринджи бешйыллыкъларнынъ мувафакъиетли эдасы эм де халкъара мейдандаки денъишмелер социалистик джемиет инкишафынынъ амелий ифадеси олды. Асырларгъа мусавий бу йылларнынъ эсас мундериджеси совет омюр тарзынынъ мейдангъа келювинен, совет адамынынъ шекилленювинен багълыдыр. Янъы девирнен бир догъгъан социалистик реализм эдебияты исе муим ичтимаий-сиясий, бедий-эстетик фактор оларакъ, Улу Октябрь социалист революциясы саесинде мейдангъа кельген ве шекилленген гъаелерни терен эм де реалистик тарзда, бедий усталыкънен ифаделеди. Кечильген тарихий девирни, онынъ юксек мензиллерини, мешакъатлы, лякин ефъишли адымларынъ эдебий талиль этювнинъ эмиети шунда ки, революцион ёлны терен анылав ве анылатув бугуныки социалистик аятнынъ насыл кыйынлыкъларнен, насыл кескин курушлер саесинде мейдангъа кельгенини тасавур этмеге ярдым косьтермек мумкюн.

Эдебиятымызда революция ве онынъ къазанчларыны къорчалав огърунда куруш мевзулары поэзиядан сонъ башта драматургияда озъ аксини таптылар ве сонъра несир эсерлерден де ер алдылар. Драматургияда бу мевзу отузынджы сенелерде етекчи ерни ишгъаль этти. Языджыларымыз драматургиянынъ гъает джиддий ве оператив бир жанр экенини онынъ вастасынен кутълелерге терен тесир этмек мумкюн олгъаныны догъру аныладылар. Улу рус языджысы А. Н. Островский айткъаны киби: «Драматик поэзия эдебиятымызнынъ дигер сааларына нисбетен халкъкъа даа зияде якъындыр, чюнки китап ве журналларны бир къач бинъ адам окъуй, пьесаны исе юз бинълернен адам сейир эте. Башкъа бутюн эсерлер бильгили адамлар ичюн, драма ве комедия исе бутюн халкъ ичюн языла».

Йигирминджи сенелернинъ экинджи ярысында драматургиямызнынъ огюнде гъает месуль вазифе тура эди. Элине къалем алып, янъы омюрни тасвирлемеге тырышкъан эдиплер, буны догъру аныладылар ве джемиетнинъ революция янъарувында халкъымызнынъ иштирагини акс эттирмеге ынтылдылар. Бу девирде язылгъан пьесаларгъа революция ве онынъ къазанчларыны пекитюв мевзусыны кирсеткен драматург-языджыларымыз Умер Ипчи, Абдулла Ляtif-заде, Ильяс Тархан, Юсуф Болат ве Мамут Дибакъ олдылар. Умер Ипчининъ «Мусульман бюросы», «Азат халкъ» ве «Душман» пьесалары, Абдулла Ляtif-зедининъ «Омюр баари», Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» ве «Москва айта» эсерлери, Юсуф Болатнынъ «Сонъки гедже» ве «Денъиз далгъасыз олмаз», Мамут Дибакънынъ «Гизли нишан» пьесалары иште о вакъытта театр санъатымызнынъ инкишафына ёл ачтылар. Бунынъ киби де драматургия жанрында Раим Тынчеров, Сервер Джетере, Решит Асанов ве дигерлер де иджат эттилер.

Умер Ипчининъ «Мусульман бюросы» драмасында душман аркъасында гизли оларакъ партия вазифесини коммунистке хас ираденен, федакарлыкъларнен эда эткен адамларнынъ куруши тасвирлениле. Пьесада граждан дженки йылларында акъ гвардияджылар арасында гизли партия иши алып баргъан, эмеқдарларны врангельджилерге къаршы сонъки аль этиджи урушкъа азырлавнен огърашкъан, халкъымызнынъ аджайип огълу ленинджи Мидат Рефатов ве онынъ садыкъ аркъадашлары, революциянынъ гъалемеси ичюн джанларыны феда эткен революционерлернинъ куруши косьтерильди. Весикълар эсасында язылгъан бу эсерде коммунистлернинъ образлары усталыкънен яратылгъан. Олар социалист революциянынъ идеалларына садыкъ ленинджилер оларакъ душман огюнде теслим олмадылар. Халкъ ичинден чыкъкан бу коммунистлернинъ къувети кутъленен сыкъы багъ тутувда, онъа аркъа таяп чалышувда экенини драматург догъру

анълады ве озь эсеринде макъсат ве образ бирлигини тарихий фактлар эсасында бедий севиеге котермеге наиль ола. Языджы коммунист образыны яратувда бойле иш корип, эдебиятымызда конкрет тарихий материал эсасында джиддий эсер язмакъ мумкюн олгъаныны биринджи кере тасдиқ этти. Онынъ бу эсери бизим драматургиямызда коммунист образыны яратув саасында ильки адым олмакънен бирликте, айны заманда дигер языджыларымыз ичюн де нумюне олды.

Умер Ипчи куннинъ энъ муим вакъиаларына озь вакътында джевап берген языджы оларакъ драматургиямызнынъ инкишафына салмакълы иссе къошты. Онынъ 1927 сенеси язгъан «Азат халкъ» пьесасы бу джеэттен характерлидир. Бу эсерде Коммунист партиясынынъ ёлбашчылыгында янъы омюр къурайткъан кой эмекчилери тасвирленилды. Сынфий куреш вакъиаларыны айдынлаткъан бу пьесанынъ къараманларындан бири — къызыл аскер Мустафанынъ шойле сёзлери эсернинъ макъсадыны толу ифаделей: «Аркъадашлар! Койимизде пысып къалгъан бу унсурлар, бу зиянкярлар бизим буюк байрамымызны бозмакъ истедилер. Биз алай дюнья без аз гвардиясына къаршы джевап бермеге азыр олгъанымыз киби, миллетимиз де пысып къалгъан буржуазиягъа энъ къатты джевап берир. Биз озь байрамларымызны ич кимсеге боздурмамыз! Яшасын Улу Октябрь революциясы!»

Муэллиф бу эсерде сынфий душманнынъ — кулаklarнынъ, моллаларнынъ, буржуа миллетчилерининъ ич юзюни ача, халкънынъ бахты огърунда курешчилернинъ — янъы джемиет къурайткъан илери адамларнынъ образларыны ачыкъ-айдын ве къандырыджы суретте косътере.

Ильяс Тарханнынъ тарихий эмиетке малик олгъан «Уджюм» эсеринде де 1919—1920 сенелери ялы бою койлеринде ве кучюк шеэрлерден биринде олгъан вакъиаларнынъ эсасында ишчилер ве фукъаре койлюлернинъ буржуазия укюмранлыгыны девирип, Совет акимиятини къурув ичюн курешлери косътериле.

Пьесада Совет акимияти ичюн куреште чешит миллетлернинъ бир интернациональ айлени тешкиль эткенлери тасвирлениле. Драматург образларнынъ инкишафында сынфий курешнинъ кетишатыны догъру акс эттире ве оны омюр левхаларынен багълы оларакъ чезе. Пьесада ыргъат ве фукъарелернинъ етекчилери Сеитбекир, Асан ве Меметнинъ орта аллы ве такъатлы табакъанынъ дюньябакъышларынен, буржуа миллетчилерининъ мефкуре ве меслеклерини ташыгъан Халиль эфенди образларынен танышув авторнынъ макъсадыны догъру анъламагъа имкян бере.

Драматург о девирнинъ ичтимаий типлерини характерли чизгилерде айдынлата ве фукъаре комитетлерининъ эмекчи халкъ арасында нуфузы эп арткъаныны ишанчлы суретте тасвирлей.

Революция душманлары дагъларгъа чекилип, Совет акимиятине къаршы курешни девам эттиргенде, кой ревкомынынъ башы Сеитбекир ве онынъ ярдымджылары Асан, Мемет, Усеин ве дигерлери Къызыл Ордугъа гонъюллилерни азырлавнен огърашалар. Шеэр активистлери дагъгъа чекильмеге къарар бергенде бандитлер койге разведкагъа кельген Асан ве Ибраимни якъалайлар. Байнынъ огълу Сеитджелиль ревком реиси Сеитбекирнинъ къорантасына къылына, бундан къоркъкъан Сеитбекирнинъ апайы Фатма къызы Зейнепни ыргъат Меметке акъайгъа бере. Зейнепнен Меметнинъ тойы яшларнынъ джыйынына чевириле. Безлар буны эшитип, азбарны сарып алалар. Асан чаресин тапып азбардан чыкъа ве койнинъ дживарында гизли тургъан партизанларгъа хабер этип етиштире. Безлар яшларны алып кетеджек арада «Ур-ра!» садалары янъгырай. Асан, Сеитбекир, Васильев пейда олалар. Безларны теслим олмагъа меджбур этелер.

Пьеса ревком реиси Сеитбекирнинъ атешин нуткындан сонъ «Интернациональ» чалувнен бите. Партизанлар койлюлерни силяландырып, душман аркъасындан уджюмге кече, Къызыл Ордугъа ярдымгъа ашыкълалар.

Ильяс Тарханнынъ бу эсери эмекдарларнынъ Совет акимияти ичюн курешнинъ муреккеп девир — йигирминджи сенелернинъ вакъиаларыны тарихий джеэттен догъру ве бедий усталыкънен косътере бильди. Эсерде

яратылган Сеитбекир образы эдебиятымызда тарихий революцион мевзудаки джиддий характерлерден биридир.

Сеитбекир ве онынъ досты Васильев образларында биз халкънынъ урьмет ве ишанчыны озьлерининъ амансыз курешлеринен къазангъан коммунистлернинъ чизгилерини коремиз. Эсерде граждан дженкиннинъ муреккеп шараитында кениш кутълени душмангъа къаршы курешке котере бильген Ленин партиясынынъ челик ирадеси къандырыджы левхаларнен тасвирлениле.

Умер Ипчи ве Ильяс Тархандан сонъ драматургияда бу мевзуны девам эттирген Юсуф Болат «Сонъки гедже» ве къысмен «Денъиз далгъасыз олмаз» пьесаларында революция къазанчларыны къорчалавда халкъымызнынъ иштирагини, айны заманда, онынъ озюне хас муреккеп куреш ёлуны эпик планда бедий умуийлештирди.

Комедия тарзында язылган «Сонъки гедже» эсеринде койлюернинъ партизанларнен багъы ве оларнынъ мааллий байларгъа къаршы куреши саде, адий бир вакъиа узеринде къурулып, онынъ чезилювинде Велиджан ве Мемет киби фукъарелернинъ коммунист Васильевнинъ ярдымынен актив имаеджилер дереджесине котерилуви косътериле. Муэллиф эсерде фукъаре халкъ характерини косътерювнен бирликте, онынъ сиясий анъынынъ осювини де тасвирлемеге ынтыла. Бу ынтылув сонъундан онъа «Денъиз далгъасыз олмаз» пьесасы киби эсер яратмасына ярдым этти.

«Денъиз далгъасыз олмаз» пьесасында муэллиф миллетчилернинъ реакция кыяфетлери, эки сыныф арасындаки куреште шанлы Коммунист партиясынынъ ёлбашчылыкъ ролюни косътерюв джерьянында койлюернинъ сиясий пишкинлигини контрреволюцион унсурларгъа къаршы къоя ве оларнынъ арасындаки сынфий курешни аятий левхаларнен тасвир эте.

Муэллифнинъ дикъкъат меркезинде эки лагерь векиллери — эм мусбет, эм менфий типлер тура. Бу персонажларнынъ вастасынен автор эки гъаенинъ бири-бирине нисбетен зыддиетини догъру косътере. Ички ишлер комиссарлыгъынынъ хадими Борис, кой яшы комсомол Къаври образлары ве оларнынъ фаалиети вакъиаларнынъ меркезине къююла, бутюн зыддиетлернинъ темели оларнынъ талийлеринен багълана. Бу исе эсернинъ негизини тешкиль эткен Анай образынынъ даа ачыкъ ве толу айдынлатылмасына ярдым эте.

Къаври омюрини партия, халкъ ишине багъышлагъан ватанпервер йигиттир. Къаври омюрини Улу Октябрь революциясынынъ къазанчларыны къорчаламагъа багъышлагъан ве душман элинде эляк олгъан агъасынынъ ишини девам эттирмеге къарар берген алидженап инсан образыдыр.

Бу мевзу несирде хусусан онынъ буюк жанрларында драматургиягъа нисбетен баягъы сонъ айдынлатылды. Отузынджы сенелери Умер Ипчининъ «Асан», Джафер Гъафарнынъ «Азманлар», Шамиль Алядиннинъ «Шаланда» повестълери ве олардан эвель Джемиль Сейдаметнинъ «Къанлы кольмек» икяеси ве «Уфукъкъа догъру» романы пейда олды.

Бу эсерлерде биз революция ве онынъ къазанчларыны къавийлештирюв ишлерининъ бедий тасвирини белли бир севиiede коремиз.

Драматургиянен берабер несирде де семерели иджат эткен Умер Ипчи озюнинъ «Асан» повестинде революциядан сонъки йылларда халкъымызнынъ омюриндеки денъишмелер акъкъында икяе эте. Языджы бу эсерде ыргъат Асаннынъ омюрини усталыкънен тасвирлей. Хасап Йыбрамнынъ элинде хорлангъан бу оксюз чобан бала акъсызлыкънынъ темелини анълап башлай. Повестте сюжет бедий эсерлерге хас усулнен инкишаф эте, вакъиаларнынъ меркезинде екяне баш къарамаман тура, языджынынъ гъаеси халкъ векили Асан вастасынен косътериле. Автор истисмар къурумгъа къаршы куреште оськен ве къавийлешкен къуветни адий эмеқдар кутълесинде коре ве шу эмеқдар халкънынъ векили — Асан образыны пишкин къарамаман дереджесине котере.

Асаннынъ Хасап Йыбрам элинде кечирген агъыр омюри, онынъ эвинден къачып денъизджилерге барып къошулувы ве акъ гвардияджы унсурларгъа къаршы куреште иштираги эсер сюжетининъ эсас материалы олып хызмет эте.

Джафер Гъафарнынъ «Азманлар» повестинде Совет акимиятининъ ильк йылларында койде олгъан денъишмелер реалистик косътерильген. Сынфий курешнинъ иштиракчилери байлар ве фукъарелер арасындаки зыддиетлер эсерде бедий суретте тасвирлене.

Отузынджы сенелери бу мевзуда яратылгъан эсерлерден бири Джемиль Сейдаметнинъ «Уфукъкъа догъру» романы революциядан сонъки джиддий девир — Кърым эмеқдарларынынъ большевиклер партиясы ёл-башчылыгъы алтында улькеде Совет акимиятини пекитюв, социализм ёлуна минюв ичюн кескин куреши косътериле. Эсерде Акъташ коюнде олып кечкен вакъиалар узеринде оджа Халильнинъ омюриндеки денъишмелер икье олуна. Окъумыш йигит чар девиринде хорланып кельген эмеқдарларны джаилликтен къуртарувны Совет акимияти онынъ огюне къойгъан буюк вазифе деп биле. Оджа партиягъа кире, янъы айдын келеджек ичюн курешке къошула.

Романнынъ эсас мевзусы — эки сыныф арасындаки сынфий курештир. Бу куреш джержьянында Халиль оджа пишкинлеше ве акъикый курешчи олып етише. Роман озюнинъ гъаевий-сиясий севиесине коре революциягъа багъышлангъан дигер эсерлерден фаркъ эте. Бу хусусан эсердеки Халиль оджа характерининъ шекилленювинде, онынъ куреши, яратыджылыкъ фаалиетинде корюне. Халиль оджа образынынъ инкишафында зиялыларнынъ революциягъа къошулувы эм де оларнынъ халкъ курешинде шекилленюви тарихы озь ифадесини тапа. Джемиль Сейдаметтен эвель де эдебиятта адий халкъ ичинден чыккъан зиялы образыны яратувгъа ынтылулар олгъан эди. Лякин олар озь девире ве характерине коре эсерде чешит айлевий, аятий ве ичтимаий борджны эда этелер. Халиль оджа исе озь характери, джемиетте туткъан ери джеэтинден олардан айрылып тура. О озь характеринен янъылыкъ араштыргъан ве бу ёлда ёрулмадан курешкен янъы девирнинъ янъы адамыдыр. Чюнки о озь фаалиети, куреши, эмеги ве тешкилятчылыгъынен койлюлерни азатлыккъа, социалистик эмеқ мейданына чеке. Языджы бу образнынъ мисалинде зиялыларымызнынъ янъы несили догъгъаны ве шекилленгенини косътермеге арекет эте. Бу хусусан, романда тасвирленген сынфий куреш ве онынъ аль этильмесинде Халиль оджа образына юклетильген ичтимаий макъсатнынъ салмагъынен багълыдыр. Халиль оджадаки маневий гузеллик, акъикый инсаниетлик хусусиетлери иште бу сынфий куреш джержьянында, оларнен олгъан кескин расткелишювлерде ачыла. Бу ал исе эсернинъ аятийлиги ве реаллигини теминлей.

Дженктен эвель несир эсерлеринен корюнген Шамиль Алядин граждан дженкининъ вакъиаларына багъышлангъан «Шаланда» повестини язды. Юкъарыда биз анъып кечкен эсерлерде къараманлар эсасен озь тувгъан топракларында арекет этелер. Эсернинъ къараманы яш койлю Шакир исе коюнден кетип революцион курешке къошула, Кърымдан Къызыл орду къысымларынен берабер Астрахан джебэсине барып чыкъа ве сонъунда Узакъ Шаркъта Совет акимиятини пекитювде иштирак эте. Языджы озь къараманыны актив курешчи дереджесине осьтюрюв джержьянында революция халкълар арасында интернациональ достлукъны къавийлештирювде муим роль ойнагъаныны косътере билди.

Улу Ватан дженки башлангъандже кечкен девирде эдебиятымызнынъ проза ве драматургия жанрларында яратылгъан бу мевзудаки эсерлерни козьден кечиргенде шойле бир хусусиетни корьмек мумкюн. Бу девирде язылгъан эсерлердеки левхаларнынъ бутюни койлюлер омюрини тасвирленнен багълыдыр. Драматургиямызда да, несиримизде де революциядан сонъ халкъымыздан энди осип етишеяткъан миллий ишчи сыныфынынъ векили образыны яратмагъа кереги киби дикъкъат этильмеди.

Совет эдебиятында, хусусан миллий совет эдебиятларында сонъки йылларда тарихий отьмюш мевзусына гъайрыдан козь ташлап, онынъ гъаевий-бедий ве сиясий-ичтимаий маиети акъкъында фикир юрьсетюв зияде къуветленди. Онынъ ичюн де эллинджи сенелернинъ сонъунда Шамиль Алядиннинъ «Теселли» повести, ондан сонъ исе Джевдет Аметовнынъ «Эфтаде ала», Айдер Османнынъ «Дагъдан энгенлер» ве Урие Эде-

мованынъ «Къырмызы гуль» икяелерининъ пейда олмасы бу мевзуда сезилирли адым демек мумкюн.

Шамиль Алядин, ильк оларакъ, эдебиятымызда койлюнинъ ишчи сыныфы сафына къошулувы ве онынъ революционер дереджесине котерилувини «Теселли» повестинде косътерди. Повесттеки вакъиалар Бадемлик коюнде яшагъан дюльгер Саладин къорантасынынъ талийинен багълы. Дюльгернинъ огълу Рустем койде байларнынъ фукъарелер эсабына яшагъанларыны анълай. Онда сербестликке ынтылув бакъышларынынъ шекиллениюнде Бадемлик кою буюк тесир эте. Бай огълуны котеклеген Рустем шеэрге къачып кете ве ишчилерге барып къошула. Бу онынъ ичюн таныш олмагъан бир муит эди. Лякин анда уста Малаховнен таныш ола. Малаховнен олып кечкен субетлер яваш-яваш онынъ анъына тесир эте. Малахов онъа Бадемликте эки бай адам ве беш юз къоранта арасындаки фаркъны онъа анълатыр экен, чокълукънынъ буюк кучъ экенини анълап тюшюнджеге дала: агъасынынъ дагъларда къачып юрьгенини, бай огълу Исмаильнинъ онъа къылынгъаныны хатырлай, Малаховнынъ бирлешмек керек, деген фикирини догъру сая.

Башкъа муитке расткельген йигит озъ коюнинъ талийини ойланып башлай. О койдеки бутюн тувгъанларыны хатырлай. Кязим ве Мемиш байларны козь огюне кетире. Бадемликте корьгенлерини янъыдан тасавур этип башлай, озюндже талиль эте. Бабасыны хатырлай. О «падишанынъ омюри узакъ дегиль» деген эди. Къарт буны къаерден бильген экен. «Дженкни халкъ башына кельген беля» деген эди. Рустем башта ич бир вакъыт бу хусуста ойланмагъан эди. Бабасы киби фукъарелер бирлешселер, байларны енъеджеклерини тюшюнип башлай. О янъылыкъкъа ынтыла, ишчилер арасында эшиткен «азатлыкъ», «революция» деген сёзлернинъ манасыны анъламагъа тырыша. Бу сёзлерни кереги киби анъламаса да, «революция» сёзюни эшиткенде онынъ козю огюне къудретли фуртуна келе эди. Бир кунъ устасындан «Бу фуртуна Бадемликке барып етерми?» деп сорай. Малахов исе фуртунанынъ бутюн улъкелерге барып етедженин анълата. Рустем «Бунынъ ичюн не япмакъ керек?» дей.

Рустем сонъра революционерлернинъ тоplashувында иштирак эте. Оны бу ерге устасы алып келе. Topлашувгъа кельмезден эвель онынъ революция акъкъында тасавуры башкъа эди. Сонъра о шеэрде листовкалар дагъытув ве дигер гизли муим ишлернен огъраша. Арадан чокъ кечмеден «Аркъадашлар, революция! Сабырсызлыкъънен бекленген кунъ кельди!» деген хытаплар эшитиле. Рустем де сокъакъкъа чыкъа. «Бутюн акимет Советлерге!» деген шиарларнен нумайышкъа чыкъкъан адамларгъа къошула. Озюни де оларнынъ арасында сербест дуя. Рустем революционерге чевириле, элине сия алып, эски къурумнынъ имаеджилерине къаршы куреше.

Повесть Рустемнинъ акъ гвардияджыларгъа къошулгъан агъасы Фикретнен расткелишюви иле бите. Рустем, янъы омюр ичюн, Бадемлик ичюн, ялынъыз кою ичюн дегиль де, бойле онларнен койлернинъ сербестлиги ичюн элине сия ала. Бу ишнинъ улулыгъына ишангъаны ичюн душманлар тарафында дженклешкен агъасы Фикреттен биле вазгечмеге меджбур ола. Бойле чатышувнынъ темелинде муим мана бар: джиан дженки, революция нетиджесинде чешит муитке расткельген адамлар, бир къоранта азалары — бабанен бала, агъанен къардаш бири-бирине зыт олды, бири-бирине къуршун ягъдырды.

Эсерде революция нетиджесинде бир койде, бир къорантада олып кечкен къапа-къаршылыкълар табий адиселернен багълы оларакъ тасвирлениле.

Бадемлик юз ве бинълернен йыл бир чешит яшап кельди. Азлыкъ чокълукъны озюне табий этти, омюр ве табиятнынъ гузелликлеринден эки-учъ къоранта файдаланды, дигерлери исе оларнынъ хызметинде булунды. Бекленильмегенде йылдырым киби парылдап, кунеш киби нур сачып революция кельди. Омюрнинъ адетий акъымы бозулды. Лякин бу чокъ девам этмедди. Эр шей гъайрыдан джанланмасы ичюн Рустем киби-лернинъ куреш ёлу керек олды.

«Теселли» повести эдебиятымызда ишчи образынынъ догъувыны, койлюнинъ революционер дереджесине котерилувини косътерювнен характерли эсердир. Бунынънен берабер Рустем бизде санайы истисалы коллективинде сиясий джеэттен пишкинлешкен ильки кемалатлы ишчи образларындан биридир.

Биз юкъарыда къайд эткен эсерлерде Улу Октябрь революциясына ынтылган мааллий халкъ арекетининъ базы чизгилери айдынлатыла. Бу эсерлерде улу Октябрь революциясынынъ гъалебесинде койлюлер ве зиялыларымызнынъ ролю образлар ве мааллий тарихий материаллар эсасында умумийлештириле, улькедеки революцион арекет ве онынъ гъалебеси исе Русиеде гъалебе къазанган революцион арекетнинъ узвий девамы оларакъ косътериле.

Эльбет, дженктен эвель язылган базы эсерлерде бедий умумийлештирюв, типиклештирюв, къараманларнынъ характерини яратув джерьяны белли дереджеде суный олып, эдебий талапларгъа толу джевап бермеселер де, оларда джанлы омюр левхалары тасвирленильди ки, оларнынъ эмиети шимдики несиль ичюн гъает муим экенини къайд этмек борджлумыз.

Бу мевзудаки эсерлернинъ эмиети шунда ки, оларда тасвирленильген девир, тарихий вакъиалар ве адамларнынъ такъдири кучлю драматизмнен багълыдыр. Тарихий акъикъатны бедий акъикъат севиесине котерювде эр бир языджы озъ усталыгъы, теджрибеси, дюньябакъышынынъ черчивесинде ве озюне хас услубинен арекет этти ве белли бир дередже мувафакъиет къазанды. Бу исе эсерлернинъ севиесине де тесир этмей къалмады. Биз мисаль кетирген эсерлерде гъае ве макъсат бедий джеэттен догъру чезильген олса да, базаыларында аятий акъикъат бедий акъикъат севиесине котерильмеди. Буны хусусан шу мевзуда язылган базы икяелерде ачыкъ-айдын корьмек мумкюн. Лякин бундан эдебиятымызнынъ инкишафында о эсерлернинъ туткъан ери ве эмиети эксик деп хуляса чыкъармакъ янълыш олур эди. Бойле эсерлернинъ де озъ кыймети, озъ ери, озюне хас хусусиетлери олып, бу айны заманда эдебиятымызда инкишаф ёлуна минген тарихий революцион мевзунынъ ильк адымларынен багълыдыр. Умумен, бойле эсерлернинъ маиети насыл бир севиiede олмасын, олар халкъымызнынъ Октябрь революциясына къошулувыны ве онынъ къазанчларыны пекитюв ичюн алып барган курешини косътергенлери дикъкъаткъа лайыкътырлар.

Бойле эсерлернинъ базаыларында зиялылар образы вастасынен революцион акъикъат ве анънынъ осюви ифаделенген олса, дигерлеринде мааллий коммунист революционерлер характери чезиле. Корюнгени киби, бу тарихий революцион мевзудаки эсерлерде революция ве халкъ проблемасы къююлып, о чешит аятий материал эсасында чезиле ве оны чезювде языджылар чешит араштырув ёлумен арекет этелер. Чюнки Октябрь революциясындан эвельки кърымтатар зиялылары акъкъында фикир юрсетильгенде, чокъ вакъыт миллий буржуазия ве миллетчилик козь огюне кетириле эди. Бунынънен берабер миллий зиялыларнынъ бу девирдеки ёлу пек муреккеп эди. Лякин оларнынъ эсас къысмы озюне хас кыйынлыкъларны кечип, сонъундан догъру ёл сечип алганлары характерлидир. Бунынънен бирликте халкънынъ акъикъый прогрессив зиялылары Октябрь революциясындан эвель марксча-ленинде гъаелерден гыдаланып, дюньяны денъиштирювнинъ бирден-бир ёлу революцион куреш экенини анълады ве бу ёлда арекет эттилер. Лякин бойле адамларнынъ характери, шахснынъ тарихтаки ролю, шахснынъ джемиет ве халкъ кутълесинен алякъасы аятий экени акъкъында марксистик гъаени терен анъламагъа имкян берген образларны эдебиятымызда кереги киби яратылганыны корьмеймиз.

Бу мевзуны ишлевде экинджи бир характерли догърулыш — бу революциянынъ гъалебесинде рус коммунистлеринен бир сырада мааллий коммунистлер образларынынъ яратылувыдыр. «Мусульман бюросы», «Уджюм», «Сонъки гедже», «Денъиз далгъасыз олмаз» пьесаларындаки Мидат Рефатов, Сеитбекир, Васильев, Борис ве Сейдамет, «Уфукъкъа

догъру» романында, «Теселли», «Шаланда» повестьлеринде Халиль оджа Рустем, Малахов, Шакир, Кефели образларынынъ яратылмасы да языджыларымызнынъ мевзугъа джиддий янашкъанларыны косътере. Бу образлар революция арфесиндеки халкънынъ анъында прогрессив фикирнинъ осювини терен анъламагъа имкян бермекнен берабер, оларнынъ мисалинде революция ичюн джаныны феда этмеге азыр тургъан коммунист характерининъ шекилленювини коремиз. Олар акъыкый инсан, бунынънен берабер янъы девир адамлары, атешин курешчилер оларакъ косътерилелер. Бунда языджыларымыз коммунистнинъ эпик образыны яратув мисалинде Кърымда Октябрь революциясынынъ гъалебе къазанувунда муим роль ойнагъан менбаларны, революцион арекет эсасларыны терен ачмагъа ынтылгъанларыны коремиз.

Дейджегимиз, проза ве драматургиямызда революция ве халкъ проблемасы эсасен ишчи ве койлю, зиялы ве коммунист характерини яратув саесинде чезиле. Революция эпопеясы эдебиятымызны янъы мевзу, янъы жанрлар, янъы услуб, янъы къараманларнен зенгинлештирювнен берабер, хусусан, яшларны коммунистик рухта тербиелевде муим роль ойнады. Бу исе шимдики несильни революционер ана-бабалар джесаретининъ анъанелерине садыкъ къалувгъа, бахтлы омюримизни эр анги душманлардан къорчалавгъа давет эте. Онынъ тынчлыкъ ишинде гъалебе къазанмасына ве инсанлыкънынъ парлакъ келеджегине ишанчыны къавийлештире.

Улу Октябрь социалист революциясына 70 йыл толувы ве бу байрамнынъ бутюн мемлекетке эм де къардаш мемлекетлерде ве бутюн прогрессив джемаатчылыкъ тарафындан кениш суретте къайд этилюви, бунынъ киби де джемиетимизде кениш ёл алгъан янъарув муити языджыларымызны бу муим мевзугъа даа зияде ильхамландыраджагъына ич шубе ёкъ.

Шерали Ташкъувватов,
Рустем Ибраимов

Эмекте догъгъан интернациональ достлукъ

«Меркезий Комитетнинъ Пленумы кадрларнен чалышувда лениндже миллий сиясетнинъ талапларыны къатиетлик ве изченликнен омюрге кечирмекни, мемлекетнинъ ходжалыкъ ве ичтимаий омюрининъ теренлешип кеткен интернационал-лештирюв джерьянларыны эр тарафлы эсапкъа алмакънынъ зарурлыгына дикъкъат эте. Миллий мунасебетлерни инкишаф эттирювге аит бутюн ишлерде айрыджа сезгирлик ве мукъайт-лыкъ, партиявий принципааллик этмек, мемлекетимиз халкъ-ларынынъ достлугъы ве къардашлыгъыны пекитмек акъкъында къайгъырмакъ, бу саадаки менфий адиселерни къатиетликнен битирмек, миллетчилик ве шовинизмнинъ, сионизм ве антисе-митизмнинъ, мааллийджиликнинъ эр анги корюнишлерине, айнеджилик кейфлерине, миллий устюнлик ве къопайчора-лыккъа чыдамсызлыкълае дарбе эндирюв, изчен, себатлы интернационализмни бу хусурларгъа къаршы къоймакъ ля-зим».

(КПСС МК январь (1987 с.) Пленумынынъ
къарарындан).

Советлер Бирлигинде яшагъан чешит миллетлернинъ бири-бирине ол-гъан аркъадашларджа мунасебетлери, эмеқдашлыкълары, озъара ярдымда булунувлары... эписи интернациональ достлугъынынъ кенишлеген ве те-сирчен бир шекилидир. Адамларнынъ эмек фаалиети, мемлекетнинъ екане халкъ ходжалыгъы комплексини яратув огърунда куруште, оларны даа зияде бирлештире, сагъламлаштыра. Бу — совет адамларынынъ интерна-циональ бирдемлигини къавийлештирювнинъ энъ яхшы мектебидир.

Чешит миллет адамларынынъ бирлик олып чалышувында интерна-циональ пролетар достлугъы буюк роль ойнай. Совет акимиятининъ ильки йылларында Москва, Ленинград ве Урал, Украина шеэрлери эм де мем-лекетнинъ башкъа санайы меркезлери эмекчилери Озбекстангъа комюр, нефть, челик, машиналар, тезьялар ве къуруджылыкъ материаллары ёллап башлагъан эдилер. Озбек халкъы республика тешкиль олувынынъ би-ринджи кунюнден достлукънынъ улу кучюни сезди.

Мемлекетнинъ меркезий районларындан Озбекстангъа теджрибелли ишчилер, инженер ве алимлер ёлланылды ве олар мааллий хадимлернен озъ теджрибесини, бильгисини пайлаштылар. Урал ве Запорожье маден-джилери озбеклерге челик къуювны, Донбасс ве Кузбасс шахтёрлары Ангрен комюрджилерине биринджи комюр къатыны насыл алувны огрет-тилер, Баку нефтьчилери озбек буравджыларынен къолны-къолгъа берип чалышаракъ, Фергъана топрагъы тубюндеки ильк хазинени чыктардылар. Озбек токъумаджы къадын-къызлары Иваново токъумаджыларында бу-лунып, муреккеп тезьяда чалышмакъны огрендилер. Озбек газджылары Башкъырдастан, Татарстан ве Ставрополь газджыларынынъ, Магадан ве Урал алтындыжыларынынъ чалышув усулларыны менимседилер. Владимир тракторяпыджылары Ташкент трактор заводуны къурув ве ишке тюшю-рювде ярдым эттилер. Русие алимлерининъ, санъаткярларынынъ, зиялыла-

рынынъ эмеқдашылығы саесинде республиканынъ илими, санъаты, меде-ниети, маарифи юксельди. Озбек халкы бойле самимий ярдым косътерген достларына сынъырсыз миннетдардыр.

Эмеқдашылық ве озбара ярдым социалистик миллетлер табиатынынъ аельхусус чизгисидир. Шимди мемлекетимизде Озбекстаннынъ махсулатыны алмагъан ич бир республика ёктыр. Озбекстан кярдаш республикаларгъа памукъ лифи, йипек, къаракуль, мейва, кой ходжалыкъ ве токъув машиналары, электротехника санайысыннъ махсулатлары, экскаваторлар, дизеллер, насослар, компрессорлар, киноаппаратура, ренкли ма-ден хаммалы, цемент, табиий газ, буздолаплар, чешит басмалар ёллай.

Республика партия тешкиляты умумдевет эмиетиндеки совет кярдаш халклары кучюнен кюруляйткъан объектлерде, участкаларда иштирак этювге айрыджа эмиет бере. Тюменьде юзлернен озбек мутехассислары чалышмакъта. Озбек кюруджыларынынъ кучюнен БАМ трассасында Куанда, Сюлопак, Лейризо киби бир сыра земаневий, абадан посёлкалар кюрулды. Шимди секиз бинъ адамдан ибарет озбекстанлы кюруджылар коллективи Иваново, Новгород, Владимир областларында чалышмакъта-лар. Ялынъыз кечкен он биринджи бешйыллыкъта бу областларда эки юз миллион рублелик подряд ишлери беджерильди. Етмиш бинъ гектар топрак менимсенильди, юз он беш бинъ квадрат метр мескен эвлер теслим олунды. Озбекстанлы эмеқ коллективлери озюнинъ интернациональ дост-лукъ борджуна садыкъ къаларакъ, илериде де РСФСРнинъ Къаратопракъ-сыз зоналарында чалышувны девам этеджеклер.

Чешит миллет векиллери кюджаман ирригация объектлерини, электростанцияларны, газопроводларны, демир ёлларны бирликте кюралар, янъы топракларны менимсейлер. Меселя, Озбекстан ве Таджикстан халклары ян-янаша чалышаракъ Буюк Фергъана каналыны кюрдылар, Вахш вадийсини менимседилер, Фархад ве Къайракъкъум гидроэлектростанциясыны яраттылар, Туркменстан ве Озбекстан халкларынынъ бир-дем эмегинен Озёрный коллекторы кюрулды. Нетиджеде бу эки республиканынъ юз бинълернен гектар батакъ топрагъы менимсенильди. Озбек, таджик, туркмен, къаракъалапакъ, рус, украин ве дигер миллетлернинъ векиллери Озбекстанда энъ буюк иншаатлардан бири — Туямуюн гидро-узельны кюрдылар.

Къыртыш топракларны менимсев акъикый интернациональ ишке чевирильди. Мында, ишчи ятакъханелеринде достлукъ ве бирдемлик эмеги саесинде акъикый интернационалистлернинъ етишип чыккъаны ачыкъ-айдын корюне.

Гигант кюруджылыкъ комплекси — Къаршы чёлюнинъ менимсенилю-вини тарихкъа кирген энъ буюк кюруджылыкълар сырасына кюшмакъ мумкюн. Бутюн чёлъ миллион гектаргъа бара. Бу отуз беш миллет векили чалышкъан улькен яратыджылыкъ мейданыдыр. Мында Узакъ Шаркътан кельген инженерни, туркменстанлы ирригаторны, Уралдан гонъюлли кельген экскаваторджыны, сибиръли гидрологны, украиналы бульдозерджини корьмек мумкюн. Олар буюк памукъ базасыны яратувдаки чешит участка-ларда чалышалар. Социалист ярышы кениш адым аткъан «Каршистрой» идаресининъ объектлеринде тюрю миллет векилинден бинълернен адам чалыша. Он беш участка ве юз бригада коммунист ударник коллективи деген шерефли адны ташый, бинъден зияде адам исе коммунист эмеқ удар-ниги. Мында илери эмеқ коллективлерини маддий ве маневий рагъбетлен-дирювге айрыджа эмиет бериле. Социалист ярыш илерилерини рагъ-бетлендирюв ичюн отуз учъ авушдыжы Къызыл байракълар тэсис олунды. Медений ярыкъландырув муэссиселерининъ фаалиети турмадан мукеммел-лештириле. Идаре боюнджа, шимди Талимарджан Медениет сарайы, дёрт клуб, учъ юз адам иштирак эткен он эки бедий авескъяр коллективлери чалыша. Он секиз kitapханаде юз бир бинъ нуха ичтимаий-сиясий ве эде-бий-бедий kitapлар булунмакъта. «Каршистрой» идаресининъ коллекти-ви шимдики вакъытта он экинджи бешйыллыкънынъ план вазифелерини беджерюв огърунда мувафакъиетнен чалышмакъта.

Озбекстан ССР инкишафынынъ аельхусус чизгилеринден бири со-

циалист ярышы кетишатында аятны интернационалештирюв, онынъ тесиринде чешит миллетлернинъ озъара мунасебетини кенишлетюв, чокъ-миллетли интернациональ истисал коллективлерини къавийлештирювдир. Истисал коллективи ялынъыз маддий байлыкъ яратувнен сынъырланмай, о, адамларда интернациональ сыфатларны да тербиелей, шекилендире. Буны орденли «Ташкенткабель» ишханеси ве Ташкент текстиль комбинатынынъ мисалинде коръмек мумкюн.

«Ташкенткабель» коллективи чокъ миллетлидир. Мында руслар, къазахлар, украинлер, татарлар, белоруслар, уйгъурлар ве дигер миллет векиллери бир айле киби чалышалар. Ялынъыз каротаж кабели цехинде Улу Октябрынинъ 70 йыллыгъы шерефине социалист ярышынынъ гъалиби олмакъ ичюн дарбедар эмек вахтасына кечип чалышкъанлар арасында йигирмиден зияде миллет векили бар. Рус В. Назаров, озъбек У. Мухаммад-ходжаев, кърымтатар С. Сейфутдинова, украин В. В. Ковтун, молдаван Н. Спаринопта ве дигерлери шулар джумлесиндендир. Завод эмекчилери он экинджи бешйыллыкъ план вазифелерини эда этюв, эмек махсулдарлыгъыны юксельтюв, махсулат кейфиетини яхшылаштырув огърунда актив курешмектелер. Ишчи-хызметчилер арасында даимий суретте интернациональ тербие ишлери алынып барыла.

Коллективде интернациональ тербиени юксельтювде завод янындаки Медениет эви чокъ иш япа. Мында ишчилернинъ яызджыларнен, къардаш республика ишханелерининъ новаторларынен корюшювлери ола, социалист ярышынынъ гъалиплерини шерефлевге багъышлангъан акъшамлар отъкериле. Ишчи сулялелерине, белли ишчилернинъ догъгъан кунюне багъышлангъан акъшамлар акъикый интернациональ байрамгъа чевириле. Заводда шимди учъ несиль адамлары чалыша. Меселя, Пасторовлар сулялеси учъ ишчи несильден ибарет. Аиленинъ башы Василий Герасимович раатлыкъ пенсиясына чыкъты, онынъ къызы Вера Васильевна — болюк башы, Вера Васильевнанынъ огълу Виктор чиленгир чалыша, о Ташкент политехника институтынынъ акъшамки болюгини битирди.

Энъ яхшы эмек сулялелери векиллерине дипломлар, «Алтын элли уста» деген шерефли ад берильди. Шусы да дикъкъаткъа ляйыкъ ки, завод ветеранлары революция, дженк ве эмек аныанелерине садыкъ къаларакъ, озълеринден сонъ келеджек несильге-яшлыкъкъа бутюн бильгилерини, теджрибелерини, аныанелерини ашлайлар.

Къыркъ миллет векиллеринден ибарет Ташкент токъумаджылыкъ комбинатында ишчи ве хызметчилерни интернационализм рухунда тербиелевге айрыджа эмиет бериле. Мында тюрко миллет векиллери озъара ярышлашып чалышалар. Олар умумий достлукъ, умумий менфаат, умумий ярдым саесинде бир-биринен сыкъы багълыдырлар. Меселя, Г. Исаханов ёлбашчылыкъ эткен бригадагъа унер-техника окъув журтуны битирген уйгъур къызы Фатиме Маметованы ёлладылар. Исаханов ве теджрибели токъумаджы Т. Сычкова бу яш къызгъа буюк къайгырув нумюнесини косътердилер. Олар яш мутехассыскъа токъумаджылыкъ зенаатынынъ инджеликлеринен берабер чокъ миллетли коллективде чалышмакъны огреттилер. Шимди Фатиме мустакиль чалыша. О нормадаки йигирми дёрт ерине йигирми беш тезьяны идаре эте, план вазифелерини юз беш — юз еди процент толдура, бутюн махсулатларны биринджи джыныснен теслим эте.

Интернациональ достлукъ озъ-озълюгинден пейда олмады. Мемлекетимизде совет акимиети девиринде бу достлукънынъ пейда олувы, къавийлешюв тарихы бар. Озъбекстан мисалинде буны ачыкъ-айдын коръмек мумкюн.

Биринджи бешйыллыкъларда Подмосковье, Иваново токъумаджылары ве йип чийратыджылары Ташкент ве Фергъанадаки достларына ярдымгъа келе, юзлернен озъбек огъланлары исе Орехово-Зуево ве Шуягъа бара эдилер. Русининъ завод ве фабрикаларында партия билетлерини алгъан бу эмек ветеранлары аля даа сагъ-селяметлер.

«Известия» газетасында басылгъан (1987 с. январь 2) «Къардашлыкънынъ яратыджылыкъ къувети» адлы макъаледе гъает къыйметли, къандырыджы мисаллерде интернациональ достлукънынъ яратыджылыкъ кучю

косътериле. Джумледен, бу макъаледе шойле сатырлар бар: «Шимди Озбекстаннынъ ишчи ве мутехассыслар отрядлары Къаратопракъсыз зонаны котермеге, Волга артындаки чёллерни сувнен теминлемеге ярдым этелер, Тюменнинъ шималинде ёллар, мескенлер къуралар, Самотлорда нефть оджакъларыны тамир этелер. Бешйыллыкънынъ сонъунда бизим республикамыз векиллерининъ янъы икътисадий районларны менимсевнен мешгуль олгъанларынынъ сайысы отуз бинъ адамдан артаджакъ, оларнынъ йыл девамында япкъан ишлерининъ колами исе, ярым миллиард рублеге бараджакъ. Ве буны бизим ильк адымларымыз оларакъ анъламакъ керек.

Бундан гъайры, Озбекстаннынъ арткъач ишчилери олгъан секиз областы Русие Федерациясынынъ улькелери ве областларынен догъру алякъаларыны багъладылар, озь мутехассыслары етишмеген ерлерде исе, меселя, Хорезм Читанен, Бухара Томскнен, Ташкент Иваново областынен багъландылар. Бойледже, биз ивановолыларнен энди бир он йыллыкъ дегиль, чокъ вакъыттан берли девам этип кельген алякъаларымызны къавийлештиремиз».

Корюлип тура ки, интернациональ достлукъ биринджи невбетте бир-бирине самимий ярдым достлукъ къолуны узатув, къардаш халкънынъ агъырыны енгилештирюв арекети саесинде догъмакъта.

Эгер буюк эмек коллективлерни айрыджа алып бакъаджакъ олсакъ, бугунъ бу аныаненинъ гранит киби къавийлешкенини ве онынъ ич бир вакъыт бозулмайджагъыны корермиз. «СССРнинъ 50 йыллыгъы» адына Самаркъанд лифт япыджылыкъ заводуна мына бойле коллектив мейдангъа кельди. Заводда шимди къыркъ еди миллет векили чалыша. Айдынъыз, ялынъыз ишханенинъ ребер вазифелериндеки миллий эркъанны алып бакъайыкъ: завод директоры Тен Пётр Сергеевич — кореец, баш инженер Бабаскин Виктор Павлович — рус, директорнынъ теминат боюнджа муавини Болтаев Амриддин Макъсудович — озьбек, партком секретары Ярмухамедов Анвар — къазантатары, завод профсоюз комитетининъ реиси Гарина Ирина Павловна — рус, баш технолог Тенер Александр Михайлович — чуфут ве иляхре.

Завод коллективи Могилевдеки «Лифтмаш» истисал бирлешмеси коллективинен ярышлаша. Мында адамларнынъ ялынъыз эмексеверлиги, достлукъ дуйгъусына, онынъ акъикъий интернациональ табиатына бакъып, къыймет кесиле. Заводда бир чокъ ишчилер, хызметчилер ватаннынъ юксек мукъафатларына наиль олдылар. Дёртюнджи цех бригадири, чиленгир Колганов С. В. Эмек Къызыл байракъ ордени ве Экинджи дереджели Эмек Шаншурети орденинен мукъафатланды. Он экинджи цехнинъ чиленгир-тамирджилер бригадасына ёлбашчылыкъ эткен Чернышов Г. Ф. «Урьмет Бельгиси», Эмек Къызыл байракъ орденлерининъ саибидир. О эки чагъырылышта да Озбекстан ССР Юкъары Советине депутат сайланды. Мында бойле намуслы эмек адамлары чокълар.

Ишхане партия тешкиляты, эмекчилерни интернационализм рухунда тербиелевге, эмек тербиесине, революцион аныанелерининъ несильден-несильге кечювине айрыджа эмиет бере. Ишханеде «Икътисад этюв — коммунисттик чизгидир», «Ильмий-техникий прогресс ве икътисадият», «Конкрет икътисадият мектеби», «Эксперимент ходжалыкъны алып барувнынъ янъы системасына авушув» киби мектеплер чалыша. Бу мектеплерде йылда юзлернен ишчилер тасиль алалар.

Догъру ёлгъа къоюлгъан устазлыкъ арекети саесинде озь теждрибесини, бильгисини мукеммеллештирген ишчилернинъ сайысы чокълашмакъта. Б. П. Третьяков, Г. Черников, В. Глаголев киби юзге якъын акъикъий устазлар бир чокъ яшларгъа зенаатнынъ сырларыны огретелер. Завод Самаркъанддаки 29-нджы орта мектепке шефлик этип келе. Мектепнинъ директоры Сервер Исмаилович Исмаилов бу акъта шойле дей:

— Юкъары сыныф талебелерине эмекке урьмет беслев, зенаат огретюв, интернациональ достлукъ догърудан-догъру заводнынъ цехлеринде, участкаларында, лабораторияларында ашланмакъта. Мектебимизнинъ талебелери заводда кениш халкъ истималы маллары азырлайлар. Бойле бакъкъан-

да, балаларнын иши адий олып корюне. Олар мейвалар ичюн ящиклер, массажорлар, китап рафлары ве дигер эшьялар азырлайлар. Лякин эмиетли ери шунда ки, олар ильки эмек тербиесини кечелер. Заводнын буюк интернациональ коллективинде тербиеленелер. Талелелерге лифт япыджылык заводндаки ишчи суялелернин буюк тесири олмакъя. Месея, Ариповларнын суялеси мисалинде яш несиль ишчи гъуруруны дуя. Аиленин башы Раджап Арипов заводда адий ишчи, онын омюр аркъадашы Татьяна Арипова техник-конструктор, эвлятлары Талиб, Александр, Карим, Сабир Ариповлар токарь, фрезерджи олып чалышалар. Денисовлар, Давыдовлар, Рыжкинлер, Халиковлар къоранталары да талелелерге нумюне оладжак ишчи суялелеридир.

Истисал коллективлеринде бирлик олып чалышув, окъув, раатланув чешит миллет векиллерини екяне интернациональ аиле этрафына топлай, оларны бир-бирине якъынлаштыра. Бу саада В. И. Ленин адына маден заводы буюк теджрибе арттырды. Маденджилернин озълери айткъанына коре, оларнын достлугъы шанлы анъанелер алтында терен тамыр атты. Озбекстан, умумен Орта Асияда тонъгъуч сайылгъан маден заводынын къурджылыгъында озбекклернен берабер руслар, украинлер, таджиклер, къазахлар, татарлар ве кореецлер, къыргъызлар ве туркменлер иштирак эттилер. Магнитогорск ве Новокузнецк челик къуюджылары ве прокатчиклери озбек маденджилерине къуювнын инджеликлерини огреттилер. Русие Федерациясы ве Украинадан озюнин усталыгъыны юксельтип къайткъан секиз юзден зияде озбек мутехассысы шимди смена, бригада, участка ёлбашчылары вазифесинде чалышалар. Завод бир сыра шеэрлернен икътисадий багъ тута: Кривой Рогдан кульче, Туркменстандан нефть, Къарагъандадан комюр, Дженубий Уралдан чоюн, Орта Асия республикаларындан маден ала. Лякин озбек маденджилери де борджлу къалмайлар. Олар РСФСР, Къазахстан, Таджикстан, Къыргъызстан ишханелерине озълеринин махсулатларыны ёллайлар. Завод коллективи энди баягъы йылдан берли Къазахстан маденджилеринен достлукъ багъыны саклап келелер. Эки коллектив бир-биринен ярышлашаракъ даима бир-бирине ярдымда булуна. Месея, озбекстанлы маденджилер мартен собаларыны реконструкция япув теджрибесини къазахстанлылардан огрендилер. Нетиджеде, челик къуювны баягъы юксельтип, якъарлыкъ масрафыны баягъы эксильтювге имкъан берди.

Заводда чешит умумий тасиль мектеплери мевджут. Мында акъшамки санайы техникумы ачылды, тюрлю тегереклер чалыша. Партия комсомол ве профсоюз тешкиятлары зенаатлар боюнда акъшамлар, эмек ветеранлары ве социалист ярышынын гъалиплеринен корюшювлер отъкерелер. Ишчинин аятыны, турмушыны къайгырув даима джемаат тешкиятларынын дикъкъат меркезинде булуна. Раатлыкъ пенсиясына озгъарув, юбилярларны шерефлев, тойлар ве дигер аиле тантаналарыны отъкерюв яхшы анъанеге чевирильди. Бутюн бу тедбирлер ишчи яшларны, коллективни интернационализм ве халкълар достлугъы рухунда тербиелевнен багълы.

Социалист ярышы джерьянында ве кетишатында, чешит миллет адамлары арасында бири-бирине нисбетен коммунистче мунасебет шекиллене, социалист миллетлеринин гъаевий ве маддий бирлиги акъкъында догъру фикир догъа. Самаркъанддаки «КПСС XXV съезди» адына суперфосфат заводынын коллективи социалист ярышыны кенишлетюв ве тешкиятландырув боюнда гъает меракълы ве эмиетли ишлер япмакъя. Завод озюнин эркянында чокъ миллетлидир, мында йигирми беш чешит миллет ве халкънын векили чалыша. Ишханеде бригадалар ве сменалар ичюн «Эмек шан-шурети акъшамлары» отъкерювге айрыджа эмиет бериле. Бойле акъшамлар хусусан чокъ миллетли бригада ве сменаларгъа багъышлана. Месея, бойле акъшамлардан бири Раиса Бубенчикова ёлбашчылыкъ эткен кукурт экишилиги цехиндеки аккумулятор экишилиги бригада коллективине багъышланды. Бу коллективни рус, озбек, украин, татар, белорус, къазах ве дигер миллет векиллери тешкиль этелер. Акъшамда сёзге чыккъан ишчилер мемлекетимизде халкълар достлугъы, миллетлернин бир-бирине якъынлашуву олар арасындаки коммунистче мунасебет насыл мува-

факъиетлер кетиргенини озьлерининъ мисалинде икяе эттилер.

Миллетлернинъ бир-бирине якъынлашувы, хусусан, осип келеяткъан яш несильнинъ тербиесинде ачыкъ корюнмекте. Бир чокъ озьбек, къазах таджик, къыргъыз, кореец, татар балалары рус тилинде дерс кечильген мектеплерде окъумакъталар. Мында яшлар арасында интернациональ айле чокълукъны тешкиль эте. Оларнынъ достлукъы миллетине бакъып дегиль, берабер чалышувы, окъувы, дюньябакъышларынынъ екяне макъсадкъа догърулувы эсасында къурулмакъта.

Химия заводынынъ Медениет сарайы идеология ве медений-кутьлевий ишлер меркезине чевирилди. Мында чешит мевзуларда лекторийлер тешкилятландырыла. Озьбекстанда Совет акимиятини пекитюв огърунда куреш иштиракчилери акъкында акъшамлар сериясы отъкериле. Чешит миллет векиллеринден алимлер, новаторлар, мектеп оджалары, экимлер ве инженер-техник хадимлери ишчилер арасында лекцияларнен чыкълышта булуналар. Заводда яшларны эмексевер рухта тербиелев боюнджа зенгин теджрибе эльде этильди. Мутехассыс хадимлери ишке кельген яшларнен субетлешелер, оларны коллективнинъ аятынен, заводнынъ тарихынен таныштыралар. Самаркъандлы химияджылар (Алмалыкъ ве Чарджоу) заводынынъ коллективлеринен ярышлалар. Олар бир-бирлерине озъара тешкерюв бригадаларыны ёллайлар, къабул олунгъан социалист ярышынынъ беджерилювини тешкерелер. Чалышувнынъ бу шекиль ве усулары заводлар арасындаки икътисадий ве интернациональ достлукъ багъыны къавийлештире, он экинджи бешйыллыкъ план вазифелерини мувафакъиетнен эда этювге имкян догъура.

Улу Октябрь социалист революциясынынъ 70 йыллыгъы шерефине республика ишханелериндеки, кой ходжалыкъ коллективлериндеки социалист ярышы эр вакъыттакисинден зияде кениш къанат яйгъан юбилей йылында совет халкълары ве миллетлерининъ интернациональ достлукъы, къардашлыгъы даа зияде сезильмекте.

Юбилей йылында кой эмекчилерини интернациональ достлукъ ве къардашлыкъ рухунда тербиелев боюнджа Булунгъур районндаки «Булунгъур» совхозынынъ теджрибесини, иш усулыны айрыджа къайд этмек макъсадкъа уйгъундыр. Совхознынъ партия комитети аркъадашлыкъ, коллективизм, озъара ярдым ве озъара урьмет киби, инсаннынъ эсас чизгилери бирликдеки эмек фаалиети джерьянында шекилленгенини даима козь огъуне алып иш тутат. Бу ходжалыкъта йигирмиден зияде миллет векиллери ян-янаша туруп чалышалар. Бу адамларнынъ эписини бир макъсад, бир ынтылыш бирлештире. Дирекция ве партия комитети чешит миллет векиллеринден кадрларны сечип алуvgъа, оларны тербиелевге буюк эмиет бере. Мында дёрт болюкке ве йигирми бир бригадасъа чешит миллет адамлары ёлбашчылыкъ япа. Совхознынъ ребер эркъаны да чокъ миллетлидир. Совхоз директоры Насакин Виктор Яковлевич — рус, партком секретары Эгам Мавлянов — озьбек, комсомол комитетининъ секретары Нураддинов Рахмон — тюрк, профсоюз комитетининъ реиси Мусурман Якъубов — озьбек, баш инженер Перец Ионас Давыдович — поляк, кадрлар болюгининъ башы Мурадова Лейла Акимовна — кърымтатары, къуруджылыкъ бригадасынынъ ёлбашчысы Андрей Крафт — немсе, баш зоотехник Бектахир Рамазанов — башкъырда, баш агроном Сервер Къуртбеддинов — кърымтатары ве иляхре. Партия тешкилятында докъсангъа якъын коммунист бар. Оларнынъ етмиш едиси догърудан-догъру совхоз истисалында иштирак эте. Коммунистлерден йигирми эки адам агитатор, алты адам пропагандист, он беш адам «Бильги» джемиетининъ азасы, эки коммунист агитпункт мудири.

«Булунгъур» совхозындаки мектепте, китапханеде, клубда, ашхане ве чайханеде — эр бир джемаат нокътасында яш несильни интернациональ достлукъ рухунда тербиелевге эмиет берильгенини, оларнынъ алып баргъан ишинде коръмек мумкюн. Он секиз номерли мектепте интернациональ достлукъ клубы чалыша. Фатиме Джаферова мудирлик эткен совхоз китапханеси залиге нумюнели хызмет косътере. Китапханенинъ он еди бинъ нус-

ха китабы ве 1132 окъуйыджысы бар. Шусы да дикъкъаткъа ляйыкъ ки, яш окъуйыджыларнынъ сайысы йыл-йылдан арта. Эки юз йигирми бала совхоз китапханесининъ актив окъуйыджысы сайыла. Оларнынъ иштирагинен мунтазам суретте белли языджыларнынъ, космонавтларнынъ партия ве девлет эрбапларынынъ хатиресине багъышлап интернациональ ве ватанпервер стендлери, окъув саатлери, окъуйыджы конференциялары откериле. Он экинжи бешйыллыкънынъ кечкен эки йылы девамьнда «Булунгъур» багъ-багъчаджылыкъ совхозыны Чехословакия, Венгрия, ГДР, Афгъанстан ве дигер тыш мемлекетлерден кельген делегациялар зиярет эттилер, ходжалыкънынъ илери икътисадияты, медениети ве турмушынен таныштылар.

КПСС XXVII ве Озбекстан Компартиясынынъ ХХІ съездлери, Меркезий Комитетининъ сонъки Пленумлары материалларында Озбекстан ССРнинъ икътисадиятында, социаль-медений аятында та 2000-нджи йылгъадже эм де он экинжи бешйыллыкъта буюк вазифелер белгиленди. Бу вазифелерни эда этмек ичюн кенишлетильген социалист ярышында республика боюнджа дёрт миллион докъуз юз бинъ адам иштирак этмекте. Къоджаман интернациональ коллективлерде акъикый эмек къараманлыкъ нумюнелерини косътеряткъан адамларнынъ сайысы эп артмакъта. Ташкент трактор заводынынъ наладкаджысы М. Тешабаев, Бухара йипек чийратув фабрикасынынъ чийратыджысы В. Дурова, «Ташкент» станциясы локомотив депосынынъ тепловоз-машинисти Х. Исамухамедов, «Навоиазот» истисал бирлешмесининъ уйкен аппаратчысы Л. Жолудева, Гулистан тикиджилик фабрикасынынъ мотористи Г. Бекбулатова, «Главташкентстрой» имаесиндеки 11-нджи трестнинъ комплекс бригада ёлбашчысы, Социалист Эмек Қараманы Х. Қъарабаев, Чкалов адына авиация-истисал бирлешмесининъ токары В. Адылов ве дигерлери булар джумлесиндендир.

Интернациональ тербие меселелеринде юкъарыда аныгылып кечильген мувафакъиятлернен берабер быр сыра эксикликлер де бар.

И. Б. Усманходжаев аркъадаш Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ март (1987 с.) пленумында япкъан докладында бу акъта шойле деди: «Бизде интернациональ тербие меселелери бираз эксильди. Биз сонъки вакъытларда мемлекетимиз халкъларынынъ ве, биринджи небетте, улу рус халкъынынъ гъает буюк къардашлыкъ ярдымынынъ эмиетини сийрек хатырлап ве оны кутълеге, хусусан, яшларгъа азджа анылатып башладыкъ. Озбекстан Совет Социалист республикасы мына шу ярдым саесинде тикленди ве илериледи. Базылары даа якъын кечмиштеки вакъиаларны — зельзеледен виран олгъан Ташкентни, амельде исе яныгъдан догъгъан шеэрни гъайрыдан тиклевде мемлекетнинъ умумхалкъ иштирагини унутып башладылар. Шимди де Озбекстаннынъ дигер республикаларынен икътисадият, илим, медениетнинъ бутюн сааларындаки интернациональ алякъалары гъает муим эмиетке малик экени етерлик дереджеде айдын ве ишанчлы этип косътерильмей».

Керчектен де Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ пленумында къайд олунгъан бойле эксикликлерни тезликнен ёкъ этюв, Озбекстан киби чокъ миллетли республикада интернациональ тербие меселесини кучълендириув эр бир партия тешкилятынынъ, эр бир буюк ве кучюк коллективнинъ биринджи дереджели иши олмакъ керек.

Интернациональ тербие, интернациональ достлукъ, миллетлерара мунасабетлер меселелеринде уфакъ-тюфек вазифе ёкътыр. Совет халкъынынъ Достлугъы ве къардашлыгъы — бу идеология ишининъ гъает муим джебэсидир. Бу — гъайрыдан къурув девирининъ талабы, бу — аят талабы.

ОКТАБРЬ ШИИРЛЕРИ

Ал Байракъ

Мазлум халкъ огърунда, азатлыкъ огърунда
тёкюльген къанларнынъ ренкинен
боялгъан ал Байракъ торундан-торунгъа
эдие кечмекте Ленинден!
Юртумда илькиде интернационал
ал Байракъ астында гурьледи,
кунеш де иште бу байракъдай кызыл-ал
нур сача топракъкъа эбедий...
Октябрь танъында ал нурнен кыздыкъ биз,
баарьде лялелер бу ренкте,
бу ренкте та айгъа къондыргъан Гербимиз,
бу рухта юректе аэнкте...

Байракъдар ве торуны

Сачлары чадаргъан мазаллы бир киши
омузгъа аларакъ торуны, —
параднен кельмекте,
гъурурлы юрюши,
къальбинде тантана толкъуны...
Деденинъ омузында шадлана огъланчыкъ,
кунешнен бир куле череси,
ельпирей элинде тюльпандай байрачыкъ,
севинчли аэнкте хош сеси.
Къарт ишчи хаялы денъиздай кенъ,
парлакъ, —
ойлана: омузда ярыны,
торуны дегерли смена оладжакъ
юксельтип чиленгир адыны.
Джебэлер якъкъанда Ана-Юрт багъырын,
иште шу байракъдар къараман
полкынынъ къуршунлар тельчеген
байрагъын
атешлер ичинден чыкъаргъан...
Шимди о кене де айтувлы байракъдар
къудретли заводнынъ цехинде,
уръ аят эмеги, барышыкъ ве баарь
байрагъын тутмакъта элинде!
Кунъ келир, огъланчыкъ йигит деп адалыр,
бордж саяр ог сафта бармакъны...
Ант этип, элине гъурурнен о алып
дедеси ишангъан Байракъны!

Къарт ишчи анъа

Биз осьмюр олгъанда бичаре анайлар:
«Эр кеснинъ бахтына коклерде йылдыз бар,
йылдызы сѣнгеннинъ бахты да тез сѣнер,
талийи азаплар, хорлар», — дей эдилер.
Шу заман тюшюне эдим мен «не ичюн
байларнынъ йылдызы мудавмет сѣнмеген?...
Коклернинъ, ерлернинъ белясы бус-бутюн
меджалсыз факъырнынъ бойнуна
юкленген?...»

Мына бу суальге октябрь адындан
берильген джевапны пек айдын олсун деп,
«Аврора» топлары гурьледи Невадан,
байракълар бизлерни чагъырды огте эп...
Октябрь ёлунда бир йылдыз якътыкъ биз —
зулумдан къуртулгъан Ана-Иль коксюнде,
халкъларнынъ бахтына екаяне ал Йылдыз
нур сача тарихий Кремль устюнде!

* * *

Нидже йылдыр Октябрънинъ атеши
инсанлыкъчюн кунъдюз кунеш, гедже ай;
нидже йылдыр Октябрънинъ енъиши
Кремльнинъ йылдызыдай парылдай!
Нидже йылдыр Ленин ёлунен кете —
курешлер,
эп къурулышлар джебэси
кечемиз биз...
Истикъбаллерге ете
шанлы Ватан,
джошкъун аят нешэси!...

Окъулгъан саифелер

Ветеранларгъа багъышлав

Аятнынъ эр девиреси бир роман,
эр несильнинъ озъ тарихий китабы,
сюжетинде —
кечит ёллар,
эр заман
йылларнынъ эп огте давет хитабы...
Кескин куреш,
къайнакъ эмек — эфсане,
риваетке чевирильди кеттикче...
Бизим яшлыкъ,
боран, зорлукъ санъа не...
Шу девирий къарамансынъ,
(Кеттикче!...)
Отузынджы сенелернинъ ишлери —
бизим бувун Магниткасы,
Днепрогэс,
Амурдаки — Комсомольск шеэри,
Донбасс, Кузбасс,
Турксиб ёлу,
Кенегез...

Нидже янъы япылар иль багърында,
табиатнынъ ярашыгъы левхалар,
фен-техника янъы илим багъында,
янъы достлукъ, севги шу романда бар.
Домналарда кок челиклер ириткен,
кенъ занларда алтын толкъунлар

ачкъан.

бар генчликни ралелерге кириткен,
эр саада шереф унери сачкъан,
Сырт къутупкъа, Памирге ильки кеткен,
янъы йырлар, шиирлерни яраткъан,
алай уйкен несиллерни чын кутъкен
яш къуветлер ишкир эди эр якътан...
Нидже бааръ, язны агъартты

къышлар, —

Шу ренкнен эм сачларымыз боялды,
бешйыллыкълар,
Ватан дженки,
къыргышлар... —

романымыз болюклери бу олды!

Шу китапта окъулгъан, анъылгъан эм
саифелер — бизмиз ве девиримиз,
къайгъы, севинч, чыдамлыкънен эр бир
дем

генч несиллер кенъешчиси, дерсимиз...

Омюр хатрасы

Йыллар кече,
омюр кече,
денъише инсан —
мевсимлерни акъ къарларнынъ баскъаны тарзы...
Чокъ оджакълар сёне, яна, —
(турмуш — чыракъ сан...)
юректе тек сёнемей умют, тасавур, арзы...
Кечмишлерни,
дост-эшлерни,
озъ яшлыгъынъдай
сагъынаракъ куськюн инълей гонъюль теллери,
Юрткъа севги ич денъишмей, —
сенинънен яшай,
халкъ ёлундан четке къакъмай кучълюк еллери...
та комсомол мектебинде пишкинлешювнен
эмек, куреш,
къуванч, къайгъы сынавы кечтик,
севип рушен дживанларны саф кунълешювнен
буюк ишлер огърунда зор сеферлер сечтик...
Мавы козьлю, алтын сачлы ильк шиир, севгим
эмширени ялынлы дженк туфаны алды;
къара козьлю, сия сачлы сонъра севдигим
къызгъын эмек девиринде эджельде къалды.
Кене йырым — яшлыгъымнынъ хатрасы ярем —
мавы козьлю, сия сачлы олды ёлдашым,
о — эм кечмиш
бугунъ, ярын менимчюн эр дем,
онъа бакъсам — гуя, кене комсомол яшым.

Енъиш ёлларындаки копюрлер

ВЕСИКЪАЛЫ ПОВЕСТЬ

— Эр ерде, мен де мутехассысым деп, агъызынъны шапыртып-копюр-тип юргенинъни истемейим, — ачувланды Узеир. — Санъа эмир бериль-дими, — эда эт. Эмир музакере этильмей. Санъа койни мудафаа эт деди-лерми, демек шай керек. Бакъчы, сен, бу мутехассыскъа. Шаплавуз.

— Ким шаплавуз экенини чарпышмада корермиз, — ынджынды Миша. Оларнынъ давасыны топ давушлары больди. Бу, душманнынъ артил-лерия азырлыгъы эди. Бираз вакъыттан сонъ сеслер тынды. Сукюнет асыл олды. Сонъ сагъ тарафтан, йылгъа бою гитлерджиер келип башладылар. Къолларында автоматлары, лякин олар не ичюндир атмайлар.

Сукюнетни бизим миномётларымыз боздулар. Йылгъа ичинде бир къач мина патлады. Бу патлаваргъа немсе автоматларынынъ тасырдысы да къошулды.

Узеир немселерни якъынджа йиберип, атеш ачты. Деерлик бир вакъ-ытта, ротанынъ бутюн пулемётлары ишке киришти. Душман аскерлери къар устуне яттылар. Оларнынъ артиллериясы кене атеш ачты. Биринджи группанынъ артында душманнынъ экинжи группасы да якъынлашып башлады. Фашистлер терен къар ичинде келелер. Саргъуш автоматлылар эп койни запт этмек ниетинделер.

Бойле уджюмлернинъ бири немселер файдасына битмеге аз къалды. Чарпышма артыкъ кой сокъагъына кечти. Дев киби балабан бир немсе Узеирге къаршы атылгъанда Абдурамановнынъ тюфегинде энди чокътан къуршун къалмагъан эди. Немсе автоматыны котерген арада онынъ бой-нуна агъыр балта тюшти. Фашист, тамыры кесильген терек киби авдары-лып, ерге серильди. Узеир онынъ янында Миша Яковенконы корип етиш-тирди.

— Акъшам къаранлыкъ тюшкен сонъ, Узеир Мишаны тапып:

— Багъышла, акъай. Сени бана нафиле акъаретлеген эдим. Акъикый мутехассыс экенсинъ. Юксек ихтисаслы дюльгер. Сагъ ол, — деди.

Учъ кунъ девамында немселернинъ уджюми бир къач кере текрарлан-са да, сапёрлар къавий турдылар, койни душмангъа бермедилер. Джен-кявер ишлерде де озълерини «акъикый «мутехассыслар» оларакъ косъ-тердилер.

Акъшам устю сапёрлар эсас ишке азырланып бираз раатланалар. Землянка ичинде кимерси иненен йипни къолуна алып урбасыны ямай, кими тыраш ола, кими оджакъ башында ерлешип бир шейлер къармалай.

Бойле акъшамлардан биринде, къапы устюндеки брезент парчасыны бир якъкъа атып, землянкагъа рота политрукы кирди. Оны къуванчнен къаршылап алдылар. Политрук атешке якъын кечти, онъа ер бердилер.

— Сизге бираз исинмек керек, политрук аркъадаш.

— Исинирим, — деди о, джебинден бир десте газетанен мектюплер чыкъарып.

Аскерлернинъ къоллары мектюплерге узандылар.

— Бир де биринъиз дагъытынъыз.

Аскерлерден бириси конвертлерни алып, адларыны окъуп башлады.

— Гавриловгъа!

— Мында...

— Новиковгъа, Гребенюккъа, Васильевге...

Аскернинъ къолунда тек бир мектюп къалды. О политруккъа мураджаат этип:

— Бу мектюп о бир взводкъа.

— Кимге?

— Тимофеевке.

Бираз сусып отургъан политрук:

— Тимофеев ёкъ. Ольдюрдилер... — деди.

Эр кес сукюнетке далды. Аскер мектюпни не япаджагъыны бильмей, къолайсызланды.

— Бер, мында, — деп политрук къолуны узатты.

Уф чекип, о, мектюпни чантасына къойды.

— Насыл олды я? — деп сорады бирев.

— Сапёрларда насыл ола? Мина патлады иште.

Дёртюджи куню, оларнынъ ерини окъчылар къысымы алды. Сапёрлар исе дигер вазифе алып башкъа участкагъа кечтилер. Батальон орман четинде ерлешти.

Къаранлыкъ чёккенде вазифенинъ эдасына кириштилер. Аяз эп къуветлешмекте. Орман ичинден кечкен ёл, джебэ ёлагъына алып бара. Иште, душман танклары бу ёлдан кечмемеси ичюн, оны миналамакъ керек. Мында не душман, не де озюньнинъки бар. Къаравуллерны къойып ишке кириштилер. Ёл бою чукъурлар къазылып янларына миналар къойылды. Миналар ерлештирилъген сонъ, ерни къарнен орътмек керек оладжакъ. Этраф чым-чырт. Сапёр ичюн бойле шараит келишмей. Чюнки къуру ве аязлы авада сес пек айдын эшитиле. Джебэ ёлагъында булунувнынъ озю сакътылыкъ талап эте. Буны разведкаджыларнен сапёрлар пек яхшы билелер. Сени бирев токътамай козеткен киби келе. Онынъ ичюн сапёрлар ишлерини тездже битирип, къайтмагъа истейлер. Вакъыты-вакъытынен, кокте айдынлатыджы ракеталар пейда олалар. Бу дакъкъаларда адамлар таш кесилип, ерге япышалар. Не исе де ракета сёне. Сапёрлар ишлерини девам этелер.

Аскерлер рота командирининъ яваштан берген эмирини эшиткен сонъ, енгиллик дуйып, мина тарласыны быракъып кетелер. Тарланынъ сынъырында чамлар устюнде хатире къалсын деп, бельгилер япыла. Иштен сонъ болдургъан ве бузлагъан аскерлер пысып къалдылар. Танъ атмаздан эвель, дерсинъ къаранлыкъ къоюлашкъан киби олды. Къаранлыкъа алышкъан козьлер биле ёлны зорнен сечелер.

Мудафаа боюнджа ишлер эп кенишледи. Мудафаанынъ озю къавийлешти. Сапёрлар кунъдюз буюк бир агъачларны джебэ артында бычып ве балталап, геджелери джебэ ёлагъына якъынджа ерде джыя тургъанлар. Иш гедже-кунъдюз девам эте. Кунъдюз сийрек-сепелек олса да кунеш корюнип ала. Бойле вакъытта, бем-безд къар устюнде, мавы кольгелер пейда олалар. Гедже исе хафиф ель чалышаяткъан сапёрларнынъ пармакъларыны якъа.

— Эр бир минагъа бирер сапёр десенъ оладжакъ. Бакъ сен оны: Басов, Ванин, энди исе Тимофеев.

— Бунъа дженк дерлер...

— Догъру, бунъа дженк дейлер, — деди политрук.

Къызыл орду агъыр урушларнен арткъа чекильмекте эди. Сапёр батальоны эркъанында Узеир де Волга боюна, Камышин шеэрини къадар чекильди.

VII

Бутюн июль девамында совет-герман джебэсининъ дженюбий участкасында шиддетли урушлар олды. Душман мында экинджи джебэ ачылмагъанындан файдаланып, буюк кучъ топлады.

Гитлерджилер дженюпте совет къысымларыны къамачавгъа алып, ёкъ этмек киби озьлерининъ эсас макъсадларына иришип оламадылар. Лякин душман мемлекетнинъ муим санайы ве кой ходжалыгъы районларыны запт этти. Кавказ ве Сталинград телюке астында къалдылар.

Узеир Абдураманов торунларынен

Сталинград ёнелишинде мудафааны тешкиль этмек ичюн Сталинград джебэси мейдангъа кетирильди. Волга ве Дон арасында дёрт дане мудафаа къуруджылыгъы башланды. Бу иншаатларнынъ сонъкиси Сталинграднынъ кенарларындан кече эди.

Къуруджылыкъларгъа дигер сапёр къысымларынен бирликте 321-нджи инженер батальоны да джелъп этильди. Узеир Абдураманов иште бу батальонда энди старшина унванында болюкке командирлик эте эди.

...Батальон буюк къыйынлыкъларнен Дон озенине келип чыкъты. Мында бир чокъ автомашина ве арабалар тыкъылып къалгъанлар. Кокте бир булутчыкъ биле корюнмей. Кунеш къыздыра. Онынъ шавлесинден сакъланмагъа ер ёкъ. Кокте исе немсе самолётлары «асувлы турмакъталар». Дакъкъа сайын де анда, де мында тёпеге къара тютюн уюрилип котериле — авиация бомбалары патлайлар. Этрафны яралы адамларнынъ инълевинден, айванларнынъ монъравындан, авиация моторларынынъ гудюрдисинден титислик сарып алгъан.

Бомбаларнынъ бири копюрнинъ ортасында патлады. Агъачлар, машиналарнынъ парчалары авагъа котерильдилер. Копюр устюндеки бир къач юк машинасы янып башлады. Агъач копюр устюне тёкюльген бензин алевене. Кунешнинъ козь къамаштырыджы ярыгъында бу алевге бакъмакънынъ чареси ёкъ.

«Юкюни» бошаткъан душман самолётлары гъарб тарафкъа учып кеттилер. Моторларнынъ сеси тынды. Бу арада санки бинълернен адам къалабалыгъынынъ кергинлигини тутып тургъан бент дерсинъ ярылды. Чевре-четтен: «Сув кечити ёкъ олды!» деген сеслер эшитильди.

Кимер ерлерде энди автомашиналарны якъмагъа башладылар. Адамлар копюрден чекильдилер. Биревлер келиши гузель о якъ, бу якъ чапып башладылар.

Инженер батальонынынъ командири майор Попов пыштавыны шыкъарып, чапкъалашкъан адамларгъа багъырды:

— Токъта! Къайда къачасынъыз?

Адамларнынъ чокъусы онъа эмиет бермедилер. Лякин онъа якъа олгъанлар, жасен командирлер, токътадылар.

— Токътанъыз! Кечитни гъайрыдан къурмакъ керек! Коммунистлер бу якъкъа кельсин!

Бир къач дакъкъадан янаяткъан машиналарны сувгъа тюшюре, копюрдеки атешни сѣндюре башладылар. Лякин бундан сонъ не япаджакъларыны бильмейип, майоргъа тикильдилер. Копюрнинъ ортасында къап-къара оюкъ асыл олды. Якъын ерде исе къуруджылыкъ материаллары ёкъ. Гъарбтан топ гудюрдилери эшитиле. О, якъынлашкъан киби келе. Секиз юз метр къадар авлакътаци скеледе баржа тура.

— Болугинъизни ал да, баржаны бу якъкъа кетиринъиз, — деди комбат Узеирге. — Биз оны копюрнинъ парлангъан ерине ерлештирмиз. Бираздан баржа копюр янына кетирильди. Сапёрлар кечитлерни япувгъа кириштилер. Бу иш о къадар агъыр дегиль эди. Бираздан, кечит устюнден биринджи автомашиналар оттилер.

Акъшамгъа якъын юзлернен автомашиналар энди сол ялыгъа кечкен сонъ, гъарбта кене фашист самолётлары пейда олдылар.

Бомбалар патлай башлады. Адамларнынъ бахтына копюрге зарар тиймеди. Копюр устюнден адамлар, арабалар, автомашиналар акъынтысынынъ арды узюльмеди. «Майор Попов сагъ олсун, тертипни сакълая бильди», деп тюшюнди Узеир мемнюиетликнен.

Шахсий эркъанны келеджектеки чарпышмаларгъа азырлавда конкрет партия-сиясий иши буюктен-буюк эмиетке малик эди. Бу иш «Бир адым биле арткъа чекильмесин» шиары алтында кечти. Командирлер ве сиясий хадимлер дженкчилерни джебэдеки вазиятнен таныштыралар, немсе-фашист баскъынджыларынынъ джанаварлыкълары акъкъында икье этелер.

Немсе-фашист авиациясы Сталинградкъа къаршы уджюмини башлады. Волга бою онларнен километрге узангъан шеэр ямакъта эди. Фашистлернинъ бомбардуман самолётлары озеннинъ юксек ялысында тургъан якъарлыкъ амбарларыны якътылар. Нефть, керосин, бензин акъынтылары, атешли озен киби Волгагъа акъып тюше башлады. Дерсинъ Волга озю ямакъта.

Сапёрлар исе, эп чалышалар: копюрлер, ёллар къуралар, керек ерлерни миналайлар. Олар тезден бизге де душманны урмагъа невбет келир, деген къатты ишанчнен экинджи арбий къышкъа чыкътылар.

Волгадаки уруш гедже, куньдюз тынув бильмей.

Аскерлеримиз бутюн къыйынлыкъларгъа къатланып Сталинградны къорчаладылар.

Мудафаа вакъытында ойле куньлер ола эди ки, дерсинъ позицияларымызда ич бир тири махлюкъ къалмады, биналарнынъ авдарылып тюшкен диварлары астында нидже адамларнынъ джесетлери къалды. Душман эр итималгъа къаршы бу таш «мезарлыкъы»ны дефаларджа бомбалай, ве энди къаршылыкъ косътерильмейджегине эмин олып, уджюмге кече. Лякин гитлерджилер якъынлашкъанларынен гуя ташлар тириле, «мезарлыкъ» атеш пускюрте, уджюм эткенлернинъ озьлери ичюн мезар азырлай эди. Бизим мудафаамыз артыкъ адам яшап оламайджакъ, арекет эте бильмейджек, къаршылыкъ косътермек имкяны бир тамам тюкенген ерде биле акъикъий мудафаа олып къала эди.

Эр ери виран олгъан Сталинград, мисли олмагъан агъырдан-агъыр мудафаадан сонъ душмангъа джевап дарбесини эндирди ве къомшу джебелернинъ ярдымынен душманны къамачавгъа алды. Гитлерджилернинъ йигирми эки дивизиясы «къазан»гъа тюшти. Душман къамачавгъа алынганларны къуртармагъа тырышса да, олар артыкъ махкюм этильген эдилер. Сталинград, фельдмаршал Паулюс командалыгъы алтындаки ордунынъ къалымтыларыны теслим олмагъа, фашист Германиясыны исе, дженазе чанъларыны динълемеге меджбур этти.

Къыркъ учъ сенеси, гъалибане адымларнен кельмекте эди. Къызыл Орду январь айында Нальчик, Ставрополь, Воронежни азат этти, къараматге Ленинград мудафаасыны ярып кечти. Волгадаки къоджаман уруш, совет саясатынынъ аджайип гъалебесинен екюнленди. Буларнынъ эписи — дженис кетишатында олгъан бурулыш эди. Курск, Краснодар, Ростовда къызыл байракълар ельпиредилер.

О йылнынъ февраль айы къарлы ве елли олды. Чёллерни къалын беяз «чаршаф» къаплады. Этрафта эр шей утюленген киби тегиз корюне.

Дивизиядан батальонгъа кельген ёл ачыкъ мейданлыкътан кичик-кичик орманчыкълардан кече. Ондан сонъ кене ачыкъ чёлъ, кене ель башлай. Аяз эп къуветлеше.

Сапёрлар ёлларны темизлейлер. Абдурамановнынъ болюги элли метрге узанды.

— Къар бу йыл чокъ ягъды. Берекет яхшы олур. Топракъны душмандан азат этмек керек.

Сапёрлар бири-бирлеринен лаф этип чалышалар. Къар исе эп ягъа. Боран башлады. Сапёрлар учь километр къадар ёлны темизлегендже, анда кене баягъы къар топланды.

— Темизлеп етиштиралмаймыз, кене къар тола, — дей взвод командири лейтенант Федоров. О аякъларыны бири-бирине урып, къолунен бурунына япышты.

— Абдураманов, мына бу агъачларны къабул эт.

Сапёрлар тезликнен арабаны бошаттылар ве къорчалав ёлагъынынъ темелини къоймагъа башладылар.

...Ёллар! Къысыларгъа ёллар керек: эм уджюм вакъытында, эм мудафаада. Мудафаа вакъытында ачыкъ ерлерде бутюн кунъ девамьнда не бир инсан, не де машина корерсинъ. Эр шей санки джансызлангъан. Аки-къатта исе эр шей яшай: адамлар чалышалар, техника арекет эте, разведкаджылар кольгелер киби тайып кетелер, траншеяларда ачыкъ козьлю козетиджилер сакълангъанлар, нейтраль ёлагъы бою болдурмакъ билмеген сапёрлар эп о якъ, бу якъ арекеттелер, пулемётчы ве автоматчылар, топчу ве миномётчылар азыр олып, санки къатып къалгъанлар, экимлер ве алякъаджылар чалышмакъталар, танклар ве самолётлар уджюмге азырланмакъталар, штабларда иш къайнай. Эр ерде адамлар. Оларгъа отьмек ве снаряд керек. Демек, ёллар да керек.

Ёллар... Теминат хызмети де, дюньянен олгъан алякъа да бу ёллардан кече. Бу ёллар снарядлар ве якъарлыкъны, техника ве адамларны алып келелер. Ёллар джебзэи беслейлер. Бу ёллардан баарь чамурында ве кузь ягъмуры тюбюнде, фуртуналар ве боранлар вакъытында, снарядлар ве бомбалар астында эп машиналар келелер. Къыш ве яз, сыджакъта ве аязда къысыларгъа ёллар керек. Ёллар, дженкнинъ дамарларыдыр.

Ордумызнынъ къышта иришкен мувафакьитлеринден сонъ, баарь янгы умютлернен къуwandыра эди. Март айынынъ сонъларында гитлерджилернинъ Харьков тюбюнде тар-мар этилювини эр ким табиий бир шей оларакъ къабул этти. Артыкъ эр кес биле: бизимкилер къуветлидирлер. Къызыл Ордунунъ янгы гъалебелерини козьде тутып, язны беклейлер. Шимди исе кениш джебзде къавий мудафаа тутмакъталар. Душман даа сонъуна къадар сындырылмагъаныны, яз кельгенинен о кене уджюмге кечеджегини эр кес анълай.

Роталарда олып кечейткъан партия меджлислеринде де бу акъта сёз кете. Бойле топлашув 1943 сенесининъ апрель айында Узеир хызмет эткен ротада да олып кечти.

— Меджлисимизнинъ сонъки меселесине кечемиз, — деди парторг, къызгын музакерелерден сонъ. — Дженкчи Абдурамановдан, оны ВКП(б) азалыгына къабул этмек риджасынен ариза тюшти. Абдурамановны взвод командири лейтенант Фёдоров ве дженкчи Быков Николай Иванович тевсие этелер. Насыл суаллер бар?

— Терджимеи алыны икяе этсин.

— Абдураманов, чыкъ бу якъкъа, — деп теклиф этти парторг.

Узеир эеджандан агъач киби къатып къалгъан тарзда ортагъа адымлады.

— Мен 1916 сенеси Кърымнынъ Джагъа-Мемиш коюнде, фукъаре койлюнинъ аилесинде догъдым, — башлады о къарыкъ сеснен. — Еди йыллыкъ кой мектебини битирдим. Сонъра ФЗУ-да окъудым. 1939 сенеси ордугъа чагъырылдым. Къалгъаныны сизлер билесинъиз, иште ордудаки омюрим козьлеринъиз огюнде кечти. Шимди фашист джанаварынынъ бель-

кемиги сындырылган вакытта эр кесте олганы киби, меним де душманы сонъуна къадар тар-мар этювге дегерли иссе къошмакъ ниетим бар. Эгер де бу куреште олюмнен козь-козьге расткелишсем, оны коммунист оларакъ, къаршылап алмагъа истейим. Ишанчынъызны акъларым, деп бугунъ бу ерде ант этем.

Узеир ерине отурды.

— Насыл фикирлер бар? — деп сорады парторг.

— Мангъа мумкюнми? — деди рота командири капитан Филиппов.

— Буюрынъыз, Александр Иванович.

— Абдурамановны бизлер эпимиз яхшы билемиз. Джесюр дженкчи олмакънен берабер, о айны заманда озъ ишининъ акъикъий мутехассысыдыр.

Бу сёзлерни эшиткен Абдураманов, козь къыйыгъындан командирге бакъты да, Миша Яковенконен олган лакъырдысыны хатырлап, кулюп йибереязды.

— Узеирни бизлер болюкке командирлик япып, дигер дженкчилерге нумюне косьтере биледжек кичик командир сыфатында билемиз, — деп девам этти Филиппов. — Бу мукъаддес дженк вакытында исе, бойле хусусиет пек паалыдыр. Коммунист эр тарафтан дигерлерине нумюне олмакъ керек. Мен, Узеир Абдурамановны партия азасы олмагъа ляйыкъ, деп саям.

— Башкъа фикирлер олмаса, рей берювге кечемиз. Абдураманов Узеирни ВКП(б) сафына къабул олунмасы ичюн разы олган къолуны котерсин.

Къаршы чыкъкъанлар, я да битараф сойлары олмады.

— Бойлеликле, топлашувимызнынъ кунъ тертибиндеки бутюн меселелер бакъылды. Эгер суаллер олмаса, топлашувны япыкъ деп илян этем.

Бу арада бир къол тёпеге котерильди.

— Суалинъ бармы, Яковенко?

— Теклифим бар.

Парторг къолунен ишмар этип, ерлеринден турып башлагъан дженкчилерни токътатты да, Мишагъа чевирилип:

— Айды, айта бер теклифинъни, — деди.

— Узеир ФЗУ-да окъудым дегенде, ич кимсе къайсы зенаат боюнджа деп сорамады. Лякин сорамакъ ери бар эди. Фикиримни анълатайым: Узеир анда ашчы зенаатыны огренди. Теклифим исе бойле, Берлинни алган сонъ, о бутюн ротагъа зияфет япсын. Биринджи авалемиз барсын бойле олсун.

Эр кес кульди.

— Пек догъру. Барсын аркъадашларыны да сыйласын, — деген сеслер эшитильди.

— Теклифинъ къабул олуна, — деди парторг хошнут тавурнен.

VIII

Сапёрлар Москвадан берильген эшиттирювлерни сыкъ-сыкъ динълейлер. Алчакъ бойлу, сарышын радист рацияда бир шейлерни айландырган сонъ, къулакълыкълардан башта насылдыр бир тасырды чыкъа, сонъра биринджи сёзлер эшитиле:

«...хабер эте ки, Озбекстаннынъ колхоз ве совхозлары сачувны былтыркисине коре он беш кунъ эвель битирдилер... Азербайджаннынъ юзлернен колхозлары Бир Майыс байрамыны сачув ишлерини толусынен екюнлевнен къаршылап алмакъталар...

Сапёрлар бу саде, лякин эмиети пек буюк олган сёзлерни нефес алмадан динълейлер, эр шейни хатирлеринде сакъламагъа тырышалар.

Бираздан марш янъгырай.

Геджелери позицияларда тынчлыкъ укюм сюре. Сийрек-сепелек атышма тасырдысы эшитиле, я да ракетанынъ ешилъ нуру этрафны айдынлата ве эр шей юкьугъа далган киби ола. Лякин мудафаа тири, о нефес ала, арекет эте. Къаранлыкъ чёккенинен адамлар землянкалардан чыкъып траншеяларгъа келелер. Олар озьлерининъ агъыр ве телюкели эмегини эда этмек ичюн келелер.

...Старшина Абдураманов бир вакъытлар кери чекильген ёллар бою энди гъарбкъа адымламакъта. Азат этильген ерлерден кечкенде онынъ козю огюнде дешетли манзара джанланды. Эр шей аджыныкълы алда, койлер янган, кимер ерлер даа тютеп тура. Олар койлернинъ биринде кениш чукъургъа расткельдилер. Чукъурда джесетлер толу. Къуршунланганларнынъ бетлеринде олюм азабы къатып къалган... Чукъур янында джыйылышып сапёрларгъа граждан урбасы кийген бир къач сиялы адам якъынлашты. Оларны огте йибердилер. Зилифлери чаларган арыкъ бир адам, къоркъу иле чукъурда биревлерни арап башлады.

— Ёкъмы? Дейим де, эр шей уйдурмадыр. Бири де кереги киби ич бир шей бильмей, — деп экинджи оны тынчландырмагъа тырыша.

— Коръмейим... Лякин олар мында олмалылар... Мында олмалылар... — къыдырган сою, ойле бир теляшлы сеснен лаф эте ки, Узеирнинъ кокюсине санки бирев буз ташлап тура.

Бирден, банаки адам къыдырган шейини коръди. О огте таба кергин адым атты. Джесетни кенаргъа чекип, онынъ тюбюнден бала джеседини тартып чыкъарды. Баланынъ бети ёкъ, оны урбасындан таныса керек. Сонъра о, къадыныны да тапып чыкъарды. Къадыннынъ йыртылган урбасында къан къатып къалган, вуджудынынъ бир къач еринде дешетли яралар. Онынъ ачыкъ, сёнюк, ичинде дешет толып къалган козьлери Узеирни абдыратты.

Кой къадынларындан бирисининъ ферьяды къулакъларгъа окъ киби санчылды.

— Ганночка! Гану-у-лечка!

Эсли къадын джесет устюне йыкъылып, чапаланып башлады. Кой тарафтан эп келип турган къадынлар джесетлер арасындан сойларыны тапып, къычырыкълап, агълап, ферьяд чеккенлери ойле бир дешетли садагъа чевирилип кетти ки, Узеирнинъ бети денъишип, оны чукъурдан узакъча кетмеге меджбур этти. Къадынларнынъ ферьяды онъа эки кунъ звельси Севск шеэри янында эляк олган дженкявер достлары Миша Яковенконы, Коля Быковны, лейтенант Фёдоровны хатырлатты. Миша о вакъыт пек дешетли яраланган эди: снаряд осколкасы къурсагына урды.

Узеир о вакъытлары Мишанынъ янында тиз чёкип:

— Достчугъым, бу насыл шей олды? Сен о бир дюньягъа ашыкъма. Даа зияфетте отуруп, шёнъленмек керексинъ де, — дегенде Мишанынъ аудақлары къыйышып кеттилер, лякин агъызындан сес чыкъмады.

Шимди къадынларнынъ агълавы Узеирнинъ яныгына яныкъ къошты.

...Сапёрлар землянкаларны тертипке кетирелер. Сапёр паркы ичюн мейданлыкъны темизлеп азырладылар.

Землянкалар янындан кечкен тегиз, сары къумнен сепильген ёлакъта дженктен звель олганы киби, саба-акъшам перекличкалар, тешкерювлер отъкериле. Батальон боюнджа невбетчилер комбаткъа доклад этелер, старшина ярын нарядкъа кетеджеклернинъ адларыны окъуй. Нарядлар чокъ.

Нарядлардан бош олган сапёрлар бутюн кунъ инженерлик ишлеринен ве арбий сыра азырлыгынен мешгъуллер.

— Бир, эки, уч! Адымны къаттыджа бас! Сагъгъа! Солгъа! — эмирлери кунъ бою эшитмек мумкюн.

Мешгъулиет вакъытында Москва — Минск таш ёлу янына келип къалдылар. Сигар ичмеге изин берильгенинен сапёрлар догъру бу ёлгъа тараф кеттилер.

Узеир санки шеэрде кезинген киби, ёл бою бир къач адым атты.

— Кърымда да ёллар мына бойле, джам киби тегиз. Лякин анда олар пек айланчыкълы. Мында исе дос-догъру. Минскке къадар юварлана билесинъ...

— Пек ашыкъасынъ, старшина аркъадаш, — деди сапёрлардан бири. — Ёл тегиз олмагъа тегиздир, ама унерлери де чокътыр. Юварланмакъ дегиль, суюрекленип биле къачалмазсынъ. Фрицлер бу ёлны юз километргедеже миналап къойдылар.

— Тамам юз километрге, десе. Мумкюн олган ерде миналагъандыр-

лар даа, — деп джевапланды Узеир.

— Инанмасанъыз, инанманъ, старшина аркъадаш. Мен сизге эшитке-
нимни айтам.

Рота командири капитан Филиппов сапёрларгъа якъынлашты. О ла-
къырдыгъа къошулып:

— Дос-догъру Берлинге алып бара, — деди ёлны косътерип.

— О тек Минскке бара, — деп догъуртты аскерлерден бириси.

— Эп бир. Андан энди Берлин де корюне — Бранденбург къапылары,
Унтер-ден-Линден. Минсктен Берлингеде тек бир ири станция — Варша-
ва бар.

— Бир станция — Варшава!.. Пек тез арекет этесинъиз, капитан аркъа-
даш. Я кечмек керек оладжакъ кичкене станцияларны айтмайсынъызмы?

— Ёкъ, биз ойле станцияларны эсапкъа алмаймыз, — кулюмсиреди
капитан. — Сигар ичмек токътатылсын! Мешгъулиетлер девам эттириль-
син!

Ротада мешгъулиетлерге буюкъ дикъкъат айырыла эди. Сапёрларгъа
зенаатларны этрафлыджа огретелер — эр бири керек олгъанда аркъада-
шыны я да командирини денъиштире бильсин. Бекленильмеген гъайыплар
ротаны сырадан чыкъармамакъ керек.

Къанлы чарпышмалардан сонъ бу барышыкъ аят бир тюш киби корю-
не. Эр шей масалдаки киби келе: тынчылыкъ да, телюкесиз аят да.

Афтанынъ сонъунда партия меджлиси олып кечти. Комбат батальон-
нынъ вазияти ве вазифелери акъкъында доклад япты. Умумий шараит ху-
сусында деерлик ич бир шей айтмадан, о, роталар, командирлернинъ бу-
гунъки фаалиети акъкъында икяе этти.

— Биз янъы аскерлерни беклеймиз, бунъа кереги киби азырланмакъ
керек. Бизим ордумыз душмангъа олжум дарфесини эндирмек ичюн азыр-
лыкъ корьгенини сиз сезедирсинъиз. Лякин душман да къуветли, о озюнинъ
макъталгъан «тигрлери», «пантера»лары, «фердинанд»ларынен къаршы-
лыкъ косътереджек, психологик суретте аскерлеримизге тесир этмеге ты-
рышаджакъ. Онынъ ичюн аскерлерде ираделик ве тайпылмазлыкъ хусуси-
етлерини тербиелемек макъсадында ёрулмдан чалышув — партия тешки-
лятлары ве командирлернинъ муимден-муим вазифесидир.

Старшина Абдураманов куньдюзлери пек болдурса да, геджелери оны
сыкъ-сыкъ юкъусызлыкъ дерди чекиштире эди. Акъшамлары юкъламагъа
истей ама, яткъанынен юкъусы не ичюндир яваш-яваш къача. Узеир бу
вазиедни бир къач кунъ эвельси биринджи кере ис этти. Чыдамлы адам
олып, о джебздеки къолайсызлыкъларгъа алышып къалды, не ерде олма-
сын юкълай къала эди. Бойле юкъудан сонъ озюни даима тендюрист, ен-
гиль дуйып тургъан, баш агърысы не олгъаныны бильмей эди. Бирден —
мына санъа бекленильмеген дерт.

Бугунъ де козюне юкъу кирмей. Узеир янындаки аскернинъ татлы-
татлы хурулдагъаныны эшитип сукъланды. О бир — эки саат юкъусыз ал-
да яткъан сонъ, туруп кийинди ве тышкъа чыкъты.

Землянкалар янындан кечерек, о, аз къалды, бир аскернинъ устюне
басаджакъ эди.

— Ким бар мында?

— Меним, старшина аркъадаш, — сесленди дженкчи. — Землянкада
ич де юкълап оламайым, авасы тынчыкъ.

Узеир бираз кезинген сонъ, озюнинъ землянкасы къаршысындаки
акъкъайын кутюгине келип отурды ве ойгъа далды.

Мында кечаяткъан кунълер чешит вакъиаларнен толу олсалар да, олар-
нынъ эр бири сапёрлар ичюн бири-бирине бенъзеген киби келе...

Ветеранлар батальонгъа кельген янъы аскерлернен тез достлаштылар.
Кунъ бою мешгъулиетлер отъкерильмекте.

Старшина Абдураманов сапёрлар болюгининъ вазифесини анълата.

— Батакълыкъта, балалар, юрьмеге бильмек керек. Мына бу ёлны мен
аселет сечип алдым. Белорусиеде бойле ёлларны эр адымда расткетирмек
мумкюн. Батакълыкъта юрьмекни огренмегендже джебэ ёлагъында япа-
джакъ ишимиз де ёкъ. Батакълыкъта юрьмек исе — назик зенааттыр.

— Дженк вакъытында эр бир аскер огюнде белли бир дженкявер вазифе тура, — деп девам этти Узеир. — Пияде аскер душмангъа уджюм этер, танкчы душман танкларыны ве атеш нокъталарыны ёкъ этмели, кыырыджы-учуджы душман самолётларыны урып тюшюрмеге борджлу ве иляхри. Сапёр озенлер устюндеки копюрлерни де патлата; батакылыклардан де кечитлер япа, де боза; керек ерлерге де мина кюя, де миналардан темизлей. Уджюмге, о эсасен кюлуандаки балтанен ве бычкынен кете. Сапёрсыз уджюм де олмаз эди.

Моторларнынъ эп кюветлешейткъан гудюрдисе эшитильди. Эали яшагъан койчик тарафындан топлар тиркельген машиналар корюнди.

— Азырланалар... Бакъса, снаряд юкю машиналар пек чокъ, — деди бириси.

— Оларда эр шей — топлары да, снарядлары да азыр, старшина аркъадаш, — деп кюшты дигери.

— Я сапёрларда?

— Сапёрларда... Озюнь билесинъ, эр шейни озюнь яп. Кюлуунда не олса, ондан яп.

— Я бунынъ неси ярамай?

— Кеңдимиз якъанымыз, иште... Полк сапёрлары мытлакъ тиленджилер. Эр шейни озълери бильгени киби абул-кюбул япалар.

— Абул-кюбул десе? Я сен абул-кюбул япма даа, — ачувланды Узеир. — Меним эляк олгъан бир достум сапёрларгъа гюрурнен «мутехассыслар» дей тургъан. Эм озю де эмекте олсун, чарпышмада олсун, акъикъий мутехассыс эди. Къараманджа эляк олды.

— Фикиримни догъру анъламадынъыз, старшина аркъадаш. Мен башкъа шей айтам. Мына, меселя, косътергичлерни алайыкъ. Вай, о косътергичлер. Шимдики вакъытта олар ичюн боя кыдырамыз, сонъра фанера я да тенеке кыдырымыз, сонъундан мых... Айды, яптыкъ дейик. Я гедже? Гедже бизим косътергичлерни дёрт козю олгъан адам биле корип оламаз.

— Онынъ ичюн геджеге гедже дерлер...

— Ёкъ. Алимлеримиз сапёрларгъа дикъкъат этмейлер!

— Ама да айттынъ, — кульди Узеир. — Косътергичлер ве алимлер. Сання эр бир инженер: «Озюнь яп» дер.

IX

Белорусие топрагъындан кечкен еди юз километрлик джебэ ёлагъында, тынчылыкъ укъом сюрмекте. Лякин бу тынчылыкъ кергин аят иле толу. Эр кунъ чокътан-чокъ разведкаджылар душманнынъ мудафаасыны огренип, онынъ зайыфча ерлерини кыдыралар. Кысымларда, аскерлер душман мудафаасыны ярып кечмек, бирликте арекет этмек, апансыздан уджюмге кечмекни огренелер. Яваш-яваш топчулар, танкчылар, пияделер, сапёрлар топланмакъталар...

Дженкчилер яшай, олар урушкъа азырланалар. Лякин эписи бир, бу арада тынчылыкъ эди. Ве, о не вакъыт битеджегини ич бир кимсе, атыта юксек рутбели командирлер биле бильмей эдилер. Эр кес тек бир шейни — бу тынчылыкънынъ сонъу олмакъ кереклигини биле. Шимди бутюн орду оладжакъ уджюмге азырлыкъ коре. Буны тек орду дегиль, бутюн мемлекет беклей.

Алий Башкоманданлыкънынъ Ставкасында бу буюк уджюмнинъ планы догъмакъта эди. Оладжакъ операциянынъ ады да пейда олды. «Багратион».

...Акъшамдан джебэге якъын ерлерде эр шей арекетке кельди. Джебэ аркъасына келип етиштирген кысымлар джебэ ёлагъына якъынлаштылар. Бутюн ёллар бу кысымларнен толды.

Сапёрлар да озълерине чокътан берли таныш ёлчыклардан кечитлерге чыкътылар. Уджюмге азыр тургъан кысымларгъа кечитлер керек. Сапёрлар сес-солукъ чыкъармадан душманнынъ мина тарлаларына «уджюм» этелер.

Мина тарласынынъ сынъыры. Энди энъ эсасы башлай. Миналар!

Сапёрлар мукъайтылыкънен чалышалар. Миналарнынъ артында, юз адым ичериде душман окоплары. Сапёрлар сес-солукъ чыкъармай чалы-

шалар. Къысыларгъа кечит керек.

Гедженинъ сонъу. Орман артындан йыртыкъ, къырмызы тюсни анъдыргъан булутлар ялдап чыкъмакъталар.

— Кене чыкъармагъа имкяны олмагъан мина бу, — деп хабер эттилер. Узеирге.

Артыкъ онынъ ичюн эр шей анълашылды: разведка хатагъа огърады. Мина тарласынынъ орта еринде экишер къат мина къойылгъан. Ашагъыдакилернинъ чыкъармагъа имкяны олмагъан элементлери бар. Абдураманов бир кере даа тешкере. Эйат! Учъ минанынъ эписи бойле сойындан. «Тезден кетмек керек оладжакъ, бунынъ ичюн бир къараргъа кельмек керек», — деп тюшюне.

Къум къокъусынынъ тесири олса керек, онынъ богъазыны бир шейлер къытыкълап башлай. О джебинден къуругъан отъмек парчасы чыкъарып, агъызына тыкъа ве оксюрювини зорнен тута.

— Не япаджакъмыз, командир? — эшите о биревнинъ фысылдагъаныны.

— Биринджи топ атып башлагъанынен буны да патлатырмыз.

— Душман якъын да.

— Топчулар къапатырлар.

— Оларнен бирге бизге де тиеджек.

Узеир сес чыкъармай. О, бир де-бир къараргъа кельдими, демек шай олмакъ керек. Энди о, сабырнен артиллерия азырлыгъыны беклей. Болюк озъ вазифесини эда этеджегине эмин. Оны тек бир шей раатсызлай: душман оларны озюнинъ мина чёлюнде вакъытындан эвель коръмесин.

Бекленильген дакъкъа кельди... Юзлернен патлавлар козьлерни къамаштырды. Тезден кечитлер керек оладжакъ!

— Дикъкъат!

Топларнынъ сеси къошулып титис гудюрдиге айланды.

— Атеш ач!

Чыкъармагъа имкяны олмагъан миналарнынъ патлавы биринджи залпынынъ дешетли дарбеси ичинде джойылып кетти...

Пияделер маниаларны кечип, деерлик гъайыпсыз душманнынъ биринджи позициясыны запт эттилер. Кокте немсе самолётлары пейда олдылар. Шиддетли къаршы уджюм башланды.

Артиллерия азырлыгъындан сонъ душманнынъ биринджи траншеясынынъ баягъы къысымы харабеге чевирильди. Огдеки къысылар уджюмни девам эттиререк, гитлерджилер мудафаасынынъ экинджи ёлагъына чыкътылар...

— Ама да уджюм олды, э, старшина аркъадаш? — деди сапёрлардан бириси. — Немселер шашмалагъанларындан кереги киби къаршылыкъ косьтерип оламадылар.

— Шимди ойле олды. Лякин къыркъ бирде насыл олгъаны хатиримде, Узеир. Мен о йыларны омюр-билля унутмам. Дженкнинъ биринджи кунюнден джебзде булунам. Эр шейни коръдим. Эм къурдым, эм боздым. Къач сапёр элимде джан берди. Озюм де яраландым. Лякин чокъ шей огрендим.

...Куньлерден биринде бизлерни рота командири чагъырды.

— Азырланынъыз, йигитлер. Немселернинъ джебэ аркъасына бараджакъмыз, — деди.

Биз диверсия япмакъ керек оладжагъыны анъладыкъ. Азырландыкъ. Эльбет, энъ эвеля яхшы юкъугъа тойдыкъ. Гедже немселерге «мусафирлик»ке кеттик. Ойле къаранлыкъ ки, козьге ич бир шей корюнмей. Аягъымыз астында батакълыкъ, этраф къамышлыкъ. Эр биримизда экишер дане мина. Миналар агъыр, юрьмек кучъ, аягъынъны чамурдан зорнен тартып чыкъарасынъ. Мангъа бакъкъанда, башкъаларына енгильдже, чюнки олар узун бойлу, мен исе... о вакъыт сасыкъ батакълыкъ сувундан баягъы юткъан эдим.

Чокъ юрьдик, кучъ-къуветлеримиз тюкенди, лякин батакълыкътан чыкътыкъ. Бираз нефес алгъандже кунеш де корюнди. Орман бою кетемиз. Этраф чым-чырт. Къушчыкълар чивильдейлер. Къыркъ километр

къадар ёл кечкен сонъ, лейтенант бизлерни токътатты. Группаларгъа бюлюндик. Тена ер тапып геджени бекледик. Къаранлыкъ тюшкен сонъ миналарны къойдыкъ. Саба, орман четинде сакъланып, ёлны козетемиз. Бир саатмы, ондан зиядеми, вакъыт кечкен сонъ, ёлда машина корюнди. Минагъа баскъанынен ойле патлады ки, копчеги атылып кетип бир тарафкъа юварланды, машина исе экинджи тарафкъа авдарылып тюшти ве янмагъа башлады.

Мина къойылгъан башкъа ёлларда эки таңк патлады.

Невбеттеки геджеде кене ёлларны миналамакъ керек эди.

— Вазифени эда эткен сонъ кечикменьиз. Саат секизде эр кес бу ерде олмалы. Къайтаджакъмыз, — деди лейтенант.

Бу гедже де бизлер ичюн тынч кечти. Аңлашылгъаны киби эпимиз бир ерге топландыкъ ве кери къайттыкъ. Де андан, де мындан патлавлар эшитиле.

— «Бахшышларымыз» чалыша, — деп севинелер аскерлер.

Меним юрегимде исе, таш къатып къалгъан киби келе. Хайырсыз бир шейлер сезем. Ойле де олып чыкты. Артымыздан немселер копеклеринен къувып башладылар. Ойле бир шамата котердилер ки, коръмелисинъ. Къамачавгъа алмакъталар. Немселер энди бизим ичюн таныш, ама копеклер... Къашкъыр киби атылалар.

Немселер эп якынлашмакъталар. Энди олар отуз метр къадар месафедeki тереклер арасында корюльдилер. Бизлер гранаталарымызны фырлаткъандан сонъ, олар бираз тынчландылар.

— Не япаджакъмыз, Абдураманов? — бакъты манъа взвод командири.

— Мен бойле беллейим: оларны якынджа йиберип, гранаталарны ташлайыкъ да ярып кечейик. Акс алда бизлерни чибинни эзген киби эзерлер.

— Акъылгъа яткъан шей айтасынъ, Абдураманов, — джанланды лейтенант.

— Энъ дешетлиси, акъайлар, къарар къабул этмектир. Къарар къабул олундымы — къалгъаны озъ-озьлюгинден келип чыкъа.

Биз гранаталарны атып уджюмге кечтик. Ве алкъаны ярып кечтик. Фашистлер пешимизден атылдылар. Эр шей зарарсыз олур эди ама, копеклер... Олар бизлерни парча-кесек этип ташлар эдилер. Бахтымызгъа шу ерде озенчик акъмакъта.

— Лейтенант аркъадаш! — багъырдым мен. — Сув бою кетмели. Копеклер излеримизни джоярлар.

Эпимиз озенчик ичине сычрадыкъ. Бакъсам, сув устюнде къалын бир терек асылып къалгъан. Тамырларыны сув ювгъан ве анда терен — кенъ чукъур корюне. Я бу чукъурнынъ ичине сакълансакъ? Фикиримни лейтенанткъа бильдирдим. О разы олды. Ве чукъур ичинде акъшамгъа къадар отурдыкъ. Къаранлыкъ тюшкен сонъ «эвге» къайттыкъ.

Мен сизлерге буны не ичюн икяе этем? Сапёр эр шейни бильмек керек. Ордудаки зенаатларнынъ эписини менимсемек керек. Чюнки бизим хызметимизде бекленильмеген вакъиаларгъа расткелине.

Сапёр ойле арбий зенааттыр ки, аскернинъ джесюрлиги парылдап турмай. Сапёрнынъ козьлерине душман корюльмей. Сапёргъа душман инджеден индже тельчикте, козге корюнмеген къазычыкътадыр. Сапёр миналарны къыдыра. Сапёр бир де-бир сакътсыз арекет этсе, бу оннынъ ичюн сонъки арекет ола. Оннынъ ичюн де сапёр омюринде тек бир кере янълыша, дейлер.

— Къолунъда силянъ олса чарпышмагъа кетмек къолай, ама бизим эсас силямыз — мина къыдырыджы, къыскъа туткъач ве курек, — деп девам этти Узеир. — Анджакъ кимерде бу силя да чарпышма вакъытында семерели ишлетиле. Мен сапёрларнынъ къуршунлары биткен сонъ куреклернен дженклешкенлерини де билем. Эписи эляк олалар, ама кери чекильмейлер.

Механизмлештирилген дивизия корпусынынъ танклары тарафындан япылгъан немселернинъ мудафаа делигини кенишлеткен сонъ, пияделер

уджюмни бир тамам арттырдылар. Нетиджеде душманнынъ сонъки, учюнджи позициясындаки таянгыч пункты запт этильди. Таянгыч пунктындаки даимий душман гарнизоны сайы джеэтинден азда олып, о тек къорчалавны эда этсек керек. Онынъ ерине кельген къысым атеш нокъталарыны ве маниаларны биле арбий азырлыкъ алына кетирип етиштирмеди.

Сапёрлар дивизиянынъ джылышаджакъ ёлуны бельгилемеге башладылар. Абдурамановнынъ болюги разведкаджыларнен берабер огге кетти.

Х

Ягъмурлы кузь совет къысымларынынъ уджюмини токътатып оламады. Олар душман мудафаасыны ярып кечип, эп гъарпкъа кетелер.

Уджюм этеяткъан къысымлар огюнде буюк сув кестирмеси — Десна озени тура. Кенълиги энъ аздан юз элли метр олгъан бу озен сурьатле акъа.

Ялдав васталары артта къалгъаны ичюн аскерлер озенни къолларында олгъан васталар ярдымынен кечмеге меджбур эдилер. Бир авуч пияде аскер о бир ялыгъа илиштилери. Адамлар сылангъан урбаларынен сувнынъ янчыгъында ятып къалдылар. Ниает, бираз вакъыттан сонъ, аскерлернинъ уджюмге котерильгенлери корюнди. Олар ялыдаки къум устюнде эляк олгъан аркъадашларынынъ джесетлерини къалдырып, юз адым къадар огге джылыштылар. Душманнынъ атешини оларны кене ерге ятмагъа меджбур этсе де, запт этильген анавы юз адымлыкъ ер артыкъ плацдарм эди.

Узеир чалылар ичинде сакъланып, озенни козьден кечирмекте. О тарафтан эскен серин ельчик онъа балалыгъыны хатырлатты. Мына бойле ельчик онынъ тувгъан коюнде де дагъ тарафтан эсе тургъан.

Этраф сукюнет ичинде къалды. Душман тарафындан сес-солукъ эшитильмей. Лякин аскернинъ сакътлыкъкъа алышкъан къулагъы бу сукюнетке инанмай. Бир дакъкъадан сонъ, о ерни кокке савургъан дубарагъа айланмакъ мумкюн.

— Старшина аркъадаш, сизни комбат чагъыра, — деген сес онынъ хаялыны больди.

Эмир къыскъа эди:

— Сабагъа къадар копюр азыр олмакъ керек, — деди майор Попов. — Агъыр иш оладжакъ, старшина.

Пияде аскерлер къуруладжакъ копюр ичюн дагъ кескен арада, сапёрлар япыладжакъ ишлерининъ колемини бельгилеп алдылар.

Къаранлыкъ тюшкенинен ишке киришильди. Бу ёл адым-адым пейда ола. Болюк командири тахталарны озю къоя, сапёрларнынъ ишини тешкере. Копюр бир къач метр узангъан вакъытта кокте ракета асыл олды. Онынъ артындан экинджиси. Душман миномёты чалышып башлады. Миномётнен деерлик бир вакъытта пулемёт ве автоматлар атып башладылар. Гитлерджилер сувнынъ эр бир метрини атеш астында туталар. Озен устю кунъдюз киби айдынланды. Сапёрлар бири йыкъылды, онынъ артындан экинджиси...

— Къавийдже багъланъ!.. Абдураманов копюр къуруджыларынынъ биринджи сафында булунмакъта. Бу ал дженкчилерни джоштура. Олар бош чапчакъларны бири-бирине тиркеген джесюр старшинагъа бакъып, ишлерини девам этмектелер. Олар пытакълардан япылгъан черчивелер ичине пекитильген чапчакълар устюне, агъачларны тёшеп башлагъанда душман снаряды патлады, чапчакъларны дарма-дагъын этип ташлады. Абдураманов сапёрларны кене озен ичине айдады. Сув ичинде каскалар кене мантарлар киби салланып башладылар. Сапёрлар зарарлангъан чапчакъларны денъиштирмеге кириштилери. Патлавлар, патлавлар... Къулакъларынадже сув ичинде чалышкъан адамлар бу патлавларгъа зорнен чыдай эдилер...

Сапёрлар ишлерини тез япсалар да, оларнынъ арекетлеринде ашыкъчанлыкъ сезильмей. Олар ойле чалышалар ки, дерсинъ бу копюр асырлар бою тураджакъ. Бир къач кере ишни гъайрыдан япмакъ керек олды! Патлавлардан дагъылгъан тахталар ерине янъыларыны къоймакъ ве къурмакъ...

Чулапово хуторы янында кѳурулган бу копюрге 24 саат вакыт керек олды. Сонъундан 65-нджи орду команданы Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы, орду генералы Батов озъ хатырлавларында сапѳрлар Деснадан кечювнинъ акъикъий къараманлары эдилер, деп язды. Шимди уджюмге кечкен Совет Ордусынынъ къысымлары тезликнен огге кетелер. Ве... кене копюр керек.

Кудлатовка кою янындаки копюрни кѳурмакъ ичюн отуз алты саат девамында сув ичинде чалышмакъ керек олды. Отуз алты саат Узеир Абдураманов ве онынъ аркъадашлары козьлерини юммадылар. Догърусы, бу вакыт ичинде тек учеви юкъламады. Къалганлары исе эбедий юкъугъа кеттилер.

Эляк олган сапѳрларны озеннинъ ялысында дефн эттилер. Мерасимге бутюн аркъадашлары топландылар. Базылары бу адамларнынъ акъикъатен эляк олганларына инанып оламай эдилер.

Кениш бир чукъур янында джаюв устюнде ян-янаша сапѳрлар яталар. Шу ерде яткан фанер парчасы устюнде оларнынъ фамилиялары ве унванлары язылган...

Узеир шу ердеки топракъ обасына чыкып, сукют сакълап турган сапѳрларны козьден кечирди. Онынъ дудакълары бираз титремектелер, бети арыкъ корюне.

— Олар бизимле берабер эдилер... Берабер чокъ ёллардан кечтик! — деп токъталды. О шимди эеджанланганындан фикирлери бири-бирине къарышты. Бираз вакыт агъыр сукюнет ичине далды. Сонъра эминликнен беян этти: — Олар даима бизлернен оладжакълар. Биз оларны ич бир вакыт унутмамыз! Биз оларнынъ бабалары, аналары, къадынлары ве бала-чагалары акъкында къайгырмакъ борджлумыз!

Узеир богъазына тыкылып къалган топачны ютып йиберди.

— Мына, даа янъычыкъ сагъ олып, бизлернен берабер эдилер, энди исе — бир авуч топракъ. Олар эляк олдылар, лякин бизим эксериетимизнинъ аятыны сакълап къалдыралар. Эпимизни гъалебеге якъынлаштырдылар. Олар озъ борджларыны эда этип, джесарет косьтердилер. Къараманджа эляк олдылар.

О кене сусты. Сонъра муим, давет этиджи бир шейлерни айтмакъ ве нуткыны кереги киби битирмек зарурлыгыны сезип, бойле дакъкъаларда эр кес айткан шейни айтты, лякин бу айтылган сѳзлернинъ ичине озюнинъ шахсий, джошкъун бир аэнкини къошты.

— Ватан ичюн! Немсе-фашист баскъынджыларына — олюм!

Абдурамановдан сонъ батальон командири сѳзге чыкты.

— Биз бу ерден ёлумызны энди арамызда олар олмадан девам этеджекмиз. Олар мында, бу ялыда эбедиен къаладжакълар. Фашистлернинъ арам юваларына къадар оларгъа бармакъ къысмет олмады. Олар буны япмакъ истей эдилер, ама япып оламадылар. Биз оларнынъ ниетлерини эда этермиз. О ювагъадже мытлакъ барырмыз!

Комбат бир шейлер даа айтмакъ истеди, ама сѳз тапалмаса керек, юмругыны котерип, душман тарафкъа саллады.

Эляк олганларны башта шинеллерге, сонъра брезентке сарып, бирер-бирер къабирге тюшюрмеге башладылар.

Аскерлер ве офицерлер автомат ве пистолетлерини тѳпеге котердилер. Эльвида салюты янъгырады...

Невбеттеки уджюмге азырлыкъ кете. Онъа азырланган къысымлардан сонъкилери джебѳ ёлагына якъын келип, позицияларны запт этмектелер. Пияде аскерлер, артиллерия... Дакъкъа сайын снарядлар толу ящиклернен юкленген арабалар, сефердеки ашханелер, ашайт маллары алып юрьген машиналар кельмектелер. Бираз артта танклар ве самолётларнынъ буюк группалары пияделерге ве артиллериягъа къолтутмакъ ичюн азыр туралар.

Команданлыкъны раатсызлаган чокътан-чокъ меселелер арасында сув кечитлеринен багълы тюшюнджелер, артыкъ биринджи ерде тура. Кечитлер... Дженк артыкъ чокътан-чокъ буюк, кучюк озенлер алемине кирди. Уджюм эткен къысымлар огюнде сув кестирмеси пейда олган

сайын, кечитлер акъкъында тюшонмек керек ола. Кимерде олмайджакъ бир озенчикни кечмек ичюн не къадар эмек къойыла, не къадар джан гъайып ола. Я Десна, Волга, Днепр киби къоджаман озенлерге кельгенде?..

Ал-азырда къысымлар огюнде Сож озенини кечмек вазифеси турмакъта. Сапёрлар бу кечитке кунь-эвельден азырландылар. Олар озен ялысына янашкъан вакъытта озьлеринен берабер тель, йип, демир туткъычлар алып кельген эдилер. Плотларны телефон диреклеринден япмакъ къарарына келинди. Бу диреклерни бири-бирине багълагъан вакъытта этраф джеэннем атешине чевирильди. Немсе ойле мергин ата эди ки, чалышмакънынъ ич де чареси олмады, япылгъан ишнинъ аман-аман бутюни бош кетти.

Узеир диреклерни туткъычлар вастасынен бири-бирине багълар экен, ялыда терек устюнде отургъан дженкчини абайлады. «Бу пезевенк, бойле шамата вакъытында терек устюнде не япа экен» деген суаль мийинде догъып етишкендже, дигер шубели бир фикир онынъ устюне гуя къайнагъан сув текти.

— Лейтенант аркъадаш, — деди о, шу ерлерде булунгъан взвод командирине. — Анавы терек устюндеки дженкчи анда не япа экен?

— Снайпер олса керек, — деп ташлады взвод командири.

«Снайпернинъ бу арада, мында не иши бар экен?» шубеленди Узеир. — Бу ягъда бир къыл бар гъалиба, — деген фикирнен о кене лейтенанткъа мураджаат этти.

— Я снайпер олса, онынъ тюфеги олмакъ керек де, онда исе ич бир шей ёкъ.

— Старшина, мен озюме авале этильген вазифе ичюн джевап берем. Биревнинъ аскерлери терек устюнде нелер япып юрьгенлеринен ишим ёкъ. Эр командир озь аскери ичюн джевап бермек керек. Этрафкъа агъызынъызны ачып, бакъып отурсанъыз, плотларны ич бир вакъыт япып битиралмамыз.

Узеир бойле къаба джеваптан ынджынмады. Бир къач кунь эвельси взвод командири этип тайинленген бу лейтенант, даа яш огъланчыкъ эди. Арбий окъув журтуны битирип, дженкявер къысымгъа тюшкени киби, биринджи чарпышмада агъыр яраланды. Госпитальде тедавийленип чыкъкъан сонъ исе, оны бу ерге ёлладылар. Яш лейтенант «къуруджылар бригадасына ёлбашчы» тайинленгени ичюн бираз ынджынды. Бунынъ устюне, рота командири эксери алларда онъа мураджаат этмек ерине мына шу старшинанен фикирлешкени, лейтенантны даа зияде ачувландыра эди. Эгер о шимди, «снайпер»нинъ пейда олувыны душман атешининъ къуветлешмесинен багълагъан олса, бельки старшинагъа берген джевабы да башкъа тюрлю олур эди, ама бунынъ ичюн арбий тежрибеге малик олмакъ керек. Узеир де буны яхшы анълап, лейтенанткъа дарылмай тургъан.

— Лейтенант аркъадаш, шу «снайпер»ни барып корьмеге изини берсенъыз.

— Вакъытымыз ёкъ, старшина. Не япыштынъыз шу снайперге? Этрафта не олып кечкенини корьмейсинъизми? Къаранлыкълашкъандже исе плотлар азыр олмакъ керек.

— Беш дакъкъада айланып келирим, лейтенант аркъадаш, — деп ялварды Узеир.

Лейтенант озюнинъ дегенинден къайтып, кене шу старшинанынъ сёзюни динълемек истемесе де, ич бир вакъыт бош-богъазлыкъ этмеген, джесюр ве тежрибелери бу адамгъа нисбетен урьмет беслей эди. Шимди де старшинанынъ айткъанларында мана олгъаныны дуйып, разы олды.

— Айды, бар да келинъиз. Лякин беш дакъкъа. Акъылынъызда олсун.

— Есть, — джанланды Узеир ве янынъдаки аскерге пешинден кетмеси-ни эмир этип, — чалтыкъле ятып-къалкъып терекке догъру джылышты.

Терекке якъынлашкъанда кенардан оларгъа къаршы эки аскер даа кельгенини корьдилер.

— Биз корректировкаджыны артта къыдырсакъ, о бурунымызнынъ тюбюнде отура. Джесюр экен, арамнынъ баласы, — деди олардан бири Узеирге якъын келип. — Шимди мен оны къытыкълап бакъайым, — деп

аскер автоматыны төпеге котерди.

— Ашыкма, — токътатты оны Узеир. — Эсир алырмыз.

— Шу эсир не маразгъа керек, старшина аркъадаш? — джошты аскер. — О не къадар адамнынъ джанына етти. Оны бу ерде тынчландырыр къоярмыз, vessелям.

— Отставить! Эсир алырмыз, дедимми санъа, демек эсир алырмыз! — деди Узеир ве башыны төпеге котерип:

— Эй, тюш мында, — деп терек устюндеки адамгъа къол салады.

О да тек теклиф беклеген киби, ашагъы тюшмеге башлады ве, аякълары ерге тийгенинен къолларыны төпеге котерди. Онынъ енъинде Узеир «РОА» арифлерины окъуды.

— Сен даа русым, дейджек оласынъмы? — копек, деп топчу оны автомат къундагъынен яндыраязды. — Старшина аркъадаш, — деп айланды о Узеирге. — Энди саткъын власовджыларны да эсир аладжакъмызмы?

— Укюм чыкъармакъ сенинъ вазифенъ дегиль, — сувукъкъанлыкъле джевапланды Узеир. — Бунынъ ичюн трибунал бар. Сенсиз аль этерлер. Къанун эсасында.

— Насыл тринубал? Насыл къанун? Дженк кете, дженк. Мына бу исе — душман. Дженкте душманны ёкъ этмели.

— Къанун дженкте де къанун олып къала. Къолгъа тюштюми — демек эсир. Биз эсирлерни ольдюрген джеллатлар дегильмиз. Эр ким ишлеген къабааты ичюн джеза алмакъ керек. Айды, етер. Сиз къайтабериниз. Буны исе, — Узеир власовджи тарафкъа башыны салады, — биз озюмиз керек ерге теслим этермиз.

— Эх, старшина аркъадаш. Олар сизни аджымаз эдилер, ама.

— Биз — «олар» дегильмиз.

Власовджыны батальон штабына теслим этип, Узеир санки бир шей олып кечмеген киби ишини девам эттирди.

Гедже пияделернинъ кичик группасы топлаынен берабер плотлар устюнден озеннинъ о бир ялысына кечип плацдармны запт этсе де, танклар олмагъандже уджюмни девам эттирмек мумкюн дегиль. Комбат копюр къурмакъ кереклиги акъкъында эмир алды. Вакъыт пек сыкълет олгъаны ичюн копюр къуруджылыгъыны кунъдюз башладылар. Энъ агъыр ишлер япылгъан сонъ, немселер мында не олып кечейткъаныны анълады ве ойле бир атеш ачтылар ки, озен суву патлавлардан гуя къайнап кетти. Бир къач сааттен сонъ, копюрни къурып башлагъан Узеирнинъ болюгинден ярысы къалмады. Сапёрлар о бир ялыдаки запт этильген плацдармны аскерлеримиз зорнен тутып тургъанларыны пек яхшы анълайлар. Пияделерге тездже ярдым бермек ичюн копюр керек. Бу копюрге шимди бинълернен козьлер ишанч иле бакъалар. Онынъ ичюн сапёрлар джанларыны аямадан, патлавлардан къайнагъан сув ичине кирип эп чалышмакъталар. Олар бири-бирини сёзсиз анълайлар. Керчек, бу гудюрди ичинде лафнынъ кимсеге кереклиги ёкъ. Чюнки ич бир шей эшитильмей.

Мына бу ерден тут, — деген киби ишмар эте Узеир янынъдаки сапёргъа, балабан бир тахтаны копюрнинъ темелине ерлештиререк. Демир туткъычны чыкъаргъан арада невбеттеки патлавнынъ далгъасы оны сувгъа авдарды.

— Тахтаны тут! — деп багъыра о дели сеснен, лякин ярдымджысы бу эмирни эда этип оламай, чюнки артыкъ не тахта бар, не де къол бар. Узеир яралангъан аркъадашыны ялыгъа сюреклеп чыкъара ве аман озюни кене сувгъа ата. Душманнынъ миналары копюрнинъ энди япылгъан къысымыны бир къач кере чиль парча этселер де, эр сефер сапёрлар оны гъайрыдан тиклемеге киришелер. Къаранлыкъ тюшкен сонъ бир шей денъишмедди. Айдынлатыджы ракеталар сув устюндеки сапёрларны кунъ ярыгъы киби айдынлатып турдылар. Сапёрлар, танъ аткъанда бир чокъ гъайып-ларгъа бакъмадан, деерлик огге йылышып оламадылар.

Инсан чыдамайджакъ эмек нетиджесинде дефаларджа гъайрыдан къурулгъан копюр энди битмек узре эди. Бу вакъытта тамам копюр устуне тюшкен бир къач снаряд, бутюн япылгъан ишни кокке савурды. Узеир ялдап келейткъан тахтагъа илишип, зорнен ялыгъа чыкъты.

— Майор аркъадаш, — деп мураджаат этти о комбаткъа къарыкъ сеснен. — Иш бойле кетсе, бутюн адамларымызны гъайып этермиз, ама эмирни эда эталмамыз. Артиллерия ярдымы керек.

— Керек, достум, керек. Я о бир тарафта бизим пияделеримиз бар да.

— Ич олмагъанда душман миномётлары бастырылса, бир шей этип копюрни битирир эдик.

— Топчулар ишандырдылар.

Бу арада артиллериямызнынъ къудретли залпы янъгырады, онынъ артындан экинжиси. Сув устюндеки патлавлар бираз эксильди. Копюр къуруджылыгъы девам эттирильди. Акъшамгъа таба кене душман самолётлары пейда олдылар. Немселер, копюр къурулып биткен сонъ, тургъан ерлеринден сипирилип ташланаджакъларыны яхшы анълай эдилер. Шу себептен бутюн атешни копюр къуруджылыгъына догърулттылар. Къуруджылыкънынъ экинжи геджеси башлагъанда душманнынъ атешни даа къуветлешти.

Узеир артыкъ эль аягъыны ис этмей. О, санки бурулгъан механизм киби чалыша.

Сув ичине чалышкъан адамлар къуветни къайдан алгъанларыны тасавур этмек мумкюн дегиль эди. Лякин копюр эп къурулды ве о сабагъа якъын азыр эди. О бир ялыгъа арды узюльмез танклар колоннасы атылды. Къудретли «ура» садасы уджюмнинъ башлагъаныны бильдирди.

Узеир ялыгъа чыкъкъанда саргъуш киби эди. Къанлы эллери операциядан сонъ чыкъкъан хирургнынъ къолларыны анъдыра эдилер. Сыдырылгъан тени тюбюнден корюльген тазе этинден къан акъа. Аякълары къатты ерни ис эткенлери киби, Узеир къум устуне серильди. Инсанны делир-теджек бу эки кунълик иш девамында о, озюне беш дакъкъа биле раатланмагъа изин бермеди.

— Яраландынъмы, старшина? — деп, онынъ янына комбат чапып кельди. Лякин джевап алмады. Старшина юкълай эди.

...Копюр янында токътагъан «виллис»тен орта бойлу, тюз эндамлы, сим-сия сачлы генерал чыкъты. Шу арада онынъ янына батальон командири чапып барды.

— Ким айрыджа джесюрлик косътерди? — деп сорады орду команданы козълерини йылтыратып. Сапёрларнынъ ишинден пек мемнюн олса керек, онынъ бети алев киби эди. — Ким къараман?

— Сапёрларнынъ эписи яхшы чалыштылар, лякин старшина Абдурамановнынъ болюгини айрыджа къайд этмек керек. Эки сутка кокюсине къадар сув ичине турып чалышты.

— Чагъырынъ, старшинаны!

Бир къач дакъкъадан сонъ генералнынъ къаршысында Узеир пейда олды. Урбасы сылакъ, былашыкъ, яраларындан къан акъып тургъан старшина аякълары устюнде зорнен тура эди.

Генерал о якъкъа — бу якъкъа салланып тургъан Узеирни къучакълап опыти ве эеджанле:

— Сагъ ол, старшина! Буюктен-буюк тешеккюр! — деди. Санъа ве сенинъ аркъадашларынъа тешеккюр. Сизинъ джесаретлигинъиз олмагъан олса, умумий мувафакъиет де ола бильмез эди...

1943 сенесининъ октябрь айында, джебэден Москвагъа, Узеир Абдурамановкъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильмеси тевсие этильди. Мукафатлав къагъытында бойле язылды: «Абдураманов аркъадаш Сев, Десна, Сож озенлеринден кечюв вакъытында, дженкявер вазифелерни эда этювде озюни къоркъу бильмез, джесюр, олюмден къоркъмагъан кучюк командир оларакъ косътерди. Сев озени устюнде копюр къуруджылыгъы вакъытында Абдураманов душманнынъ арды узюльмеден артиллерия-миномёт ве тюфек-пулемёт атешни алтында докъуз саат девамында сув ичинде булунды, къуруджылыкъ биткендже озъ болюгинен копюрни быракъмайып, дёрткошели таянгычларны ерлештирди. Десна озенинден кечюв вакъытында ве Чулапово хуторы эм де Кудлатовка кою районларында Абдураманов аркъадаш озъ болюгинен биринджи копюрге йигирми дёрт саат девамында ве экинжи копюрге отуз алты саат девамында душман-

нынъ токътамагъан артиллерия-миномёт ве тюфек-пулемёт атеши алтында сув ичинде чалышты, кьоркзу не олгъаныны бильмеден озь къараманлыгъынен дженкчилерни джесаретке джоштурды.

Ново-Терешковичи кою районында Сож озени устюнден копюр кзу-руджылыгы вакытында, душманнынъ токътамагъан артиллерия-миномёт ве тюфек-пулемёт атеши алтында кзыркъ секиз саат девамында сув ичинде булунып, озь болюгинен берабер кьоркзу бильмезлик ве къараманане эмек нумюнелерини қосътерди. Снарядлар дос-догъру къазыкъ таянгычларына тюшкенине бакъмадан о, даа да буюк гъайрет ве федакярлыкънен копюр кзуруджылыгынынъ сонъуна къадар озь вазифесини эда этти. Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильмесине ляйыкътыр».

Ама старшина Абдурамановнынъ бу весикъалардан даа хабери ёкъ. О, душманнен урушны девам эттире бере: кзура, патлата, миналай, темизлей. Сапёрнынъ адий иши бу. Рота коммунистлери Узеирнинъ гъайретини, дженкявер тедрибесини, адамларны джоштурмакъ къабилиетине малик олгъаныны эсапкъа аларакъ, оны парторг сайладылар. Узеир артыкъ рота коммунистлерининъ етекчиси оларакъ, о оларгъа Ватангъа садыкълыкънен хызмет этювнинъ нумюнесини косътермекнен берабер, айны заманда партиясызларгъа да социалистик Ватанларына нисбетен мукъаддес севги дуйгъусыны тербиелемек, атешин партиявий сёзюнен джесаретке чагъырмакъ борджлу эди...

1944 сенеси январь айынынъ орталарында, Узеирни штабкъа чагъырдылар.

— Сен бу кунълерде газета окъудынъмы шу? — деп сорады комбат Узеирден.

— Догърусыны айткъанда, окъумадым, — деп Узеир козюни ерге тикти. — Анавы мина чёлю бир тыныш алмагъа биле имкян бермей.

— Айды, мина чёлю сенден къачмаз, сен бу якъкъа бакъ, — деп столгъа «Красная звезда» газетасыны ташлады. Газетанынъ биринджи саифесинде бир сыра арбийлерге Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильмеси акъкында ферман басылгъан эди.

— Бизимкилери де бармы? — эеджанле сорады Узеир, газетадаки сатырлардан козълерини алмадан.

— Бизимкилери де бар, старшина, бар. Сен дикъкъатле окъу. Бирден Узеирни анълашылмагъан бир дуйгъу къаплап алды. Мукафатлангъанларнынъ джедвелинде о озюнинъ фамилиясыны да коръди. «Олмакъ мумкюн дегиль. Бу башкъа биревдир». О, башыны онъгъа — солгъа силкитип, кене газетагъа тикильди. «Ёкъ. Абдураманов Узеир». Бирден о, кенди акъкында язылгъаныны анълады ве буны тафсилятлы анълатмасыны риджа эткен киби, майоргъа бакъты. Комбат кулер юзьнен стол башындан турып, оны кучакълады.

— Хайырлайым, баты. Эмегинъе, джесюрлигинъе дегерли кыймет кесильди.

— Бельки бир де-бир хата олгъандыр? — Бираз даа инанмай турды Узеир.

— Насыл хата? Сен шаштынъмы шу? «Абдураманов Узеир» сен дегильсинъми ёкъса? — кулюмсиреди комбат. — Айды, газетаны ал да бир къач кере окъуп чыкъ. Мен анълайым: бунъа алышмакъ керек.

Узеир кене газетагъа япышты. Бир къач кере ферманны окъуп чыкъкъан сонъ, скемлеге отурды ве ниает бу шей тюшюнде олмагъаныны анълады.

— Меселе бунынъле даа битмеди, Узеир, — деди джиддийликле комбат. — Командалыкъ бизим батальонымыздан бир адамны Москвагъа, арбий-инженер окъув юртуна ёлламакъ къарарына кельди. Мен сени теклиф эттим.

* * *

1944 сенеси февраль 15-те, Узеирни Москва арбий-инженер окъув юртуна къабул эттилер. Апрель 25-те исе Кремльде юксек девлет мука-

фатларыны такъдим этюв мерасими олды.

Кремльнинъ Георгий залында шу куню бир чокъ арбий адамлар топландылар. Базыларынынъ кокрегинде Советлер Бирлиги Къараманынынъ Алтын Йылдызлары парылдайлар. Топлангъанларны СССР Юкъары Совети Президиумы Реисининъ муавини Ю. Палецкис тебрикледи ве мукафатларны такъдим этювге киришти. Башта мукафатлар экинджи сефер Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильгенлерге такъдим этильди. Бундан сонъ къалгъанлары мукафатландылар.

Узеирнинъ фамилиясы джедвельде алфавит боюнджа биринджи тура эди, ве онынъ ады окъулгъанынен, Узеир «Мен» деп, залнынъ ортасына догъру гъурурле адымлап барып чыкъты.

СССР Юкъары Совети Президиумы Реисининъ муавини Узеирге мукафатны такъдим этер экен, оны юректен хайырлады.

— Советлер Бирлигине хызмет этем! — деп джевап берди Узеир.

Чокъ йыл девам эткен арбий хызмети боюнджа дефаларджа текрарлагъан бу сёзлернинъ гъает терен манасыны Узеир шу ерде, шу залда толусынен анълады. Шимди о, бутюн къоджаман мемлекетнен, бутюн халкънен озюнинъ узюльмез багъыны ис этти.

Мукафатлангъанлар азбаргъа чыкъкъан вакъытта, баарь кунеши де оларны тебриклеген киби мемнюниетликле чевре-четке озюнинъ ышыгъыны сачмакъта эди. Онынъ нурлары тесиринден Кремль диварынынъ къуллелериндеки кызыл йылдызлар парылдамакъталар.

Дженк чокътан битсе де...

Асырлар кечер, лякин инсанлыкъны фашизм зулумындан азат этюв огърунда курешкен Улу Ватан дженки къараманларыны несиллер ич бир вакъыт унутмазлар. Ватан дженкинде совет халкынынъ косьтерген кутълевий къараманлыгъы киби мисальни тарих бильмей. Бу дженкте совет халкынынъ бинълернен шанлы огъулары ве къызлары къурбан кеттилер. Нидже ана-бабалар эвлятсыз къалдылар, нидже эвлятлар ана-бабасыз къалдылар...

Лякин Ватан огърунда шейт кеткенлернинъ адлары унутылмай, олар юреклеримизден эбедиен ер алдылар.

Дженкни корьген, оны башындан кечирген адамлар о дешетли кунълерни бир вакъыт унутмайлар. Дженк чокътан битсе де, о вакъыттан берли чокъ сувлар акъса да, совет адамларына дженк озюни даима хатырлатып тура.

Мен Кърымда Алушта району Ускют койинде догъып оськенимден, тек шу 1600 ханелик койден дженкке кетип, Ватан огърунда эляк олгъанларны хатырласам, дженкнинъ совет адамларына не къадар фелякет кетиргенини козь огюне кетирмек къыйын дегиль.

Дженк башлангъаны акъкъында дешетли хабер Ускют коюне кельгенден сонъ, умумий мобилизация иле тек бизим коюмизден эллерине сия алып, Ана-Ватанны душмандан къорчаламагъа бир кереден 873 адам кетти.

Джан къомшуларымдан учь агъа-къардаш Мустафа, Джеббар, Усеин Барбу, Рамазан Гулизар, Аблялим Гулизар, эмджемнинъ огъулары Маммет ве Бекир Сахтаралар киби дже-

сюр аскерлер дженк майданында эбедиен козь юмдылар.

Бир сыныфта окъугъан Усеин Чардакъчы, Смаил Къафадар, Бекир Коккоз, Маммет Къаракъаш, Эюп Токълу киби отуз секиз йигиттен отуз беши дженктен къайтмадылар. Чешит джебэлерде урушкъан Аким Гуту, Ахтем ве Асан Куду, Эреджеп, Мурат Гарак, Усман, Ашыр, Шукур Къалджаджы — олар да дженктен къайтмадылар.

Бойледже, онларнен койдешлерни мисаль кетирмек мумкюн.

Мен бундан баягъы вакъыт эвель Фергъана шеэринде яшагъан Исмет Мустафа огълу Меметовнен субетте булунгъан эдим. Ана-баба акъкъында лаф ачылгъанда Исмет теренден ах чекти, козьлери яшланды. Джебинден явлугъыны чыкъарып, яваштан сылангъан козьлерини сюрти...

Бабасы Мустафа Фукала Ватанны къорчаламагъа кеткенде, даа он яшыны толдурмагъан Исметни тизине алып, онъа: «Эмектен къоркъмасанъ, балам, аятта бахт тапарсынъ», — деп насиат сёзлерини айткъан.

Огълу бабасынынъ бу сёзлерини даима хатырында тутты. Ве акъкъатен де эмекнен бахт тапты. О, Фергъанадаки токъумаджылар комбинатынынъ белли ишчилеринден биридир. Исмет Меметовгъа «Зенааты боюнджа аляджы» деген шерефли нам бердилер. Исметнинъ эмегине партия ве укюметимиз юксек къыймет кесип, оны Эмек Къызыл Байракъ орденинен, чешит медаллернен, Фахрий ярлыкъларнен, къыйметли бахшышларнен такъдирледи.

Лякин сёз онынъ бабасы ускютли Мустафа Фукала акъкъында.

Ускют кою денъиз боюнда, орман-

лы дагълар, багъчалар, багълар ве кокнен туташ сельбилер ичинде ерлешкен. Улу Октябрь инкылябындан эвель Ускютте окъумакъ, язмакъ не экенини бильген адам ёкъ эди. Октябрь инкылябы гъалебе къазангъан сонъ, Мустафа киби фукъаре кой балаларына кунеш догъды. Окъумакъ ичюн имкянлар ачылды.

1920 сенеси Кърымда Совет акимети пекинген сонъ, ускютли Мустафа Фукала, Ыргъат Къадыр, Али Зердеве Аметов, Музаффар Дереве, Мустафа Аметчик, Фазыл Джемилев, Маммет Муллаев киби онларнен фукъаре балалары биринджилер сырасында окъумагъа ёлландылар. Олар Къарасувбазар, Ялта техникумларына, Симферопольдеки комвузгъа окъумагъа кирдилер. Окъувны мувафакъиетнен битирген сонъ, Мустафаны Къарасувбазар халкъ ходжалыгъы техникумына директор тайин этелер. Сонъундан исе о, Алушта, Евпатория район иджра комитетлерининъ секретары олып чалыша. 1940 сенесинден исе Кърым область партия комитетинде чалышмагъа башлай.

Мустафа Фукала 1928 сенесинден партия азасы. 1941 сенеси дженк башлангъанынен, оны Ускют коюне ёллайлар ве гизли тешкилят мейдангъа кетирюв ишини авале этелер. Мустафа Фукала тувгъан коюне келип, бу ишке гъайретнен кирише ве чокъ шей япа. Фашистлер ярым аданы запт эткен сонъ Мустафа партизанларнен сыккы багъ пейда эте.

О, Ускют дагъларынынъ Кокасан деген еринде ерлешкен партизанлар штабынынъ командирини пек яхшы биле эди. Айны заманда дженктен эвель Ускют коюндеки участка милиция башы олып чалышкъан Виктор Денисов ве онынъ муавини, разведка башлыгъы Абдул Садыкъов аркъадашларнен багълана. Гизли тешкилят эркъанына биринджилер сырасында Музаффар Мазинов, къардашы Алиме ве Алие, сельпо реиси Смаил Селимов, тютюнджилик бригадири Али Байрам киби 20-ден зияде активист топлана.

Ускют коюнинъ багъларында иш эвелькиси киби кетти. Мустафанынъ эки къардашына да койде яшагъанлары ичюн, участка берильди. Бу участка муим хаберлерни партизанларгъа еткизмек ичюн хызмет этти.

Ыргъат Къадыр

Олар Ускютте ерлешкен немсе-румын аскерлерининъ бутюн арекетлерини язып, озълери чалышкъан багънынъ белли бир ерине коме ве гизли нишан къоя эдилер. Виктор Денисовгъа бу ерлер яхшы таныш олгъанындан о, озъ разведкаджыларынен берабер гедже келип, Мустафа Фукала азырлагъан малюматны алып, Совинформбюро хаберлери, листовкалар къалдырып кете эди.

Мына партизанларнынъ дженкявер арекетлеринден бир эпизод. Ускютнинъ дагъ богъазына 4-5 километр къалгъанда, ёлны кесип озен акъмакта. Шу озенге башта эки немсе разведкаджысы келе. Эль-бетлерини ювып, сув ичкен сонъ, озенни кечелер. Орталыкъ тынч. Булардан сонъ 100 метр узакълыкъта 8 немсе аскери пейда ола. Олар да озенни кечелер. Партизан командири исе чокълукъны беклей. Ниает, къапавлы 5 араба, арбий техника, аркъада ашхане — эписи озенни кечелер. Арабалардан сонъ 200—300 метр узакълыкъта фашистлернинъ эсас кучълери пейда олар. Олар озенге еткенинен партизанларгъа атеш ачылсын деген эмир бериле. Бир кереден миналар патлатыла, ташлар, тереклер авагъа котебиле. 87 партизан ёлнынъ бир тарафындан автоматтан атеш ача, 33 партизан исе ёлнынъ дигер тарафындан гранаталар аталар. Қалгъанлары исе автоматлар, пулемётлардан немсе

колоннасынынъ огюне, ортасына, аркъасына атеш ачалар. Ер-кок титре-мекте. Фашистлер шашмалайлар. Олар гъафлет къалгъанларындан къайда расткельсе, анда аталар ве пек чокъ сила, олю къалдырып, аркъа-гъа къачмагъа меджбур олалар.

Партизанлар душманнынъ ташлап кеткен чокътан-чокъ трофейлерини алып, арабаларыны учурымдан аша-гъы ташлайлар ве атларгъа ашайт малларыны юклеп алып кетелер. Къолгъа тюшкен эсирлерден керекли малюмат ве хариталарны алалар. Фа-шистлернинъ экинжи кысымы исе, Ускют дагъында олгъан уруштан сонъ, Янысала коюнден чыкъмагъа къоркъып, анда кыбырдамай отура. Тек Ускют коюнден къошма ярдым кельген сонъ, фашистлер Янысала коюнден чыкып, Ускютке келелер. Олар залиге чокъ кылынып комму-нистлерни, комсомолларны кыды-рып юрелер.

Гизли тешкият азаларындан геста-по къолуна тюшкенлернинъ сайысы 19-гъа ете. Коммунист Амет Сырлыны тутып, полицайлар ярдымынен ти-риллей терен къую ичине ташлайлар, бунгъа да къанаатленмейип, устуне ташлар быракъалар.

1942 сенеси ноябрь 28-де гизли тешкият ёлбашчысы Мустафа Фу-кала, багъда иш япкъан вакъытында, партизанлар ичюн муим малюматны бельгиленген ерге ерлештиргенде, гестапо элине тюше. Оны гестапода чокъ къыйнайлар, лякин агъызындан ич бир сёз аламайлар. О, бутюн къыйнавларгъа даянып: «Мен ком-мунистим. Ана-Ватанымны сизлерге сатмам!» — дегенде, СС джеллятлары оны автоматнен кесип-кесип ташла-гъаныны Ускют залиси бир вакъыт унутмаз.

Ускют коюндеки гизли тешкият-нен багъ туткъан Янысала кою акти-вистлери Абляким Халилов, Абдул-келям Абдураманов, Молбал коюн-ден исе Умер Люманов киби гизли тешкият азалары олгъан коммунист-лер гестапо элине тюшип, эляк ола-лар. Чокъкъа бармай гизли тешкият азалары сельпо реиси Смаил Сели-мов, Музаффар Мазинов, кой акти-вистлери Къуртумер Муртаза, Дже-миль Батыр, Мустафа Къадыр (язы-джы Ыргъат Къадырнынъ агъасы), Джеббар Бекир Аметуста, Али Сыр-лы киби коммунистлер гизли тешки-

лятнен багъ туткъанлары ичюн атыл-дылар. Тувакъ коюнден исе Ускют-теки гизли тешкиятнен багъ тут-къанлары ичюн Ибрам ве Усеин Кар-ман, Амет Гъафурхалил, Ибрам Къа-рариджеп, Сейфулла Къадырали кибилер де партизанларгъа ярдым косътергенлери ичюн фашистлер та-рафындан ольдюрильдилер.

Кърымны фашистлерден къорча-лавда партизанлар ве гизли тешки-лят азаларынынъ иссеси буюктир. Халкъымыз оларнынъ адлары, къара-манлыкълары огюнде баш эге.

Мен дженкчи шаиримиз, Ускют коюнинъ гъуруры сайылгъан Ыргъат Къадырнынъ Фергъана шеэринде яшагъан Мумине аптесининъ кызы Ваиденен корюштим. Ваиденинъ элинде дайысы Ыргъат Къадырнынъ мектюплери бар. Оларны чокъ йыл-лардан берли анасы сакълап кельген. Базы мектюплерни шаиримиз окъу-гъан девиринде язгъан, чокъусы исе 1941 сенеси дженк мейданындан язылгъанлар. Сарарып къалгъан мек-тюплер...

Севимли шаиримиз 1905 сенеси Ускют коюнде догъа. Бабасы фукъа-ре олып, 1917 сенеси хасталыкътан омюрлик козюни юма. Ыргъат Къа-дыр исе 12 яшында бабадан оксюз къала. О яшылыкътан зенгинлер элин-де ыргъатлыкъ япмагъа меджбур ола. Кърымда Совет акимieti къурулгъан сонъ, Ыргъат Къадыр киби фукъаре балаларынынъ юзю кульди. Комсо-мол азасы ола. 1924 сенеси исе Ыргъат Къадыр Москвадаки Шаркъ эмекдар-лары коммунист университетине окъумагъа авуша. 1926 сенеси оны мувафакъиетнен битирип, Кърымгъа къайта. Сонъра Къарасувбазар шеэр комсомол комитети секретары вазифесинде чалыша, Симферопольдеки педагогика институтынынъ татар тили ве эдебияты болюгине окъума-гъа кире. Онынъ о девирде язгъан шиирлеринден «Комсомолка», «Ана», «Васиет», «Тувгъан коюм», «Кель аптем» кибилери ускутдилернинъ анъында аля даа сакъланып къал-гъан.

1941 сенеси дженк башлангъан сонъ, шаир 43-нджи окъчылар пол-кынынъ 8-нджи ротасына командир тайин этиле. Онынъ дженк ёлу Укра-инада Киев шеэри янындаки Бровери адлы койчиктен башланып, Кавказ дагълары, Сталинград, Смоленск,

Вильнюс, Шаркый Пруссия, Кенигсбергден кече.

Ыргъат Къадыр чокъ керелер яралана, сол тарафтан джигерине къуршун тие. Бу агъыр ярадан о Сталинград, Орджоникидзе, Ворошиловград шеэрлериндеки госпиталлерде тедавийлене, сонъ кене озъ арбий къысымына къайтып келе ве рота командирини олып, дженклеше.

1945 сенеси январь 24-те Кенигсберг шеэри ичюн олгъан къатты урушта Ыргъат Къадыр учюнджи кере къурсагъындан агъыр яралана.

Оны аджеле суретте арбий госпитальге алып кетелер. Лякин къуршун парчасы къурсагъыны тешип, ичкерини бус-бутюн парчалагъан. Экимлер пек тырыштылар, ама чаре олмады. Ыргъат Къадыр мында эбедиен козь юмды.

Кенигсберг шеэри ичюн урушларда Ыргъат Къадыр киби къурбан кеткен 330 совет къараманына дженктен сонъ анда абиде тикленди. Мермер таш узеринде эр бирининъ ады ве фамилиясы язылгъан. Булар арасында севимли шаиримиз, ускютли Ыргъат Къадырнынъ да ады язылгъан.

1968 сенеси Ыргъат Къадырнынъ Москвада яшагъан омюр аркъадашы Фатма Ибраимова ве догъмуш аптеси Муминенинъ къызы Ваиде берабер Кенигсберг шеэринде барып, шаирнинъ къабрини зиярет эттилер, узерине гульчембер къойдылар. Онынъ топрагъыны алып, асретли козьлерине сюрттилер. Бу абидени бинълернен адамлар эр йыл келип зиярет этелер. «Яз, къыш демей, къараманларнынъ хатиресине гульчемберлер къойыла», — дей Ваиде.

Усеин Джеббарович Чардакъчы 1919 сенеси Ускютте догъды. Зенааты оджа эди. Тувгъан коюнде балаларгъа бильги сырларыны огрете эди.

Дженк башлангъанынен, Усеин Чардакъчы элине сия ала. Харьков шеэринде къыска вакъыт азырлыкъ корип, Сталинград джебэсине кете. Немсе фашистлери якъкъан койлерни, къыйналып ольдюрильген балаларны корьгенде, оджанынъ эллери титрей эди. Шу балаларны корип, озъ талебелерини хатырлай ве хасис душмандан очъ алмакъ ичюн элиндеки сиясыны даа да къавий тута. Оджа Усеин Чардакъчы дженклеш-

Усеин Чардакъчы

кен вакъытта партия сафына къабул олуна.

Усеин оджа Сталинград урушында фааль иштирак этти. О, биринджи Украина джебэсининъ 44-нджи дивизиясынынъ 440-нджи полкы 2-нджи батареясында миномётчылар ротасында наводкаджы, сонъунда командир олды. Шеэрде вазият гъает агъыр эди. Гомель шеэрини бермемек ичюн тырнагъынадже сиялангъан фашист аскерлерининъ энъ кучлю сайылгъан СС къысымлары дженклеше эдилер. Учъ гедже ве кунъдюз дженклешкен сонъ, Гомель шеэри душмандан азат этильди. Бу урушта Усеин оджа эляк олды.

1943-44 сенелери Кърымда партизан арекети даа зияде къуветлешкен сонъ, фашистлернинъ гъайышлары кунъ-кунъден чокълашты.

Македонский отрядынынъ партизанларындан Фергъана шеэринде яшагъан Рустем Бекиров, Нури Муртазаев, Юнус Ибраимов, Киргили къасабасындан Токътар Мамбетов, Кърым областынынъ Киров районьдаки Золотое поле коюнде яшагъан Якъуб Ибраимов, Белогорск районьдаки Горленка коюнде яшагъан Ваджип Ибраимов, Янъыёл шеэринден Зеки Ибраимов, Андижан областы Хакъкъулабаддан Бари Сеитхалилов ве бир чокъ дигерлернен корюштим, субетте булундым.

12-нджи партизан отрядынынъ командири Михаил Парамонов (ортада), группа командири Якъуб Ибраимов (сагъда) ве разведкаджылар командири Юнус Ибраимов.

Юкъарыда адлары анъылгъан партизанлар дженктен эвель эписи Къувуш коюнде яшагъанлар. 12-нджи партизанлар отрядынынъ командири Л. А. Вихман (о шимди Магадан шеэринде яшай) ве М. Парамонов (шимди Ялтада яшай) эдилер.

Фашистлернинъ шу районлардаки онларнен койлерни якъып, халкъны насыл къыйнагъанларыны, ольдюргенлерини унутмакъ мумкюнми?

1943 сенеси. Кузь айлары. Купе-кунъдюз партизан разведкаджылары Авджыкойге келип гизли тешкилят азаларына бугунъ-ярын немселер койни якъмакъ истейлер деген хабарни айталар. Уфакъ-тюфек шейлеринъизни алып, дагъгъа кетинъиз дейлер олар.

Зейнеп Умерова бала-чагъасыны алып, биринджи олып, дагъгъа чекиле. Экинджи куню исе Авджыкойнинъ янгъаныны Зейнеп дагъ тепесинден корип турды. Шу койнинъ янгъын тютюни та Къарабий яйласына котерильди. Дагъгъа кетмеген къартларны, балаларны фашистлер аранларгъа къапап, тирилейин якътылар. Джанаварлар эписи олып бу койден 77 адамны якътылар. Булар арасында Зейнеп Умерованынъ 98 яшында къартанасы Хатидже битай,

80 яшында дайысы Нафе къартбаба да янгъан адамлар ичинде эдилер.

Декабрь айында буюк бир партизан отряды Куйбышев районынынъ Гавр коюнде ерлешкен фашистлерге апансыздан уджюм эттилер, оларнынъ арбий складларыны патлаттылар. Баягъы вакъыт девам эткен къатты уруш нетиджесинде партизанлар бир чокъ фашистни гебертти, бир талайыны эсир алдылар. 1944 сенеси кене шу райондаки Фотисала коюнде партизанлар уджюм этип, немсе складларыны патлаталар, 5 автомашинасыны якъалар, 8 фашист ольдюриле. Бу урушта партизанлар отрядынынъ фельдшери Виждет Мустафаев яралы партизанларгъа ярдым косьтергенде, душман къуршунындан эляк ола. Бу урушта зияде джесюрлик косьтергени ичюн Юнус Ибраимов, Бари Сеитхалилов, Зеки Ибраимов ве дигерлерине баш командир Михаил Македонский тешеккюр илян этти.

Партизан разведкаджылары койлерде къалдырылгъан гизли тешкилят азаларынен корюшип, оларны джебдеки янъылыкъларнен таныш этип, оларгъа янъы вазифелер авале этип тура эдилер. Гизли тешкилят азалары душман аскерлери арасында булунып, партизанлар тарафына кечмелери ичюн тешвикъат алып бара, листовкалар даркъата эдилер.

Партизанларнынъ урушлары кунъ-кунъден къуветлешкенини сезген фашистлер 1944 сенеси март 10-дан апрель 7-ге къадар озюнинъ 35 бинъ аскерини Кърым дагъларына ташлап, партизанларны ёкъ этмек ичюн къатты уруш алып бардылар.

Партизанлар алкъада олып, гъает агъыр вазиятте эдилер. Бирлешме командири Михаил Македонский, комиссары Мустафа Селимов, отряд командирлери Л. А. Вихман, М. Т. Парамонов, М. Г. Галтовский аркъадашлар партизанларны гъайып этмейип, алкъадан чыкъармакъ ичюн чарелер корьдилер. Джесюр разведкаджылар Юнус Ибраимов, Бари Сеитхалилов, Зеки Ибраимов, Рустем Бекиров гедже-кунъдюз юкъламайып, душманнынъ атеш нокъталарыны, танк ве артиллерия кучьлерини, ерлешкен позицияларыны билип келе эдилер. Яры гедже маалинде мияв къушы сес чыкъара. Бу — партизанларнынъ уджюмге кечмек ичюн хабери эди.

Разведкаджы Юнус Ибраимов (сагъ-да) ве 7-нджи бригаданынъ 12-нджи отряд комиссары Михаил Галтовский.

Бундан сонъ душман штабы эки та-
рафтан къамачавгъа алына. Казарма
янында гранаталарнынъ патлавы
орталыкъны сарсыта. Гъафлетте къал-
гъан душман шашмалап, къаршылыкъ
косътермей. Къачып къуртулмакъ
истегенлернинъ пешинден партизан
къуршунлары ете эди. Бойлеликнен,
1944 сенеси апрель 7-де бутюн парти-
занлар душманны буюк гъайыплар-
гъа огъратып, къамачавдан чыкъалар.

Штабнынъ алякъа теллери кесиле,
бутюн весикъалар партизанлар элине
кече ве душманнынъ кулю кокке са-
вурыла.

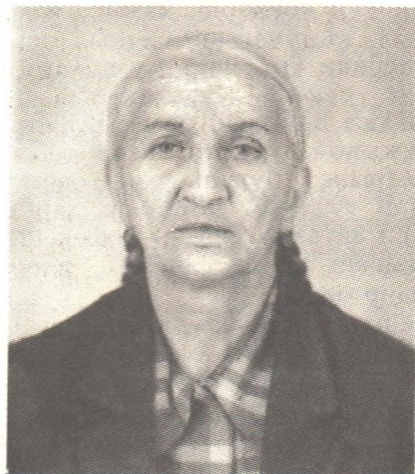
1944 сенесининъ апрель айынынъ
башында Совет Ордусы Кърымны
азат этюв ичюн уджюмге кечеджек-
те партизанларгъа музейлерни, шарап
подвалларыны, электрик станцияла-
рыны, санаторияларны сакълап къал-
дырмакъ эмири берильди. Фашист-
лер къачмагъа башлагъанда парти-
занларнынъ джесюр куреши ве аре-
кетлери нетиджесинде Ялта ве Алуш-
тадаки санаторияларны, «Массандра»
шарап подвалларыны гъайып этип
оламадылар.

1944 сенеси апрель 14-те Къызыл
Ордумыз Симферопольни азат этти
ве Кърымда кене къызыл байракъ
тикледи. Денгъиз яны Ордусы Ялта-
гъа кельгенде, партизанлар анда фа-

шистлернен къатты куреш алып бара
эдилер. Ялта ве Массандра районла-
рыны къорчалавда 12-нджи парти-
занлар отряды буюк джесюрлик косъ-
терди, Токътар Мамбетов ёлбашчы-
лыкъ япкъан бу отряд Массандраны
къорчалап, Совет Ордусы кельген-
дже, шарап комбинатыны сакълап
турды.

Бу амансыз урушта фашистлер,
гизли тешкилят азалары Анафий
Ибраимов, Сейдали Авджы, Ягъя
Эльмаз ве дигерлерини эльге тюшю-
рип, атып ольдюрдилер.

Фергъанада яшагъан Юнус Ибраи-
мов шойле бир вакъианы хатырлай:
«Биз бир группа партизанлар Багъ-
часарайдан Бешуйге келейткъан фа-
шистлерни Бешуй оджакъларында
бизге келишкен бир ерде беклеп тур-
дыкъ. Олар якъынлагъанда, биз апан-
сыздан атеш ачтыкъ. Бу уруш аман-
аман бир саат девам этти. Юзге якъын
гитлерджи ёкъ этильди. Отряды-
мызда джесюрлик косътерген парти-
занлар Муратов, Гвоздев, Спаи, Гру-
зинов, Юнусов кибицерни къайд
этмек мумкюн. Ве бу ерде мен биз-
лерге даима ярдым берип кельген
гизли тешкилят азаларынынъ адла-
рыны анъмакъ истейим: Зекирья
Османов, Эмирусеин Мамидие, Осман
Мамутов, Умер Ибраимов, Сале Ба-
лыкъчы, Осман Мусаев. Олар Ватан
ичюн фашистлер къуршунундан
эляк олдылар.

Эмине Гулизарова

Бу къадынгъа бир козь ташлагъан-
да, башындаки бем-безд сачлары
дикъкъатынъызны джелъип этерлер.
Бу къадын ускютли Эмине Сеттар
къызы Гулизарова. Эмине битай

80-ге якъын бааръ коръди. О шимди Фергъана шеэринде яшай. Къальби бол, шефкъаткъа толугу, ниети буюк.

Эмине битай чокъ совет къадынары киби дженкнинъ агъыр йыларыны коръди. О, къартлыкъ баскъанындан, бираз эгилип юре, лякин козьлери узакъкъа бакъа. Санки дерсинъ бир шейини джойгъан да, кечкен адамлардан сорамакъ истей. Эбет, джойгъан. 1941 сенеси дженкке кеткен акъайы, дженк мейданындан къайтмады. Дженк чокътан битсе де, Эмине битай ала даа акъайы Рамазан Гулизарны беклемекте.

1941 сенеси август айынынъ сабасы. Рамазан Гулизар ёллыкъ торбасыны омузына ташлады. Азбар къапы тарафкъа бир къач адым атты, козьлери яшкъа толды. Сонъ эвге къайтып, юкълагъан огълу Иззетни, къызлары Решиде, Сафие ве алты айлыкъ Нуриечикни бир даа багърына басты, эр бирининъ козьлеринден къайтакъайта опип, балаларыны яткъан ерине къойды. Эминенен сагълыкълашып, мен дженктен эльбетте къайтырым, деп кетти. Лякин... къайтмады.

Айлар, йыллар кечти. Эмине тек бир мектюп алгъан эди. О сараргъан мектюпни ала даа сакъламакъта.

Рамазан Гулизар 51-нджи ордуда пияде аскерлер сафында пулемётчы олып дженклешти. Рамазан Мелитополь, Перекоп шеэрлери ичюн, Кезлев шеэрлерини азат этюв ичюн урушларда дженкнинъ сонъунадже иштирак этти. Лякин Шауляй шеэри ичюн кеткен шиддетли урушта Рамазан контузиягъа огърай. Госпитальде тедавийленген сонъ озъ къысымына къайта ве дженклешювни девам эте.

1945 сенеси исе къараманджа эляк ола. Буны 1964 сенеси июнь 20-де Москвадан СССР арбий архивинден хабер этелер.

Лякин Эмине Гулизарова ве огълу Иззет бу хаберге инанмайып, къыдырувларыны девам этелер. 1968 сенеси Москва областы Подольск шеэриндеки архивден бойле хабер келе: «1945 сенеси февраль айындаки къатты урушларнынъ биринде 51 Ордунынъ эркъянында эляк олгъанлар джедвелинде къайд этильген».

Лякин къадын юреги... Эмине козьяшларыны гизлеп, эр йыл Гъалебе байрамыны халкънен берабер къаршылады.

Эмине битай чокъ йыллар Эмек Къызыл Байракъ орденли Держинский адына токъумаджылыкъ комбинатында йип чийратыджы олып чалышты. 1967 сенеси раатлыкъкъа чыкъты. Озюнинъ намуслы эмеги ичюн чокъ керелер мукафатланды. Балаларны осътюрди. Дёрт эвляттан Эмине битай 21 торун коръди. Олар эписи дженктен къайтып кельмеген къартбабаларынынъ диварда асылы ресимине бакъып, дженкте эляк олгъанларнынъ хатиресини ангъалар.

Сабалыкъ къавесини ичип, азбар къапы янындаки отургъычта отургъан Маммет Умер огълу Умер оджа мектептен къайткъан ве онъа селям берип, бир-бирлерине къар топларыны атып, ойнап кечкен балаларнынъ пешинден авесликнен бакъып къалды. Онынъ козьлери огюнде кедининъ балалыкъ чагъы, къар топнен ойнагъаны, къырларгъа чыкъып чананен тайгъаны, осьмюрлик йыллары, Улу Ватан дженки башлангъан кунълери джанланды.

Немсе-фашист баскъынджыларына къаршы дженклешкен кунълери онынъ козьлери огюнден кино лентасы киби кече башладылар.

Маммет Умер огълу Умер оджаны мектеп аркъадашлары Ахтем Аджи, Маммет Къаракъаш, Бекир Коккоз, Эюп Токълуларнен берабер Орду сафына алдылар. Олар ильки арбий хызметлерини Куйбышев шеэринде башладылар. Чокъкъа бармай бир йыл кечер-кечмез Финляндия дженки башлана. Оларны арбий техниканы мукеммель бильгенлери ичюн догъру дженкке ёллайлар. Бу дженк битип энди эвге къайтмагъа азырлангъанда, Улу Ватан дженки башлана. Дженкнинъ биринджи кунълери Полоцк шеэриндеки 324-нджи артиллерия дивизиясы эркъянында дженклешип башлай. Маммет Умер оджа бу дивизияда 1941 сенесинден 1945 сенесинедже хызмет эте. Маммет сержант рутбесинде зениткагъа командирлик япа эди. Кенигсберг урушларында косътерген джесарети ичюн Маммет партия сафына къабул олуна ве Къызыл Йылдыз орденинен мукафатлана.

Дженкнинъ башындан сонъуна къадар Маммет Умер оджа Белорусиянынъ Витебск шеэринден башлап, Можайск, Смоленск, Вильнюс ве

Куньдогъуш Пруссиядан Кенигсберг ве Берлинге баргъандже юзлернен шеэр ве койлерни азат этювде ишти-рак этти. Москваны кърчалагъаны ичюн, Вильнюс ве Кенигсберг киби онларнен шеэрлерни азат эткени ичюн онынъ кокрегини онгъа якъын орден ве медаллер яраштыра. Маммет Умер оджа 1945 сенеси сентябрь 7-де немсе-фашистлери устюнден Совет Ордусынынъ улу Гъалебе къа-зангъанына багъышланып Берлинде откерильген арбий парадда иштирак этти.

Маммет Умер оджа сыныфдаш-лары Ахтем Аджи, Маммет Къара-къаш, Бекир Коккоз, Эюп Токълу-нынъ ве пек чокъ дигерлерининъ Ва-тан ичюн урушларда эляк олгъаны акъкъында буюк яныкънен икяе эте. Сагъ къалгъан дженк аркъадашлары Зейтулла Гъаниев, Аблямит Кестан, Джора Шерматовларнен мектюплеше ве бир-бирлерине мусафирликке ба-рып келелер.

Маммет агъа дженк биткен сонъ Бешарыкъ совхозында газэлектрик сваркаджысы олып чалыша. Ишлеген девиринде де дефаларджа мукафат-ларнен такъдирленди. Шимди о раат-лыкъта булуна.

Бекир Алиевич Сахтара 1919 сенеси Ускют коюнде догъды. Кой мекте-бини битирген сонъ Багъчасарай ме-дицина техникумына окъумагъа кире ве оны аля ишаретлернен битире. Оны тувгъан коюне ёллайлар. Бекир Сахтара эмек аятыны баш эким Ха-тидже Алиева ёлбашчылыгында башлай. Арадан бир йыл кечер-кеч-мез дешетли улу Ватан дженки баш-лана. Дженкнинъ биринджи куню-ден комсомол азасы Бекир Сахтара элине сия алып, дженкке кете.

Дженкнинъ энъ агъыр йылларында Перекоп, Керчь, Ростов-Дон, Таган-рог, Харьков киби шеэрлер ичюн къанлы чарпышмаларда яралангъан аскерлеримизни тедавийлей. Уруш-нынъ ог сафларында булунып, гедже-куньдюз джебэ ёлагъындаки яралы аскерлеримизни алып чыкъа, олар-гъа ильки медицина ярдымыны косъ-тере эди.

Эмине абласынынъ къолунда Бе-кирнинъ 1941 сенеси язгъан мектюби сакъланып къалгъан: «Абла, иш пек чокъ. Дженктен агъыр яралыларны бири-бири артындан кетирелер, Ба-

шымызны котермеге вакъыт ёкъ. Душман къузгъунлары тёпемизде, ерде исе борюлер — душман танк-лары юрьмекте. Ана-бабанынъ дже-назесинде олмагъаныма окюнем, лякин чаре ёкъ. Мени тюшюнменъиз, иншалла корюширмиз...»

Бу Бекирнинъ сонъки мектюби олды. Бундан сонъ багъ узюльди.

Бекир Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы генерал-полковник А. Батов командалыкъ япкъан 51-нджи дивизияда дженклешти. Энъ агъыр участкаларда себатлы хызме-тини япып кельди. 394-нджи нишан-джылар дивизиясында хызмет этти. Шималий Кавказ, Кубань, Украинада бир чокъ шеэрлерни ве койлерни азат этювде иштирак этти.

Совет аскерлери Киев дживарын-даки шиддетли урушкъа тутунгъан эдилер. Арбий госпиталь яралылар-нен толу эди. Экимлерге, эмишрелер-ге бир дакъикъа раатлыкъ ёкъ.

Апансыздан госпиталь устюнде душман самолётлары пейда олды. Бина устюнде къызыл хачлы безз байракъ бар эди. Лякин фашист учуджылары бу яралылар олгъанына бакъмадан госпитальни бомбалап башладылар. Арбий шифакарлар яралы аскерлерни башкъа ерлерге авуштырмагъа башладылар. Бу ишке Бекир ёлбашчылыкъ япты. Иште, бу кергин дакъикъаларда Бекир санитарларгъа ярдым эткенде, огюнде бомба патлай ве о топракъ астында къала. Аркъадашлары оны тез-тез топракъ астындан чыкъарсалар да, Бекир Сахтара козюни ачмады. Онынъ агъасы Маммет де Ленинград урушлары-нынъ биринде къараманларджа эляк олды.

Алушта ялы боюнда, учъ ёл — Ялта, Судакъ, Симферополь ёллары чатышкъан ерде ерлешкен. Алуштада фашистлер пек чокъ эди. Лякин дагъларда партизанларнынъ да сайысы кунь-куньден осьмекте эди. Алушта дагъларындаки штаб заповедникнинъ энъ хавфлы еринде булуна. Бу партизан отрядынынъ командирлери «Кастел» шарап совхозынынъ директоры коммунист С. Е. Иванов ве Алушта район партия комитетининъ секретары В. Г. Ерёменко эдилер. 1941 сенесининъ кузь айларында

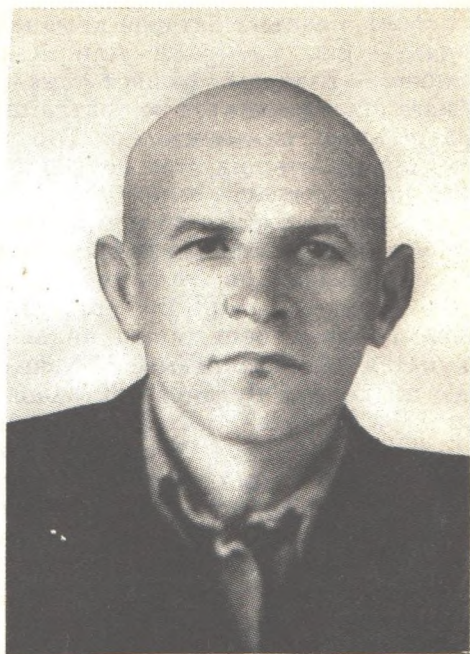
душман тарафындан сарылып алынган Совет аскерлери дагъларгъа чекилип партизанларгъа къошулды ве душманнен бирликте курештилер. Алуштагы Ирина Вяловая, Павел Бубенчиков, Полина Ермаченко, Вера Соколова, Зоя Ивачкина ве Абдулла Аппазовлар гизли тешкилят азаларынынъ джыйган малюматларыны партизанларгъа етиштире эдилер.

1941 сенесининъ сонъунда Совет Ордусы Керчь ярым адасына буюк десант ташлагъан сонъ фашистлер Акъярдан Керчьке бармакъ ве десантмызны гъайып этмек ичюн озъ дивизиясыны ёлгъа чыкъарды.

Партизанлар оларны ёкъ этмек ичюн азырлыкъ коръдилер. Олар 7 кере уджюм япып, душманны чокъ гъайышларгъа огъраттылар. Бу урушларда М. Глазкарский, Н. Багликов киби джесюр партизанлар эляк олдылар. Бундан сонъ партизан разведкаджысы алуштагы Асан Какор гизли тешкилят азаларынен корюшювге кельгенде, фашистлер элине тюше. Лякин чокъ къыйналгъанына бакъмадан фашистлер онынъ агъызындан бир лаф биле аламайып, халкънынъ огъуне чыкъарып, атып ольдюрдилер. Алуштада яшагъан гизли тешкилят азалары Мария Горбачёва, Нина Снешкова да гестапо элине тюшелер. Мария Горбачёва гизли тешкилятка ёлбашчылыкъ япа эди. Олар партизанларгъа керекли малюматларны берип душмангъа чокъ зарар кетире эдилер. Мария гестапо элине тюше ве оны пек къыйнайлар. Лякин яш къадын гестаподжыларгъа бир сёз айтмады. Бу джесюр къадынны фашистлер бутюн халкъны джыйып, СС-СД комендатурасы янынъда астылар. Халкъны къоркъузмакъ ниетинен Мариянынъ джеседини бир афта асылы туттылар. Мария Горбачёва дженктен эвель Алушта шеэринде тиш экими олып чалышкъан эди.

Фашистлер къолундан атылган, асылган къараманларнынъ адларыны шимди Алушта сокъакълары, пионерлер отрядлары, дружиналары ташыйлар.

Ускютли Али Къара-Бибер 1939 сенеси аскерликке чагъырыла.

Али Къара-Бибер

Финляндия дженки башлангъанынен оны анда ёллайлар. Русие-нинъ къатты сувукъ къышы, ерни кокке котерген снарядлар, атышмалар къулакъларны тындыра. Янынъда патлагъан снаряд парчасы Алининъ аягъыны яралай. О эссиз йыкыла ве тек госпитальде озъуне келе. Экимлер оны тедавийлейлер.

1940-нджы сенеси Смоленск облас-тынынъ Сечьково шеэринде 375-нджи артиллерия мектебинде окъуй. Шу вакъытта оны партиягъа къабул этелер. 1941 сенеси исе раатлыкъкъа тувган коюне йиберелер. Лякин Али Къара-Бибер ана-бабасынен, нишанлысынен тойгъандже лаф этмеге етиштирмей. Кене повестка кетирелер. Шу куню аджеле сагълыкълашып, о озъ арбий къысымына къайта.

Али Къара-Бибер Улу Ватан дженкининъ башындан сонъунадже джебзде олды. 1942 сенеси ноябрь айында Сталинград джебэсине етип келелер ве шу куню дженклешмеге башлай. Эр ер тоз-топракъ, бомбалар, снарядлар токътамадан патламакъта. Эр бир къарыш ер ичюн къан тёкюльмекте. Али бу урушта кене яралана ве госпитальге тюше. Тюзельген сонъ, гъайрыдан озъ къысымына къайта. Донецк, Одесса шеэрлери ичюн урушларда буюк джесюрлик косьтере.

«Мен о вакъыт батарея командири эдим, — деп хатырлай Али Къара-Бибер. — Бакъсам, фашист танклары бизге якъынламакъта ве токътамадан атеш ачып кельмектелер. Топ расчётларына атешни огде кеткен танкъа догърултмагъа эмир бердим. Бир эки залптан сонъ, танктан къара тютюн чыкъты. Топчыларымыз атешни онынъ пешинден кельген танкларгъа догърулттылар. Бу урушта фашистлернинъ беш танкы янды. Шу куню акъшам батареямызгъа гвардиялы полковник Буланов аркъадаш келип бу урушта косътерген джесюртигим ичюн СССР Юкъары Совети Президиумы адындан мангъа Къызыл Йылдыз орденини такъдим этти».

Али Къара-Бибер озъ батареясын та Берлингедже барды. Андаки афатлы урушлар ичюн Советлер Бирлигининъ Маршалы Василевский ве Конев аркъадашлар да Алиге тешеккюр бильдирелер. Бу язма суретте олгъан тешеккюрнамени Али аля даа сакълай.

Партия ве укюметимиз Али Къара-Биберни дженкте косътерген джесюртиклери ичюн онгъа якъын орден

ве медаллернен такъдирледи.

Шимди Али Къара-Бибер Кърымда яшай. Пенсияда.

«1939 сенесинден башлап, — дей Али агъа, — аркъамдан гимнастёрка тюшмеди. Бу девир ичинде Финляндиянен, фашистлер Германиясынен ве Япония милитаризминен олгъан дешетли дженклерде иштирак этти. Буджудымда аля даа дженк хатиреси — маден парчалары бар. О парчаларнынъ агърысы туткъанда, дженк кунълерини хатырламагъа башлайым. Дженк деген шей дюньяда олмасын», — деп битире озъ икяесини дженкчи Али агъа.

Мен бу ерде 1941—1945 сенелери Улу Ватан дженкинде эляк олгъан къараманларны, койдешлеримни, достларымны хатырладым. Чюнки яш несиль оларны бильмек керек. Дюнья юзю янъы дженк коръмеси деп, эпимиз курешмек керекмиз.

Дженк чокътан битсе де, онынъ миллионларнен адамларнынъ юреклеринде ачкъан ярасы аля даа инълемекте...

АТЕШЛИ САТЫРЛАР

«ХАЛКЪ ДЖЕСАРЕТИ ИЗЛЕРИНЕН»¹ КИТАБЫНДА...

Бу, «Таврия» нешпряты тарафындан рус ве англиз тиллеринде нешир этильген, 1986 сенесининъ сонъунда дженюбий шеэрлернинъ китап тюкянларына чыкъарылгъан тарихий ёлнаме китаптыр. Онынъ 176 саифесинде ве 29 хатра-абиде суретлеринде Улу Ватан дженки йылларында Кърым залисининъ, тюрлю миллет яшлыгъынынъ баскынджы айдутларнынъ аркъасында — орманлар-дагъларда партизанлар арекетлеринде ве шеэрлер, койлерде ватанперверлернинъ гизли тешкилятларында экинджи бир джебэ алында дженкявер куреш алып баргъанлары тафсилятлы икяе олуна. Китапнынъ муэллифлери одессалы тарихчылар Вячеслав Иванович Шамко ве Екатерина Николаевна Шамкодыр.

Муэллифлер бу хатралар китабында окъуйджыларны энди халкъ джесарети ёлларынынъ излеринен алып кетерек, партизанлар ве гизли арекетчилер фашистлер ордусынынъ энъсесине нидже-нидже гъафлет дарбелер эндиргенлерини, вахший душманнынъ огте догъру далувыны ипрандыргъанларыны, икътисадий, техникий телефлерге огъраткъанларыны тарифлеп, 1942 сенесининъ язында Кърымда 63 гизли тешкилят ве группа олып, оларда 600 ватанпервернинъ гитлерджилерге къаршы амансыз куреш сафында булунгъанларыны къайд этелер.

Истиляджы заптэтиджилернен бу интикъамлы, къанлы гъазаватта шу кутълевий джесаретли чыкъышларгъа Кърым партизанлары Меркезий штабынынъ (башы ульке партия комитетининъ секретары В. С. Булатов, азалары П. Р. Ямпольский, Е. П. Колодяжный, Н. Д. Луговой, А. О. Османов, М. В. Селимов, Е. П. Степанов) ёлбашчылыкъ япкъаны да хатырланыла. Шу сиясий-арбий партизанлар Меркези янында, 1942—1944 сенелери арасында, «Кърым партизаны», сонъра исе, «Совет Кърымы огърунда» адландырылгъан газетанынъ Яйля басмаханесинде чыкъарылгъаны дахи языла.

Ярым адада партизанлар арекетининъ эсасен учъ — Дженюбий, Шималий ве Шаркъий бирлешмелери олып, оларнынъ онларнен дженкявер отрядлары сафында коммунистлер, комсомоллар ве эмекдар интикъамджыларнынъ гитлерджилерге къаршы шиддетли дёгюшкенлери атешли сатырларнен тасвирлениле. Китапта Дженюбий бирлешменинъ командири М. Македонский, комиссары М. Селимов; Шималийде — командир Я. Сакович, комиссар А. Ибраимов; Шаркъийде — командир В. Кузнецов, комиссар Т. Каплун олгъаныны окъуймыз.

Ёлнаме китапта, дигер къардаш халкълар ватанперверлеринен бир сафта, айдут кельмешеклерден очъ алыджы курешлерде семетдешлеримиз партизанлар — коммуникациялар, ёллар, арсеналлар ве саирелерни патлатыджы дженюбий группадан джесюр Мемет Молочников акъкъында Шаркъий-Шималий бирлешмелер штабларынен Къарасув ве Судакъ гизли комсомол-яшлыкъ тешкилятлары арасында багъ туткъан намы разведкаджы Абдулла Садыкъов, карателлер ич тутып оламагъан Меркез разведкаджысы Талат Тынчеров акъкъында шуретли тарихий малюматлар бар. Бу батырлар арасында миномётчы М. Эбсувотов да анъыла.

Аджымушкъай таш къобаларына энген ве В. И. Ленин адына шерефленген 60 адамлыкъ къоркъу бильмез федакярлар отрядынынъ комиссары С. Черкез ве джанларыны аямай къараманджа курешкен партизанлар

¹ В. И. Шамко, Е. Н. Шамко. «По следам народного подвига». Симферополь. Таврия, 1986 с.

В. Туварчы, В. Панкратов, А. Эмин, А. Савельев... акъкъында сатырлар да гъурурлы окъула.

«Халкъ джесарети излеринен» саифелеринде адлары, арбий дженкявер эрликлери шерефле аныылган халкъ батырлары-эвлятлары арасында айрыджа икяе этильген, этрафлы тасвирленильген эки эфсаневий къараман бар. Олар — комсомоллар: партизанларнынъ ифтихары, сеvimли огълу Сейдали Къуртсеитов ве партизанларнен подпольеджилер арасында алякъаджы атик, джесюр Абдулла Аппазов.

Ёлнаме китапнынъ 94—95-нджи саифелерини дерсинъ кечмиш дженкнинъ феякетли гурюльтилерини эшиткен киби тесирнен ачамыз. Шу хатырлавларны окъуймыз: «...Экинджи отряднынъ абиде нишанындан «Яс тутув береги» не ёл аламыз. О ерде партизан Сейдали Къуртсеитовны фашистлер вахшилёрдже идам эткенлер.

Отряднынъ сеvimли генчи, достлары онъа Сеня деген Сейдали, партизан дженкининъ биринджи кунюнден орманда эди. Зуе партизан отряды тешкиль этильгенде Къуртсеитов яшы итибарынен кечмеди, — о, даа 17 яшыны толдурмагъан эди. Бу мувафакъиетсизлик оны тек гъайретли арекетленмеге меджбур этти. 1941 сенеси октябрь айынынъ сонъки кунълеринде о, омузларында шейлери толу чантасы ве омуздан аркъасына асылы бир чифт запас чарыкънен комсомол райкомына кельди. Сейдали энди оны отрядкъа къабул этмелерини риджа этмеди, талап этти:

Райком секретары ондан:

— Бизде отряд мейдангъа кетирилеяткъаныны сен къайдан билесинъ — деп сорады.

— Эр ерде мейдангъа кетириле, бизим районда ёкъмы? Мен санъа инандым э. Къабул эт, секретарь. Мен кучюк калибрлинен 50-ден 49-ны урам, — дие макътанмакъны да унутмады Сейдали.

Секретарь джевап бермей турды.

— Койге кетмем, — деп къатты бильдирди генч. — Мен, иште мында, райкомда отурыр ве беклерим. Сен къайда, мен де анда.

Исарлылыкъ енъди. Комсомол яшны отряд командири А. А. Литвиненкогъа алып бармакъ керек олды. Сейдали, оны энди тизилеяткъан отряднынъ бир къысым дженкчилери булунган ормангъа ёллагъанларына къадар, комсомол райкомында эки сутка геджеледи. Иште бойледже, озюнинъ даа 17 яшына толмагъан чагъында о, партизан олды.

Зуе комсомолы тербиелеген бу йигитчик нидже къыйын партизанлыкъ ёлларыны кечти: Сейдали разведкаджы, ёл косътериджи эди, душман эшелонларыны къарлы-байырлы ёллардан авдарды, карателлернен дёгюшлерде иштирак этти. Фашистлернинъ къуршунлары къаршында чокъ дефалар уджюмлерге кетти, такъдир оны бир чокъ дефалар олюмнен юзюзге кетирди... Сейдали Къуртсеитов дженкчиден командиринедже осьти, коммунист олды. О, учъ кере яраланды. Дёртюнджиси ве сонъки кере.

Бу 1944 сенеси январь 29-да олып кечти.

Фашистлер Сейдалини, энди олюм алында туткъанлары вакъыт, онъа джанаварджа мухшиш къылынганлар. Джеллатлар далларны эгильтип, партизанны эки терек арасында асып, сонъ далларны йиберген, генчни вахшийдже ольдюргенлер.

Бу ерге къартлар ве яшлар, Ватаннынъ садыкъ огълунынъ хатрасыны шуретлендирмек, яс сукюнетинде турмакъ ичюн келелер.

Къараманнынъ къабринде даима тазе чечеклер.

Китапнынъ хатра-абиде суретлер болюгинде С. Къуртсеитовнынъ «Яс тутув береги» астында абидели къабрининъ сурети де бар.

Бу ёлнаменинъ 99-нджи саифесинде кене: «Денъизджи Николай Семашко, партизанлар орманынынъ тербиелеген эвляды Сейдали Къуртсеитов ве дигерлери энъ дженкявер группаларгъа командирлик яптылар» сатырларыны коремиз. 103-нджи саифеде исе, С. Къуртсеитов группасындаки яшлар И. Князев, А. Шишкин, Я. Сакович ве дигер къоркъу бильмезлернинъ автоматлары да бутюн дёгюшлерде энди дженк, арбий ёллар, агъыр курешлер корьген чал сачлы мердлернен бирге атешли къуршун бурчагъы сачып тургъаны тасвир олуна.

Кърымда партизанлар арекетинде ве ватанперверлернинъ гизли тешкиятларында яш къадынлар, къызлар да федакярлыкънен, себат иштирак эткенлери делиллернен косътериле. Муэллифлерден бири — партизанлар сафында о заман Камардина фамилиясынен иштиракчи олгъан (былтыр вефат эткен) Екатерина Николаевна Шамконнынъ шу узакъ вакъытта акърандашлары Люба Ведут, Вера Ибраимова, Надя Комарова киби 17—18 яшларында бир сыра къызларнынъ дагълар, орманларда ве дигер партизан чыкъышларында эркеклернен бир дереджеде иштираклери, чыдамлары теляшлы окъула. Иште, 107-нджи саифе «Кърым область Советининъ депутаты, оджапче Анна Никитична Якимович терен джебз аркъасына эвакуирленювден ред этти» деп языла ве онынъ, даа Мария Стоянова, Ава Муслимова киби бир талай къызларнынъ партизанлыкъкъа чыкъкъанлары бу меселени къуветли тасдыкълай.

Биз 25-нджи саифени окъугъанда Ватан дженки йылларында Кърымда илк гизли тешкиятлар ярым аданынъ меркез шеэринде А. С. Дагъджы А. П. Ходячи ве бир-эки теджрибели оджапчелер, ишчи-коммунист П. П. Топаловнынъ ёлбашчылыгынен тешкиль олунгъаныны анъладыкъ. 27-нджи саифеде язылгъаны киби, 1944 сенеси, гизли тешкият арекетлеринде Абдулла Дагъджы ве бир къач аркъадашларыны фашистлер эльге кечирип, къутурмушча ёкъ эткенлер.

Алушта гизли тешкилятынен партизанлар арасында эки тарафлы алякъаджы йигит акъкъында 60-нджы саифеде шойле икяе этиле: «Комсомол Абдулла Аппазов подпольеджилер ве партизанларны къыйметли разведка малюматларынен темин эте эди. Сталинград янында фашистлер тар-мар этильген сонъ, тезден, гизли тешкиятнынъ фаалиети даа активлешкенде Аппазов гитлерджилер озъ топлашувларыны япкъан «Южный» кинотеатрини патлатув вазифесини алды. Башлангъанда эр шей мувафакъиетли кетти, лякин, фашистлер чардакъта ватанперверни абайладылар. Атышувларда бир солдат ольдюрильди, дигери яраланды. Гитлерджилер автоматлар, тюфеклер, пулемётлар атеши ачтылар. Сонъра, Аппазовны джанлы къапкъачламакъ ичюн бир къач дефалар ыдырындылар. Факъат, о, сувукъкъанлыкънен ве маиране суретте — де автомат невбетинен, де гранатанен урып къайтарды. Шу вакъыт душманлар кинотеатрге эки кучюк калибрли топны сюйреклеп кетирдилер. Къуллелернен дам парчаланды, бина янды-туташты. Мусавий олмагъан бу куреште Аппазов къараманджа эляк олды».

Къарасувбазар подпольеджилерининъ кескин, джесаретли арекетлеринен бирге, 116-нджы саифеде, душман карателлери сокъакъларгъа кимнинъ де эвинде сила олса, комендантлыкъкъа меджбурен теслим этсин денильген илянлар янында «Аркъадашлар! Сияны теслим этменъиз, о фашистлерге къаршы курешке керек!» киби, партизанларнынъ дуракъларыны полициягъа хабер эткенлерге чокъ пара бериледжеги акъкъында илянлар янында «Бизде хаинлер ёкъ!» Киби языларнынъ пейда олувлары да халкъ интикъамджылары подпольеджилернинъ джеваплары олгъаны языла.

Керчь тарафта «Яш гвардиялылар» гизли тешкилятындан джурьатлы къыз Аняны (Алименинъ гизли тешкияттаки ады) гестаполылар залымлыкъларнен къыйнагъанда, о, гизли тешкилятынъ векиллери, ишлери акъкъында агъыз ачып бир сёз айтмагъан. Онъа имза этмеси ичюн протоколны бергенлери вакъытта:

— Имза этмем! Биз банда дегильмиз, Совет ватанперверлеримиз. Бандитлер — озъ Гитлеринъизнен бирге сиз фашистлерсинъиз!.. — деп кестирген ве вахший джеллятлыкънен ольдюрильген.

«Халкъ джесарети излеринен» китабында бойле теляшлы хатырлавлар чокъ. Қитап 25 бинъ нусхада нешир этильген.

Р. КЪАРАСУВАЛЫ.

Якъуб Мустафаев

Достунъ

КИМ ОЛГЪАНЫНЫ

айт...

ВЕСИКЪАЛЫ ПОВЕСТЬ

Бу улькеде «акъ алтын»ны яраткъан аджайип памукъчылар бар, лякин икъям олар акъкъында дегиль.

Бу улькеде софрамызны этнен, сютнен, йымыртанен толдургъан чыдамлы айванасравджылар бар, лякин сёзюм олар акъкъында дегиль.

Бу улькеде багъ-багъчаларны мейвагъа, бостанларны себзеге, ызанларны захиреге толдурмакъ ичюн гъайрет эткен акъикъий меарет саиплери бар, лякин бугунъ олар акъкъында да язмайым.

Ниает, бу къртыш улькеде колхозлар ве совхозларнынъ шуретини юкселтип, берекет огърунда кучюни аймагъан, раатлыгъыны тюшюмменген, гъает аз лаф этип, гъает чокъ чалышкъан механизаторлар, бригадирлер, болюк мудирлери, аграрсанайы комплексининъ терен бильгили ве зенгин теджрибели мутехассислары бар.

Бар, лякин бу сатырларнынъ къагъыткъа тизилувине олар да себепчи дегиллер.

Мухтерем окъуйджылар, сизлерни адий бир койлю эмекчинен, ишке бутюн виджданынен берилип, озюне авале олунгъан вазифени аля дездеде япып келеяткъан ве шунынъ ичюн де Сырдарья областында даа ич кимсеге такъдим этильмеген мукафатнен такъдирленген бол табиятлы инсаннен таныш этмек истейим. Ялынъыз онынънен дегиль, совхозны илерилюев ёлунда эп огте адымлатаяткъан зенаатдашларынен, онынъ ким олгъаныны кузюгю киби къосътерип тургъан энъ якъын достунен, къорантасынен де таныш этмек ниетим бар.

О — семетдешимиз, Аблямит Алядиновдыр. Аблямит Алядинов тек Пушкин адына совхозда ве Баяут районында дегиль, кениш-къулан Мырзачёльнинъ бир уджундан дигер уджуна намы кеткен пек эйи адам. Эвине, чалышкъан ерине дефаларджа бардым, онынънен чокъ керелер къонуштым, меракълы ве маналы субетлернинъ иштиракчиси олдым. Оны яхшы

Эмек Шан-шурети орденлерининъ толу кавалери Аблямит Алядинов.

бильген аркъадашлары тарафындан Аблямит агъанынъ адына айтылгъан монологлары джеп дефтеримни толдурдылар, эписини текрарласам журналгъа сыгъмаз. Энгъ муими, онынъ юрегини, къальбини, дюньябакъышыны анъладым, фикирлерине къулакъ салдым, козълерининъ къартал киби кескин бакъкъанларыны коръдим, башыны магърур котерип юргенине гъурурландым, икметли сёзлерни, джумлелерни къулланып лаф эткенинден къалем саиби оларакъ гъает тесирлендим.

Буларны машинкада басып башлагъанымнен, озь-озюме бирден суаль берем: я, ишини эр кестен яхшы япмакъ ичюн институт битирмеген адамда, юксек анъ олмаса, о эр кестен зияде фаркъ этип, биринджиликни къазана билirmi? Эльбет, ичимден, башкъа тюрлю олмакъ мумкин дегиль, деп озь-озюме джевап берем. Терекнинъ далланып ешермеси, онынъ тамырына багълы, акс алда къурыр да къалыр. Инсан да шай. Ёкътан бар олурмы, аджеба?

Мына, Алядинов. Бинълернен, миллионларнен койлюлернинъ бири-си. Къолларына бакъсанъ, чатламагъан ери къалмагъаныны коресинъ. Олар география харитасыны анъдыралар. Бинъ бир тюрлю ишни япа бильген алтын къоллар. Агъач киби къатты пармакълары токътамадан къыбырдай берелер. Олар арекетке, гедже-кунъдюз ишлемеге алышкъанлар. О пармакъларны козетип, Чингиз Айтматовнынъ сёзлерини хатырлайым: бойле адамлар, адий эмекчилер, ер курресини елкелеринде тутып туралар.

Къараманыма айт бир вакъианы ич де унутып оламайым. Бир тамчы сувда денъизни тасавур эткенимиз киби, адамнынъ мушкюль вазиятте озюни насыл тутувындан онынъ ким олгъаныны анъламакъ мумкюн. Бойле дакъкъаларда онъа, ич де янълышмадан, деръал къыймет кесекъоясынъ.

КЪАЗА. Бир бучукъ тонна люцерна догъралып толдурылгъан агрегатнынъ барабаны кереги къадар къызгъан вакъытта бирден ток кесильди. Ток олмагъан сонъ. АВМ чалышмай, онынъ ичиндеки хаммал исе янгъын телюкеси догъура. Не япмалы? Барабаны ве транспортёргъа узатылгъан къалын трубаны ешилъ массададан бошатмасанъ, къаза оладжакъ. Эм чабик, эм де ич бир янълышсыз арекет этмек борджлусынъ. Эр анъ башынъа тюше биледжек белядан къуртулмакънынъ башкъа чареси ёкъ.

Алядинов чокъ тюшюнип отурмады, бойле алгъа биринджи кере расткельсе де, озюни джоймады. Яш йигитлерге хас тезликле демир мердивенчиктен агрегатнынъ тепесине чапып чыкъты, барабаннынъ къапагыны ачып бакъты, сонъ транспортёр ёлагъыны электрик телинден айырды. Энди ашагъы тюшкен арада бирден кене ток келип башлады. Барабан тепренди, труба исе къулакъ тешеджек киби гудюрдинен патлады. Дерсинъ, кимдир четтен граната ташлагъан.

Эр кес къоркъу ве теляш алгъышында олгъанда Алядинов диваргъа тараф секирип, рубильникнинъ пластмассададан ясалгъан къара сапыны солгъа бурып етиштирди. Бойледже, токнынъ келюви токътатылды.

Эгер Аблямит агъа да шашмалагъан олса, парча-кесек олур эди. Чюнки, барабан ичиндеки юксек арарет нетиджесинде, къуругъан люцерна энди тютеп башлагъан эди. Трубадаки сыджакъ аванынъ юксек басымы кучлюль киби уфюре ве къуп-къуру массаны алевлендирип, буюк янгъын чыкъара биле. Козъни ачып-юмгъандже агрегатнен берабер бутюн бу къоджаман бина да харап олмакъ мумкюн эди.

Цехнинъ мудири бир-эки сание ичинде догъру чаре булды ве эр кесни, шу джумледен озюни де бойле дешеттен сакълап къалды. Шай олса да, патлав этеджегини этти. Патлав меркезий болюктеки эвлерде, идареде, устаханеде, клуб ве тюкянларда эшитильди. Дегирменнинъ артында яшагъан койдешлернинъ азбарлары ве бостанлары тютеп башлагъан къуру люцерна кесечиклеринен «тёшельди».

Къулакъларнынъ чынъылдысы токътап етиштирмеди, мында джаяв ве машиналарда адамлар етип кельдилер: башта янгъын командасы, директор, баш инженер, мутехассыслар келип чыкътылар. Сонъ, область меркезинден агропромнынъ векиллери пейда олдылар. Вазият акъыкъатен де, аджыныкълы эди.

Совхоз директоры, цехни доланып, чевре-этрафны дикъкъатнен бакъып чыкъты.

— Насыл ярдым керек? — деп сорады о.

— Ярдым керекмей, — деди Алядинов къатиетликнен. — Бир афта ичинде эр шей еринде олур.

— Я сиз этрафлыджа тюшюнип талиль этип бакътынъызмы? — сорады гулистанлыларнынъ бириси.

Аблямит агъанынъ ерине директор джевапланды:

— Алядинов бош лакъырды эткенлерден дегиль. Айттымы, демек, еди кере ольчеген.

Гулистанлы елькесини сыкъты:

— Ойле олса, яхшы...

Бир афта дегиль де, беш кунъден сонъ АВМ баштакиси киби чалышып башлады ве аля даа ойле чалыша. Къаза — биринджи ве сонъки кере олды, мудирнинъ бош-богъаз адам олмагъаныны бир даа ачыкъ-айдын косътерди.

ДОСТУ. О бакъышында, къолунъны тутса сындыраджакъ дереджеде селямлашувында, кениш адымлы юрювинде, къушларны абдыратыджы шаматалы кулювинде, бугунъки ишини ярынгъа къалдырмадан япмагъа вакъыт, имкян ве чаре тапувында — эписинде ишанч догъура.

Бойле адамлар пек сийрек ола ве анълашыла ки, озълерине бенъзегенлернен достлашалар. Бу ерде халкъымызынъ: «Ошатмаса расткетирмез», дегенини хатырлайсынъ. Чюнки сырдаш, меслекдеш, гонъюльдеш олмагъан эки инсан ич де агъа-къардаш киби бири-бирине якъынлашамаз. Буларнынъ экеви бир ананынъ огъуллерыны анъдыра.

Сабри Яев. Коммунист. Аман-аман йигирми йылдан берли совхоз директорынынъ ходжалыкъ ишлери боюнджа муавини — онъ къолу. Бутюн сааларда эльде этильген ве этилеяткъан енъишлер, эльбет де оны къувандыра. Шубесиз бу оюв, илерилев джерьянында, онынъ ролю гъает буюк.

Бельки, Яевни къарардан зияде коклерге котередирим? «Ёкъ, язгъанларым акъикъат. Зарур къысымлар етишмесе, техника токътап къалыр, эйи урлукъ олмаса экин тегиз осип чыкъмаз, адамларнынъ чалышкъан ерлери ве турмуш шараитлери яхшы олмаса, иш юрьмез. Булар Яевнинъ авале олунгъан вазифеге месулиетликле янашувына, онынъ арекетченлигине, беджерикчилигине багълы. Коллективни керек шейлернен юз фаиз теминле, сонъ адамлардан кейфиетли, махсулдар, семерели иш талап эт. Сабри агъа ишке бойле янаша. О осал чалышкъанларнен ойле къатты сёйлеше ки, къабаатлылар бир даа буны текрарламайлар. Онъа ич кимсенинъ джаны да агъырмай. Адалетлилик — Яевнинъ энъ къыйметли чизгилеринден биридир.

Мешур штангаджы, сабыкъ джиан чемпионы, алтмышынды йыларнынъ башларында дюньяда энъ къуветли адам деген намны къазангъан, шимди СССР Агъыр атлетика федерациясынынъ реиси, яызды Юрий Власовны бильмеген бармы, аджеба? Онынънен былтыр декабрьде олып кечкен пек меракълы бир корюшювни Меркезий телевидение миллионларнен сейирджилерге нумайыш этти. Акъылынъызда олса, суаллерден бирисине джевап беререк, Власов шойле фикирни текрарлагъан эди: адий ишчилернинъ, койлюлернинъ арасында да акъикъый ве там манада зиялылар аз дегиллер, оларны заводларда, фабрикаларда, колхоз ве совхозларда расткетирмек мумкюн.

Телевизордан бу корюшювни эки кере бакътым, «Неделя» газетасында басылгъан буюк макъалени окъудым. Шундан берли, Юрий Власовны хатырласам, козьлерим огъуне Аблямит Алядинов келе. Дейджегим, Аблямит агъа да учъ тильде лакъырды эткен ве язгъан, медениеттен де, эдебият ве санъаттан да хабери олгъан, сиясет меселелерини теренден анъламагъа тырышкъан, омюрини газета-журналларсыз ве китапларсыз тасавур этип оламагъан бир адамдыр. «Ленин байрагъы»нынъ, «Йылдыз»нынъ эр бир номерини саатлернен къолундан ташламай. Кунъдюз вакъыты етиш-

месе, гедже окъуй, озюнде меракъ догъургъан макъалелерни макъаснен кесип ала ве сакълай.

Кечкен сене декабрь айында «Йылдыз» коллективининъ окъуйджыларнен корюшюв акъшамында чыкъышта булунгъан Социалист Эмек Къараманы Энвер Алиевнинъ сёзлерини дикъкъатнен динълеп, мен Ташкенттен юз элли километр узакълыкъта булунгъан Аблямит агъаны хатырладым. Экеви де — земаневий койлюлер, чалышмакъны да, лаф этмекни де, медений раатланувны да бильген инсанлар. Затен башкъаджа олмакъ мумкюнми? Этрафлыджа азырлыкъ коръмесенъ, зенаатынгънен алып-берджеги олмагъан бир чокъ шейлернинъ асылына етмесенъ, чешит саалар ве меселелернен меракъланмасанъ, анъ джезтинден осьмесенъ, адамларнынъ арасындан тёпеге атылып чыкъмакъ къайда? Булар иришильмеген арзынъ, етишалмагъан юксеклигинъ олып къала берир ве, биль ки, олар эмек, эмек ве кене эмек эсабына эльде этилелер. Эр шей адамнынъ озюнен багълы. О, коктен авдарылып тюшмей.

Мына, хаялларымны къайдаларгъадыр алып кеткен Алядинов къаршымда отура. Онынъ денъизни анъдыргъан ири мавы козьлери даима кулип туралар. Юкъу не олгъаныны бильмеген бу козьлерде раатсыз далгъаларнынъ шувултысыны эшиткен киби олам. О, асыл тынч отурмай, о якъ, бу якъ юре, бир де-бир ишнен огъраша. Къыбырдамай отурса, джаны сыкъыла, къалын дамарларнен ортюльген къолларыны къоймагъа ер тапалмай. Энди чокътан эки торуннынъ къартбабасы, лякин мен бунъа ич де инанып оламайым. Къыска тыраш этильген сийрек тегиз сачлары бир тамам чаларгъан, юксек манълайыны, къыйыш чызыкълар ёлакъларгъа больгенлер. Оларны корем, ама къартайгъаныны мытлакъа кормейим.

Не ичюн коръмейим я?

Къартаймагъаны ичюн.

Онъа сездирмеден къолумдаки саатиме козь ташлап алам. Лакъырдымыз эп къыза, субетдешимни юз йылдан берли бильген кибиим. Де къып-къырмызы бетине, де арекетте булунгъан къолларына бакъам. Озюмни тутып оламайым, шакъалашам:

— Аблямит агъа, сиз манъа пружинаны анъдырасыз.

О бирден отургъан еринде къатып къала, сонъ айретленип, бир шей анъламагъан адамгъа чевириле. Башыны къашып, зорнен сорай:

— Пружина? Насыл пружина шу?

Мен джиддий сёйлемеге тырышам:

— Гайкасыны бираз бошатсанъ, секиреджек пружинасынъыз.

Бир сание, эки сание кече, башыны къашыгъан къол ашагъы эне. Башта мавы козьлерде йылмаюв пейда ола, сонъ дудакълар эки тарафкъа созулып, ачылалар, этрафны юректен атылып чыкъкъан кулькю къаплай.

— Ха-ха-ха! — аякъларыны къачлап отургъан Алядинов еринден турып кеткенини озю де дуймай. — Ама да айттынъ, олян! Ха-ха-ха! Пружина, десе! Эй, бу къалем туткъан миллет, тек язмакъны дегиль де, лагъап такъмагъа да биле, бакъ сен! Элли беш йыл яшап, пружина олгъанымны сенден эшиттим. Во, дела!

— Аблямит агъа, лагъап къоймадым, буны тек сизге сукълангъанындан айттым.

— Сагъ ол, къардаш. Сагъ ол. Кучюк бир шакъанен эсли-башлы адамны шенълендирдинъ.

— Демек, макъсадыма еткен экеним.

О, насылдыр сырлы бакъышнен деди:

— Билесинъми, эгер разы олсанъ, сени цехимизге ишке алып эдим.

Энди тааджиplenмек невбети манъа кельди.

— Зенаатым тамамиле башкъа да?

— Я, не олгъан? Ананъ да, бабанъ да Кърымнынъ Озенбаш коюнделер. Шаймы?

Мен онынъле разылашып, башымны саллайым.

— Сонъ, даа не керек? Ахмет ахайнынъ торунысынъ, шакъыйлик сизлернинъ къанынъызгъа синъген.

— Ойле олса, директоргъа айтынъыз, цехке «Ахмет ахай» штатыны ачсын. Келирим.

Экевлешип кулюшемиз. Субет девам эте.

Бою алчакъча, кевдеси арыкъча, ама, дуям, озю куветли. Затен, онынъ зенаатларыны саяджакъ олсанъ, аякъларындаки пармакъларны да къошмакъ керек. Тола да кесе, дюльгерлик де япа, сылав-боялавны да биле, чешит машина-тракторларны уста чиленгир дереджесинде тамирлей, ташчылыкъ, ашчылыкъ, шоферлик, зираатчылыкъ, монтерлыкътан да хабер бар. Атта, керек олса, ательеге чапмадан, бозулган телевизорны къысымларгъа болип, «хасталыгъы»ны къыдырып тапа ве тюзете. Семет-дешлерден бир де-бириси эв къурмагъа тебарикленсе, мытлакъа онъа келе де, талакъагъа ёлбашчылыкъны озъ устуне ала. Тойлар да онынъ иштираги олмаса отъкерильтмей.

ДОСТУ (девами). Сабри Яев, директор муавини тайинленгенден берли, онъа спринтер дейлер. Яни, оны вызлы ель киби чапкъан енгиль атлетикаджыгъа бенъзетелер. Бу — эр кунъ чешит месафени йылдырым тезлигинде кечип, арды кесильмеген меселелерни бир тамам чезмеге етиштире, демектир. Акъикъый тешкилятчы, адден тыш арекетчен, гъает талапкъар, онларнен мушкюль ишлернинъ чаресини булмагъандже тынч-ланмагъан, бу ири мучели адамнынъ не вакъыт ве не ерде раатлангъаныны бильмейим. О, эвинден танъда чыкъып, гедже къаранлыгъында къайтып келе. Эксерият алларда къадыны беклей-беклей къазанындаки шорбасы сувып къала, газ собасынынъ алеви зайыфлаштырылса да, устунде тургъан чайниктеки сув къайнап бите, эв саиби исе аля даа корюнмей. «Время» программасындан сонъ телевизорда фильм я да концерт нумайыш этиле, лякин Яев эвде ёкъ. Ниает, диктор сейирджилернен сагълыкълаша, иште бу вакъыт Сабри агъа азбар къапыны къакъа.

О не ичюн шай эте? Ёкъса къадынына ич бир шей айтмадан, сыкъ-сыкъ мусафирликте булунамы? Ойле дегиль. Онынъ бинъ бир тюрлю иши ола. Машиналаргъа шина керекми, туварларгъа комбинирленген ем я да концентрат, балалар багъчасына сары ягъ, сют, пирнич, макарон, алет ве до-натмалар, ястыкъ-тёшек ве оюнджакълар, меркездеки ве болюклердеки идарелернинъ иш одаларына мебель керекми, айырылган лимит ве фонд-ларны кечиктирмеден алып кельмек, мектеплерни, клуб я да мусафир-ханени тамирлемек, тенеке къум ве цемент тапмакъ керекми — булар ве даа пек чокъ шейлер Яевнинъ бойнунда.

Йыллар артындан йыллар кечелер. Сабри агъа исе, адына коре са-бырлы ве чыдамлы адам экен, эписини етиштире. Етмегенини еткизе, якъын ерден тапылмагъаныны узакътан олса да тапыштыра, башлагъан ишини яры ёлда къалдырмай. Кеч ятып эрте тура, бойле раатсыз ишке даяна.

Алядиновдан сорадым:

— Чапкъалавдан ич де ёрулмайсынъыз, ёкъса сизде дёрт аякъ бармы? Йылмая, суалиме суальнен джеваплана:

— Кене шакъалашасынъмы?

— Джиддий сарайым.

— Озюнъ коресинъ, эр кес киби: эки къол, эки аякъ.

— Я, эр якъкъа чапып, эр шейге ынтылгъанынъызнынъ себеби неде?

— Макътанмакъ олмасын, сен тек догъру анъла, адамларгъа керек олгъанымдандыр, беллейим.

— Акс алда, «къарыным токъ-зорым ёкъ», деп юреберсенъиз сизге ким бир шей айтыр эди?

— Эльбет. Ич кимсе келип сенден бир шей сорама, къыдырмаса, къаердедир сени беклемесе, ойле адам къач капик? Мен ойле алышып, ойле яшамагъа огренген адамым.

Билем о эр кунъ бир де-бир кимсеге ярдым этмесе, бу кунюм нафиле

кечти, деп сая. Ич олмагъанда машинасынен той эвине келин кетирмесе, озюни насылдыр къабаат ишлеген киби сезе. Эйилик япмаса гонъюли раат олмай, юкъусы да къачып, сабырсызлыкънен танъ агъармасыны беклей. Шунынъ ичюн олса керек, къапысы даима ачыкъ тура, азбарында копек афыргъаны эшитильмей.

— Арекет олмаса, берекет къайдан кельсин? Шай дегильми, Аблямит агъа?

Мас-мавы ири козьлер манъа дос-догъру бакъкъанындан, оларда бирден озюмни корем. Алядинов джевап бермеге ашыкъмай, не акътадыр тюшконе.

— Арекетсиз омюр — омюрми, айт бакъайым? — дей о. — Кучючик бир къырмыскъа да ювасына емек ташый, сюйреле, чекише, къыбырдамагъан вакъытыны корьмезсинъ. Я бизлер — инсанлармыз да! Чалышмасакъ, ишимизге юрегимизни къоймасакъ, джаньымызны ынджытмасакъ, сонъ не олурмыз? Мен шай анълайым. Шукюр, яшайышымыз еринде.

— Демек, къазанчлар яхшы экен де...

— Етерлик. Ишимизге коре аламыз.

Алядиновдан бойле сёзлерни чокъ керелер эшиттим. Лакъырдыны неден башласакъ-башлайыкъ, субетимиз даима иш акъкъында екюлене. Онынъ ольчюси шу: башта озконе, сонъра дигерлерине насыл чалышкъанлары боюнджа къыймет кесе. Вазифем айдынлаша: онынъ акъкъында язар экеним, бу ольчу биринджи ве эсас васта олмалы.

ДОСТУНЫНЪ МОНОЛОГЫ (биринджиси). — Эгер суткада йигирми дёрт саат ярыкъ кунъ турса, Аблямит юкъламаз, чалышаберир эди. Даа догърусыны айткъанда, совхозымызны иште онынъ кибилери омузларында котерип туралар, ходжалыгъымызнынъ икътисадиятыны къавийлештирелер, шуретини арттыралар. Совхозымызны газеталаргъа яздыргъан, радиоа айттыргъан, телевизордан косьтерткенлер де олардыр. Шу мешъаллернинъ биринджиси, парылдап тургъан йылдызы — Аблямиттир. Геджеми, кунъдюзми, даима енъини чермеп чалышмагъа азыр. Базыда шакъалашып, онъа «сен Ванька — Встанъкасынъ», дейим. Шакъа исе, билесинъ, тыпкъы кузгю: акъыкъатны акс эте.

Эмек фаалиетимизни экимиз бир вакъытта башладыкъ. Эльбет, йигирми эки йыл эвельси мында арабаджы олып эр кеске танылгъан мавы козьлю достум, куню келир, бутюн область боюнджа даа ич кимсе алмагъан мукъфатнен такъдирленир, деген шей акъылыма биле кельмей эди. Аблямитте намус, месулиет киби чизгилер та балалыкътан мирас олып, къанына синъген. О вакъыт эр ерге барып етиштирген «арабанънынъ къанаты олса керек», деп шакъалаша тургъанмыз. Бир йигитнинъ омюри къадар вакъыт ичинде о чешит болюклерде чалышты, арамтамакъларгъа нефретленгенини корип оны якъарлыкъ такъсим этиджи ишине таинлеген сонъ о мында тертип къойды, хырсызлыкъкъа сед чекти. Лякин, онынъ табияты раатсыз, бир ерде отурып оламай. Шундан себеп, он эки йыл шоферлик япты, электрик де олды. Биринджиликни кене де къолдан къачырмады. Шимдигедже шай яшап, шай чалышып келе.

Ишкир адам — бу, джиддий адам, демек. Бойлелерининъ макътавлардан башы айланмай, олар денъишмеден, акъайджасына чалышаберелер. Теджрибенен берабер меаретлери де арта, озьлерине авале олунгъан вазифени энъ муим иш оларакъ къабул этелер ве оны къолларындан кельгени къадар яхшыджа япмакъны адларына макъсад этип къоялар. Алядинов иште бойлелерден.

Он еди йыл эвельси о энди севимли къадыны Зекиенен бир къыз ве бир огъулны тербиелемекте эди. Эки эвлятнынъ бабасы Аблямит о йылы озюнинъ такъдиринде денъишме оладжагъындан тамамиле хабери ёкъ, совхозда электрик агъыны чалыштырып, чешит агрегатлар ве донатмаларны ишлетип, электриклигини япып юрьген, сачлары энди агъарып башлагъан, лякин манълайы даа бурюшмеген йигит эди. Кунълерден бир кунъ гаражнынъ механиги Аблямитнинъ янына келип шойле деди:

— Директор сени чагъыртып, машина ёллагъан, тез бармакъ керек экенсинъ.

— Не олгъан?

— Бильмейим. Кабинетинде беклей экен.

— Я, рейс къалдырыламы?

— Къалдырыла, — кестирди механик. — Директорнынъ эмири къанун.

Къолларыны ювып, усть-башыны тертипке кетирген Алядинов он беш дакъкъадан сонъ директорнынъ кабинетинде эди. Мында баш инженернен баш зоотехник ве область меркезинден кельген адамлар насылдыр бир меселени къызгъын музакере этмектелер. Директор оларны таныштырды:

— Бу аркъадашлар аграр-санайы комитетининъ мутехассыслары. Эки сааттен берли тюшюнемиз, лякин, сенсиз иш битмейджекке ошай. Шунынъ ичюн чагъырттым.

— Меним иштирагим керек олгъан насыл иш экен? — сорады Алядинов, тааджипленип.

— Отур, шимди эписини анълатырмыз.

Бираздан меселе анълашылды: совхозгъа витаминли от уну азырлагъан яныз чет эль агрегаты кетиргенлер. Совхозда да, чевре этрафтаки ходжалыкъларда да бойле техниканы корьген, бильген кимсе ёкътыр.

— Чагъырмагъан олсанъыз, мен де шу автомат-дегирмен акъкъында эшитмез эдим, — деди Алядинов, — Пек муреккеп бир ишми ёкъса?

— Къолай олса, сени чагъыртып отурмаз эдик, — джевапланды директор. — Агрегатны джыймакъ, ерлештирмек ве ишлетмек керексинъиз. Усталыгъынъны косътер, Алядинов. Адамларымызны бирлей-бирлей техникий бильгилери джеэтинден козьден кечирип чыкътыкъ...

— Сонъ?

— Сонъ, дегенинъ не? Фикиримиз шу: сенден башкъа бу ишни кимсе япып оламаз, — деди директор стол башындан туруп.

Лякин баягъы вакъыттан берли индемейип отургъан гулистанлы мусафир лакъырдыгъа къошулды.

— Сёзюм агъыр кельмесин, озюнъиз тюшюнип бакъынъыз, адий бир шофер насыл этер де, бойле муреккеп ишнинъ тюбюне кирер? Оладжакъ шей дегиль, бунъа инанып оламайым.

Директор ачувланып, агропром векилине тараф чевирильди. «Шимди серт лакъырды этер», деп ойлады Алядинов, онынъ бирден агъаргъан бетине бакъып. Директор исе, агъырны-енгильни корьген ёлбашчы, сабырнен кочъти, чызмаларынен къаве renkли полны тасырдатып, гулистанлынынъ янына кельди.

— Мына бу, — Аблямитке ишмар этти, — эр адымда расткетирмек мумкюн олгъан адий шофер, эгер бильмек истесенъиз, эм электрик эм тамирджи, эм де, керек олса, дипломсыз инженер! Омюринъде ильк кере корьген ве танымагъан-бильмеген адамынъа, тюшюнмеден бойле къыймет кесмек олурмы?

Мусафир кене озюни сыкъмады:

— Мен инженер оларакъ фикиримни айттым.

— Шимди фикир дегиль де, иш талап этиле, — деди директор бираз къызышып. Бу ишни, асылында, сизлер япмакъ керексинъиз. Догърумы? Векиль къабаатлы адам киби башыны салады.

— Афу этинъиз, алий малюматлы мутехассыслар олсанъыз да, чаресини буламайып давалашасынъыз. Меним тапкъан йигитимни де четлемек истейсинъиз. Буны насыл анъламалы?

Къолайсыз алгъа къалгъан мусафир кене де озь фикирини тасдикъламакъ истеди:

— Шоферми, электрикми, тамирджими, эр алда чет эль техникасыны анълав джеэтинден... Окъумакъ керек. Япалмаз!

Аблямитнинъ мавы козьлери аевленгенинден бираз даа ирилешкен киби олдылар. Онынъ бутюн вуджуды титреди, юреги исе кокюсинден атылып чыкъаджакъ дереджеде сыкъ-сыкъ урып башлады. О, озю буны

дуймадан, кьолуны кокрегининь сол тарафына кьойды, яваштан сорады:

— Бу ишнинь муддети не кьадар?

Директор онынъ янына келип, гъзап толу козьлерине бакъты.

— Муддет бир ай, Аблямит. Джанынь агъырмасын, букъ вазифелер-де чалышкьанлар арасында да чешит адамлар ола. Къызышма. Энь яхшы-сы, асабийлешмемизге себеп олгъан бу ишни япмагъа тырыш, алымызны енгиллештир, озь усталыгъынъны исбат эт. Мусафир де инансын, бир айдан сонъ озю келип корьсэ — сэзюни кери алыр. Эр бир къыйынлыкъ тильнен дегиль, акъылнен енъиле.

— Файдасыз шей, — деп ташлады гулистанлы, еринден турып. — Файдасыз.

— Бир айдан кене шу ерде корюширмиз, — деди директор кинаели бакъышнен. — Алядинова диплом ёкъ, ама инженер башы бар. Япалмаса, мен онынъ ерине къызараджагъым. Анълаштыкъмы?

— Озюньиз билесинъиз, — агропром векили къапыгъа тараф юрьди. — Шубем, шубе оларакъ къалды.

Директор, йылмайып, башыны саллады.

Юреги темиз адам ачувыны тез унутса да, Алядиновнынъ бу кедери баягъы вакъыткъадже эксильмеди. Идареден чыккып, ёл бою кетер экен, гъзабы къайнап насылдыр бир шеэрли санъа джаиль десе! Бунъа чыдар-сынъмы? Республика пайтахтындан махсус окъутылгъан мутехассысларны чагъыртмакъ керек эмиш! Ойлелери мында да тапылыр! Эгер бу ишни беджерип оламасам, адым Аблямит олмасын!

Бойле тыюнджелернен янъы техника кетирильген мейдангъа кететкъан Алядинов бирден бурулып, меркезий тамир устаханесине тараф ёнеди. Мында онъа Василий Данильчук керек, озюнинъ чокъ йыллыкъ досту. Данильчук механизатор, лякин онъа урьметнен инженер дейлер, Аблямит киби, о механизаторлар арасында танылып башлагъан рационализатор, устаханеде чешит техникий ишлернинъ кьолайыны тапкъан устадыр.

— Иш бар, Вася, — деди Алядинов, онынъ кьолуны сыккып. — Юрь, кеттик.

Данильчук украин олса да, татарджаны яхшы анълай, шундан себеп Аблямит онынънен рус тилинде лакъырды этип отурмады. Алядинов оны нафиле ерде раатсызламайджагъыны билип давранды. Мазуттан къараргъан кьолларыны бензиннен ювып, майдан йылтырап къалгъан комбине-зоныны чыкварды, темиз урбаларыны кийип, устаханенинь азбарындан чыккыты. Экевлешип ёл бою лакъырды этип кеттилер.

— Тынчлыкъмы, Аблямит?

— Тынчлыкъ, Вася.

— Къайда кетемиз?

— Он дакъкъа сабыр эт, озюнь корерсинъ.

— Сырмы, ёкъса?

— Сыр дегиль. Экевимиз тек совхозда дегиль, областта да ич кимсе япмагъан ишни япмакъ керекмиз.

— Вот тебе на! Насыл иш о?

— Шимди, шимди, ашыкъма. Сабырсызлардан дегильсинъ де.

Данильчукнынъ сигары ичилип биткендже олар устаханеге этип кельдилер. Шу куньден сонъ бири автогаражда, экинджиси тамир устаханесинде тамам бир ай корюнмедилер. Алядиновнен Данильчукнынъ отуз кунъ ян-янаша чалышкъан ери АВМ (агрегат витаминной муки) кетирильген мейдан олып къалды. Экиси де эксери алда мында геджелейин къалып, ишни тезлештирдилер, янъы вазифенинь эм мушкюль, эм де меракълы олгъаныны бир дакъкъа унутмадылар...

Эльбет, тарла техникасыны идаре этюв ве тамирлев саасында зенгин амелият ёлуны кечкен эки дост устьлерине насыл къыйын ве месулиетли вазифе юкленильгенини яхшы анълай эдилер. Даа муими — экевине ишанч бильдирип, бу проблеманы тек олар чезе биледжегини де айттылар. Алядинов баягъы вакъыт кечкен сонъ эшитти: директор оны макътап, Лесковнынъ мешур масалындаки Левшадан къалышмагъан уста ве, керек

олса, пренинъ аячыкъларына нал мыхлар, деген. Тап о къадар дегиль, масал — бу уйдурма, лякин гонъюль иште, онынъ назик теллери агъызындан чыкъкъан эр бир сёзге пек сезгир ола ве деръал сеслене...

Иш бир тамам къайнап кетти. Аблямит Данильчукнен берабер башта четэль агрегатынынъ къысымларыны балабан агъач ящиклерден чыкъарып, дикъкъатнен тешкерди, чертёжларгъа бакъып, ич де таныш олмагъан техниканынъ конструкциясыны огрендилер. Машинанынъ чалышув принципини толусынен аңлагъан сонъ онынъ монтажнына кириштилер.

Арадан бир ай дегиль, йигирми кунъ кечкенде, Польша Халкъ Республикасындан сатын алынган АВМ-1,5 агрегаты джыйылып, битирильди. Мырзачёльде даа ич кимсе корьмеген дегирмен азыр эди. Алядинов къуванмакъ ерине чырайыны сытып, агрегатнынъ этрафында долана берди. Данильчук деръал дуйды: достуны недир тюшонджеге далдыргъан.

— Сени бир шей раатсызлай, акъай, ама айтмайсынъ...

— Озюнь бакъ, Вася, агрегатнынъ яхшы чалышмасы ичюн недир етишмей. Лякин не олгъаныны аңлап оламайым.

Озь зенаатыны денъиштирип, вакъытынджа олса да, дегирменджиге чевирилген Алядинов бир суальге джевап къыдыра: витаминли от уну ерге дегиль де, дос-догъру махсус кягъыт чувалларгъа тюшмеси ичюн не япмалы? Чет элли конструкторлар яхшы агрегат ясагъанлар, лякин бу тарафыны унуткъанлар. Мына шу етишмеген шейнинъ не олгъаныны тапмакъ ве ясап, автомат-дегирменге къошмакъ керек. Акс алда агрегатнынъ чалышувындан керек дереджеде файда корьмезсинъ.

Мурад эткен мурадыны булыр, дегенлери киби, Алядинов къыдыракъыдыра, ниает, меселенинъ асылына етти: транспортёр лентасыны такъыштырмакъ керек.

— Яш баладай севинесинъ, — деди онъа Данильчук, Аблямитнинъ секирип ойнагъаныны корип.

— Къуру къавени сувгъа къарыштырмакънен иш битмей, Вася, — шакъалашып джевапланды о. — Копюклетип къайнатмасанъ, къаве олмай. Мында да тыпкъы шай: транспортёрсыз витаминли ун не ерге тёкюледжек?

— Айтабер. Джевабыны бильмесенъ сорамаз эдинъ.

— Бу ишни де экимиз япайыкъ, тездже битер.

Данильчукнынъ ярдымынен ольчеп чыкъты, четтен бакъкъанда адий олып корюнген, чет эль конструкциясында исе эсапкъа алынмагъан транспортёрнынъ ресимини чызды. Омюринде биринджи кере кягъытта акс эттирген чертёжында донатманынъ къач метр узунлыкъта оладжакъ ве агрегатнынъ анги тарафына ерлештириледжегини косътерди.

Директорнынъ кабинетинде бираз къаба лакъырды эткен гулистанлы инженерни ич де унутып оламады. Онынъ озю де, сабырсыз адам, гъалиба, беш-алты кере келип кетти. Кенардан бакъып турса да, бир шей айтмады, индемейип къайта берди. Алядиновнен Данильчук агропром векилининъ кинаели кулюмсиревинден аңладылар: къана, бакъайыкъ, къолунъыздан не келир экен? Эки дост, козетиджини корьмеген киби, озь ишини девам эттирдилер.

Аблямит Алядинов эр бир ишни вакъытында эм де кереги киби япкъаныны бу сефер де исбатлады. Бир ай кечмеден, директорны, янъы ем цехини къабул этмеге чагъырды.

— Муддетимиз даа бар, амма, эр шей азыр, — деди Алядинов. — келип корюнгъиз.

Директор бираз шубеленип йылмайды.

— Бир саат сабыр эт, огъайны. Цехте корюширмиз.

Янъы дегирменге къайтып кельген йигит, тазе боясы кунеш нурларын да йылтырап турган агрегатны ашыкъмадан тешкерип бакъты. АВМни кочюрип, динъледи. Онынъ тантимли гурюльтиси къулакъларынъа музыка киби эшитиле.

— Все в порядке, — деди Данильчук, онынъ янына келип. — Транспортёрынъ да импортный киби, тегиз айлана.

Совхоз директоры айткан вакытында келип чыкты. Сары тюсте «Нива»дан Аблямитке ич де ишанмаган гулистанлы да тюшти. Бир сёз айтмадан, селямлашты. Мавы козьлер, онынъ кюлайсызланганыны деръал абайладылар. Эльбет, башкъаджасына олмасы да мумкюн дегиль эди. Директор буны дуйды. О, вазиятни бираз енгиллештиреджек олып, теклиф этти:

— Къана, муддеттен эвель не беджердинъиз, бир корейик.

Алядинов, козьлерини агропром векилинден алмайып, дегмени басты. Агрегат бирден джанланды. Айбетли машинанынъ бункерине ешилъ люцерна тёкюле, трубанынъ ичинден гъает юксек басым тесиринде сепильген витаминли от уну транспортёр лентасы устюнден акъып учъ къатлы узун кягъыт чувалларгъа тюше. Онларнен адамнынъ огюнде насылдыр тылсымды муджизе оляйткан киби, бойле шейни не совхозда, не областта даа ич кимсе корьмеди. Беш — алты саниеде чуваллар къабарып, рыкъма-рыкъ толалар. Эки ишчи четке чекип, ерине бошларыны зорнен кюйып етиштирелер.

Акъыкътен ешилъ конвейер! — область меркезинден кельген ички айретленгенини гизлеп оламады.

Директор, агрегатны токътатмакъны ишмар этип, гулистанлыгъа тараф чевирилди.

— Я сиз не ойлагъан эдинъиз? Мына, аджайип дегирмен, мына, адий шоферимиз! Ким акълы олып чыкты?

Мусафир Аблямитнинъ кюлларыны сыкты, мавы козьлерине девамы бакты. Алядинов исе къуванчлы йылмаювыны токътаталмай, алтын тишлерини йылтыратып, кулебере.

— Мени багъышла, йигит, — деди векиль юксек сеснен. — Кюлларынъ акъыкътен алтын экен. Дерт корьмесинлер!

— Э-э, быракъынъ шуны, — деди Аблямит, бети кызаргъаныны дуйып. — Мени бу кьадар кызыштырмаган олсанъыз, бельки бу авалени эда эталмаз эдим.

— Ойле дегиль, йигит. Тек олган шей корюне, олмаган шей корюнмей.

— Нени назарда тутасынъыз я?

— Сени. Акъыл яшта дегиль, башта бильги исе дипломда олмагъаныны исбатладынъ. Баш чалышса, дагъларны авдармакъ мумкюн. Буны бугунъ корип турам.

Йигитнинъ бети бираз даа кызарды.

— Япалмасам, озюм утаныр эдим, — деди яваштан. — Ким енъильмек истер?

— Енъдинъ, машалла! Чаресини тападжагъынъа ич де инанмаган эдим. Таптынъ.

Оларны динълеп турган директор:

— Олюмден башкъа эр шейнинъ чаресини булмакъ мумкюн, — деп ташлады.

Векиль келип, директорнынъ кюлуны сыкты. Ильхамы кельди гъалиба, шаиране сёйлейджек олды:

— Сизге пек сукъланам валлаи. Бойле усталарынъыз олган сонъ кьоркъмагъа не бар? Адий бир шофер...

— Электрик, — кюшты директор.

— Адий бир электрик институтта окъугъан инженернинъ ерини тута, эй! Ёлбашчылыкъны ойнап-кулип япа билесинъ.

Директор Алядиновны косътерип, сорады:

— Бизлерде де эфсаневий Левша чалышкъанына энди инандынъызмы?

— Инандым. Улу шаирнинъ адыны ташыган ходжалыкъта улу эмекчилер де олмалы! Догърумы?

Директор шакъылдап кулды.

— Догъру, догъру.

— Шимди эпинъизден зияде мен къуванам, — деди векиль.

— Не ичюн я?

— Янълышкъаныма къуванам. Янълышмаган олсам, Аблямит Аля-

динов деген адамнен таныш олмаз эдим.

Гулистанлы векиль башта Аблямитнинъ, сонъра Данильчукнынъ къо-луны тешеккур иле сыкъып, оларнен гъает самимий сагълыкълашты.

Иште, о кунъ Алядинов ичюн унутылмаз къуванчлы бир кунъ эди. Совхоз директоры шу куню идареge барып эмирни имзалады. Он еди йылдан берли ветеранларнынъ актылындан аля даа чыкъмагъан бу эмир-де янъы ем цех-дегирменини мейдангъа кетирип, инженерлерге биле таныш олмагъан четэль агрегатыны чалыштыргъаны ичюн тюневинки шофер-электрик йигит учъ юз кумюш пара мукафатынен такъдирленгени акъкъында язылгъан эди. Август айында исе, директор ходжалыкъ тари-хында биринджи ве аля даа екяне эмирge имза чекти: автогаражнынъ сабыкъ хадими тамамиле емджилик ишине авуштырылып, янъы цехке мудир тайинленди.

— Сенинъ еринъ анда, — деди онъа директор. — Озюнъ башындан сонъунадже япып чыкътынъ, озюнъ де ёлбашчылыкъ этмелисинъ.

ДОСТУ (девамы). Догърусы: Бундан эвель, Пушкин адына совхозны инкишаф ёлуна чыкъарып, онынъ икътисадиатыны кеттикче пекитеят-къанларнынъ бириси Сабри Яев олгъаны акъта айткъанларына пек инан-магъан эдим. Лякин онынънен дефаларджа субетлешип, Баяут район пар-тия комитетининъ биринджи секретары Саидахмад Ахмадкъулов, район иджра комитетининъ реиси Ибрагим Ибадуллаев, область аграр-санайы комитети реисининъ биринджи муавини Салиджан Мирхабибов, сабыкъ директор, шимди Акъалтын район партия комитетининъ биринджи сек-ретары Пиримкъул Ёлдашев, къомшу совхоз-техникумынынъ директоры Абдуджаббар Хакимовнен, дигер ходжалыкъларнынъ реберлери ве муте-хассысларынен корюшип, этрафлыджа сораштыргъан сонъ, эшиткенлерим бош макътав олмагъаныны анъладым. Совхозда да директор Сайдулла Абдукъадыров, партия комитетининъ секретары Мирмуса Миршариповдан ве дигерлеринден сорасанъ, эписи тыпкъы шуны айта. Демек, адамнынъ эмегине кесильген юксек къыймет акълы, адалетли экен.

Сабри агъанен чокъ ерлерде ве чешит вакъытларда расткелиштик, ама мен бир кере онынъ ёрулгъаныны сезмедим. Элли бааръни артта къал-дыргъан олса да, яш йигитлер киби тенджорист. Онъа ярдым сорап кель-генлернинъ ады-эсабы ёкъ, лякин ич кимсеге ред эткенини бильмейим. Эгер ярдым этмекнинъ чареси олмаса, кельгенлернинъ гонъюлини татлы сёзнен котере. Эльбет оны мында эр кес севе, юректен урьмет эте. Топла-шувларда олсун, чешит байрам тантаналарда я да той-догюнлерде олсун терден ер берелер.

Он еди йыл, бакъ сен, он еди кунъ киби кечти-кетти. Ал азырда о кучюк цех дегиль де, балабан бир завод мейданыны анъдыра, анда юксек демир азбар къапыдан кириле. Азбар къапы да, янашадаки кучюк къапычыкъ да, мейданны сарып алгъан дивар да, раатланув ери де, пенджерелер де — буларнынъ эписи Алядинов севген мавы ренкте. Гонъюлнъни къувандыра.

— Мавылыкъ — умют бельгиси, — дей мудир.

Догъру, мавылыкъ — эйиликке инанувны бильдирген тюстир. Буны Алядинов да, онынъ къолу астындакилер де яхшы анълайлар. Адамлар, къадимий замандан кокнинъ даима мавы олып турмасыны ве шу мавы кок астында тынч-муаббет ишни мумкюн къадар яхшыджа япмакъны арз этип кельгенлер. Эм тек арз этип къалмадан, бунъа ынтылгъан ве мыт-лакъа иришкенлер.

Эки йыл мудирлик япув девиринде цех даа кенишледи. Теджрибеси энди баягъы зенгинлешкен Алядинов, мында чалышкъанларнен берабер витаминли от унуны азырлагъан гранулаларгъа чевирген янъы донатманы ерлештирди. Иште, шундан берли Сырдарья областында, атъта респу-бликада екяне ем заводы олгъан ходжалыкъ — Пушкин адына совхоздыр.

Иш ерини тертипте тутмакъ адамны характеризлей. Бу джеэттен алгъанда, кене Алядиновны макътамакъ кереким. Мындаки тертипке авес

этмектен башкә чаренъ кәалмай. Учъ куньде бир сменаны кәабул эткен кәаравуллар Кязим Абдурешитов, Якъуб Османов, Лейля Алимова даима озъ еринделер. Азбар кәапынынъ сол тарафындаки кәаравулханенинъ ичинде стол, устюнде махсус журнал ве телефон аппараты. Кәаршыда сьджакъ куньлерде раатланмакъ ичюн кәурулгъан шипанчыкъ. Оны уста дюльгер ясагъаны корюлип тура — эр бир тахтасы тегиз эренделенген, дюльбер мердивенчиги де бар. Озюмизнинъ миллий миндерлер ве ястыкълар тәшелъен. Бу ерде бизни халкънынъ векиллери чалышкъаныны бир бакъышта ангъайсынъ.

Балабан азбар асфальтленген, темизликтен йылтырай. Шипанчыкънынъ артында — эки одалы эвчик, диварлары бем-безд киречнен акълангъан. Онъа кәышлыкъ эвчик дейлер. Одаларнынъ бириси — ашхане, экин-джиси — ятакъхане. Ортада юзюм сергилери, чешит мейва тереклери. Кәаравулханенинъ янашасында — заводнынъ кучюк идареси, кәапысы ве пенджерелери юксек корпускәа бакъып туралар. Кабинетчикте отургъан мудир, азбарда не ола, иш насыл кете — козетебиле. Алядиновнынъ ша-кәасына коре, командалыкъ пункты, бир де-бир косьтериш бермек ичюн сесинъни бираз котерсенъ олды.

Гудюрдеп тургъан агрегатлар ерлешкен юксек бинагъа киргенинънен, совхозда булунгъанынъны унутасынъ. Муит тамамиле башкәа. Бир де-бир шеэр заводына кельген киби оласынъ. Юзлернен толу кягъыт чуваллар тертипнен тизильген туралар. Оларнынъ ичинде — ешилъ гранулалар. Эсас кәысымы исе учъ метр авлакътаки балабан анбарда сакълана. Анда да эр шей ерли-еринде заводкәа сюфте ве кәыскәа вакъыткәа кельсенъ биле, мындакилернинъ намуслы, арекетчен, беджерикли хадимлер олгъаныны корип етиштиресинъ. Эльбет якъан ишлери де — шунъа коре: кәа-занда олса, чөмючке чыкъа.

ДОСТУ (девамы). Яяевге авале олунгъан ишлер о кәадар чокъ ки, сайып чыкъмакъ ичюн пармакъларынъ етишмей. Дейик, Октябрь матлубат джемиети совхоздаки тюкянарны куньделик ихтиядж малларынен вакъытында теминлемесе, узакъ болюктеки талебелерни мектепке ташыгъан автобус кеч кәалса, сыгъырлардан сагъып алынгъан сютни област меркезиндеки заводгәа вакътында алып бармаса, Мырзачельде энъ яхшы эсаплангъан ем азырлайыджы заводнынъ махсулаты зарур ерине озъ вакътында барып етмесе, мескен эвлер ве дигер биналар кереги киби иситильмесе, бир де-бир машина бельгиленген маршруткәа чыкъарылмаса, даа онларнен меселелернинъ аль этилюви кәыйынлашса, деръал Сабри агъаны кәыдырып башлайлар. Онъа шашасынъ, пайнозю чокъ адамнынъ ишини беджере, эр кеснинъ кәальбине ёл тапа. Бундан гъайры, директор отпусакгәа кетсе, командировкада булунса, ерине Яяев кәала, кәоджаман совхозгәа вакъытында ёлбашчылыкъ да — онынъ бойнунда, ходжалыкъ ичюн де йылда дёрт-беш кере о джевапкяр. Бойле вакъытларда, иш даа яхшылашса яхшылашты, осаллашмады. Энъ юксек ишанчны да акъламакъ — онынъ эйи чизгилеринден биридир.

Коммунист олмакъ — эр кеске нумюне олмакътыр. Сабри Яяев бойле принциптен ич де четке чыкъмай. Бинъ-бир тюрлю иш кәолундан кельмесе, йылда он беш бинъ тонна памукъ етиштирген, девлетке онларнен чешит махсулатны берген, секиз болюги ве дёрт фермасы олгъан совхозда бойле салмакълар ер тутмаз эди.

Базыда ракъамлар чокъ шейни икәе этелер. Мына олар, Алядиновнынъ цехи эр сене беш юз тонна витаминли от уну азырламакъ борджлу. План — кәанун. Меджбуриет — юз тонна зияде. Асылында насыл ола? Еди юз тоннагәа ете. Мемлекет микъясында да баягъы дефицит сайылгъан бу махсулатнынъ эсас кәысымы девлетке теслим олуна, кәалгъаны айванасравджылыкъ фермаларына ёлланыла. Демек, бинълернен туварлар йыл бою гъает кәыйметли эм де махсулдарлыкъны юксельткен гранула шекилиндеки емнен теминлениле. Бу фактнынъ муимлигини исбатлап отурмакъ керекмей.

Махсулатны девлетке теслим этюв совхозгәа не бере? Кене ракъамлар ярдымынен джевап аламыз. Витаминли емнинъ эр килограммына шу

кѣдар комбинирленген, яни энъ чокъ талап олунгъан ем айрыла. Комбинирленгени — алты капик, витаминлиси исе он секиз-йигирми капикке бара. Бу фиатларнынъ фаркъы дос-догъру ходжалыкнынъ кассасына келип тюше, оны девлет тѣлей. Эсапламакъ кыйын дегиль: эр бир килограмм ичюн он эки-он дѣрт капик темиз кяр алына, айванасравджылыкъта муим олгъан комбинирленген ем меселеси де озъ-озюнден чезиле. Цехтен алынган келирнинъ йыллыкъ микъдары, шойлеликнен, отуз-къыркъ бинъ кумюшке барып чыкъа.

— Не тарафтан алып бакъсанъ, файда, — дейим мен.

— Догъру. Лякин, билесинъми, мени не кедерлендире?

— Не, аджеба?

— Башкъа совхоз ве колхозларда бу ишнен джиддий огърашмагъанларына ич де разылыгъым ёкъ. Не ичюн эмиет бермейлер, акылым етмей. Насыл тарафтан янашсанъ, бу эльверишли саа. Неужели — о русча сѣз къарыштыргъаныны дуймай, — буны анълатып отурмакъ керек?

Алядиновнынъ не ичюн бу кѣдар кедерленгенини яхшы билем, бу акъта онынънен дефаларджа сѣйлештик. Меселе шунда ки, шимди Сырдарья областынынъ ходжалыкларында отуздан зияде АВМ — 1,5 агрегаты бар, оларнынъ чокъусы чалышмай. Йигирми колхоз ве совхозда бу паалы четѣль машиналары тотланып, устаханелернинъ бир четинде керексиз шей киби унутылып яталар. Эльбет, эр ерде оларны чалыштыра биледжек мутехассысларны тапып оламазсынъ, бу акъикъат. Я, вазие тшай экен, келип Пушкин адына совхоздан ярдым сорамакъ айыпмы?

— Фикиринъиз насыл, Аблямит агъа?

— Чалышмакъ керек, — кестирди Алядинов. — Бундан башкъа даа насыл фикир олур?

Мудир акълы. Бу ич де акъылгъа сыгъмагъан ал: партиямыз бельгилеген тезлештирюв, гъайрыдан къурув ёлуна мытлакъа келишмеген ходжалыкъсызлыкътан, месулиет дуйгъусыны джоймакътан башкъа бир шей дегиль. Эм, бойле вазие тш чокъ вакъытлардан берли девам этмекте ве, КПССнинъ XXVII съездинден сонъ баягъы вакъыт кечсе аля даа тюзетилмей. Къыртыш областынъ тек эки еринде — пирниччиликке ихтисаслаштырылган СССРнинъ 50 йылыгъы адына совхозда ве Гулистан несиљджилик-къушчылыкъ репродукторында витаминли от уну азырланыла. Экисинде де кучюк цехлер чалыша, лякин Пушкин адына совхозда олгъаны киби, мында да кыйметли емни сорап кельгенлернинъ арды узюльмей.

— Озюнь къурып, чалыштырып, азырлап чыкъаргъандже девлетнинъ парасына сатып алмакъ къойлайджа, — деп ташлады Алядинов.

— Эр кес шай тюшюнсе, витаминли от унуны ким ишлеп чыкъарджакъ?

— Мен де шунъа шашам.

Область аграр-санайы комитети бу меселеге пармакъ арасындан бакъканы айретлендире. Файда, мына, аякъ астында, лякин оны эгилип алмагъа да арекет керек. Пушкин адына совхозда махсус семинарлар отъкерильди, ходжалыкларнынъ ёлбашчылары ве мутехассысларына цех-заводны косътерди, агрегатларнынъ чалышув принципини анълатты, эльверишли олгъаныны эсаплап исбат этти. Чешит ходжалыкларнынъ векиллери онынъ айткъанларыны къоюн дефтерлерине язып алдылар, суаллер бердилер, этрафлыджа меракълангъанларыны нумайыш эттилер.

— Сонъ, нетидже не олды?

— Баштакиси киби, — Аблямит агъа къолуны сильтеди. — Адамнынъ озюнде олмаса, сенинъ ачувангъанынъ, атып-туткъанынъ файдасыз. Яш баламы, ёкъса?

Алядинов озюне ич де таныш олмагъан ишни аля дереджеде менимседи, областта биринджи ве энъ яхшы чалышкъан, энъ кейфиетли ве уджуз ем чыкъаргъан завод-дегирменнинъ намлы саиби олды. Бунынънен сынъырланмайып, бир сыра йигитлерге де «дегирменджилик» зенаатыны огретти. Бугунъ мында он бир адамнынъ арасында кереги киби ишини билип чалышмагъан емджи ёкъ. Эгер эмек араретини ольчеген аппарат

иджат этилип, цехнинъ диварына асылса, энъ юксек нокътаны косътерип эди. Бу коллективдеки муит шойле ки, о агъырнынъ астындан, енгильнинъ устюнден юрьгенлерни четке сыкъып чыкъара, ойлелерининъ хатир-гонълюни сайып отурмай.

ДОСТУ (девами). Сабри Яяевнинъ совхозда насыл ер туткъаныны ачыкъ-айдын косътерген вакъианы хатырлайым. Областтаки энъ ири совхозлардан бирининъ директоры мында келип, онъа муавин олып авушмасыны теклиф эткен, иш акъкъы баягъы зияде оладжагъыны айткъан. Яяев разы олмагъан о, койдешлерини ташлап ич бир ерге кетмейджегини билъдирген. Осьмюрлиги, яшлыгъы кечкен, биринджи кере айлыкъ алып, чалышмакъны огренген, балалары догъып-осъкен ве энди торунлары да чапкъалап юрьген къасабадан насыл этип кетсин? Адамлар, бакъ сен, оны кетеджек беллеп языкъсынганлар.

Шимди козьлеринден эки яш тамчысы акъып чыкъкъаныны дуймай къалгъан Сабри Яяев баягъы вакъыткъадже хаялларгъа далып кабинетинде отурды. Эр кеске керек олувы — онынъ кимлигини кучюкке де, уйкенге де косътерип турган делиль.

Эски лаф: киев — къайната топрагъындан. Буны Аблямит агъа да пек яхшы биле. Къызы Венеранынъ къоджасы Рафет Халилов ишченликте мудирден къалышмай, десек ола. О, АВМни юрьсеткен машинист, агрегатнынъ даима «форма»да олмасы онъа багълы. Тырышувы, ич де ишсиз отурып оламагъаны Алядиновгъа озюнинъ яшлыгъыны хатырлата. Киевинден пек мемнюн: инсафлы, намуслы йигит, эки эвлятнынъ бахтлы бабасы, къайната-къайнананынъ урьметини де биле. Къадынынен муаббет яшайлар. Даима кулюмсиреп тура, сесини котерген, сертейген адети ёкъ. Къоллары да къайнатасынынъ киби, къатып, чатлап къараргъанлар. Ишчи къоллары дегильми, сигарета тутса, тек индже тютюни корюне — къуветли къоллар.

Янашадаки витаминли от унуны гранулаларгъа чевирген агрегаткъа машинистлик япкъан Александр Шевченко да мудирнинъ энъ ишанчлы шегиртлеринден. Рефатнен Саша вахтада турсалар, баш дегирменджи ич де раатсызланмайып, башкъа ишлернен мешгъуль ола. Чюнки йигитлер устазларыны утандырмайджакъларыны, юзюни къызартмайджакъларыны яхшы биле. Олар, оджаларындан «беш» ишаретини беклеген аляджы талебелер киби бутюн меаретлерини нумайыш этерлер. Эм, шимдилик шойле олып кельмекте.

Шегирт устазны акс эттирип турган кузьгю. Бу образлы фикирни Алядиновгъа нисбетен къулланджакъ олсакъ, онынъ шу кузьгюге бакъып тоймагъан адам олгъаныны айтмакъ лязимдир. Яни о, шегиртлеринден разы, оларнынъ акъайджасына чалышкъанларыны корип, юректен къуванна. Мына, Сейдали Билялов. Онъа ем чалув мевсиминде комбайн дюмени башына отурып, цехни тазе люцернанен теминлев вазифеси юкленильген. Вазифеси къолай дегиль, лякин еди юз тонна витаминли от унуна етеджек микъдардаки пиченни бир озю азырлай. Сейдали транспорт тракторларыны идаре эткен Бекир Чалбаш ве Къурбан Удаевлерге кениш иш джебэсини ярата, тек ташып етиштир. Чалбашнен Удаев токътамадан тарладан дегирменге къатнайлар, ёлда тиркемелерден тёкюльген люцернаны корьмезсинъ: экеви де, устазлары киби, тутумлы, шорбаджылыкътан хаберли олгъан йигитлер. Ишчилерден Усеин Салядинов ве Эмин Пашиев механизаторлардан кери къалмайлар, арекетлери чабик ве ишанчлы. Олар кетирильген люцернаны агрегатнынъ бункерине сенеклернен ташлай, толгъан чувалларны багълап, бир кенаргъа тизелер. Сонъра ишкир къоллар бу чувалларны анбаргъа ташып, оларны тертипнен ерлештирелер.

Яз девиринде цехтеки адамларнынъ сайысы арта. Мудирнинъ кендже огълу Эрвиннен (бабасы онынъ адыны Москвада яшагъан зыйджымыз Эрвин Умеровгъа багъышлап къойгъаныны айта) акъраны Ленур Исмаилов уйкенлерге ярдым этмеге келелер. Эмек къайнай, суръат юкселе, эр кес озь еринде балабан саатнинъ бир минсиз чалышкъан джанлы механизмини анъдыра. Мевсим — вакъыттында шай, кечип кеткенини дуймай къал-

макъ мумкюн. Шундан себеп, давранмакъ, дакъкъанынъ да, саниенинъ де къадирина етмек керексинъ. Беджерикли оламасанъ, санъа гъалебе де, къазанч да ёкъ. Алядинов ве онынъ бригадасы ишни усталыкънен тешкилятландыра, даима огде булуна, арды-сыра макътала, мукъяфатларнен такъ-дирлене. Демек, ёлбашчынен бирликте онынъ къолу астындакилер де меаретли эмекчилер.

ДОСТУНЫНЪ МОНОЛОГЫ (экинджиси). Аблямит, эльбет, меним энъ якъын ве юрегиме синъип къалгъан достум, семетдешим. Лякин акъикъатен де о бар кучънен чалышмакъны озуне къанун этип алгъанындан, бойле юксекликке чыкъа бильди. Совхозымызда орденлернен такъдирленген онларнен адамлар яшайлар, базылары исе башкъа ерлерге авушып, озълерини месуль вазифелерде косътермектелер. Дёртюнджи болюкнинъ идареджиси Месут Решитов Ленин ве Октябрь Революциясы орденлерининъ саиби, теджрибели механизатор Риза Эмирусеинов учюнджи ве экинджи дереджели Эмек Шан-шурети орденлерининъ кавалерлери олдылар. Меселя, мында чалышып кеткенлерден, Ворошилов районындаки пирниччилик совхозына он йыл директорлыкъ япкъан, шимди Гулистан район аграр-санайы комитетининъ месуль хадими Эдем Кемалов эки дефа Къызыл Байракъ орденининъ, Гулистан несильджилик-къушчылыкъ репродукторынынъ директоры, Гулистан шеэр партия комитети бюросынынъ азасы Сервер Абляев Халкълар Достлугъы ве «Урьмет Бельгиси» орденлерининъ, Баяут районындаки «Ленинизм» колхозынынъ баш зоотехниги Авамил Акъмоллаев Эмек Къызыл Байракъ орденининъ саиплериدير. Оларнынъ анги бирини алып бакъма, эписи совхозымызнынъ инкишафына, илерилевине салмакълы иссе къошкъан аджайип мутехассыслардыр. Буны инкяр этмек олмаз. Ама Аблямитнинъ бойле осювге, огге адымлавгъа къойгъан эмеги, сарфлагъан къувети, тёккен манълай тери, дюньясыны унутып чалышувы... Занымджа буларны имкъаниет олып, теразенинъ бир тарафына къойсанъ, дигер тарафына къоймагъа таш етмез. Эбет, кокюсини яраштырып, йылтырап тургъан учъ орден де бунынъ делилидир.

Козетювим: эмекчилернинъ эксерieti нормаль адамлар оларакъ, озълерине догъру къыймет кесе, омюрге туткъан ерлерини яхшы анълайлар, лякин бу акъта газета-журналларда язылса, радиоа айтылса, телевизорда косътерильсе, олар къолайсызланалар. Эгер эр кестен яхшы чалышкъанлары ичюн мукъяфатлансалар да, тыпкъы шу алгъа тюшелер. Бу повестнинъ догъувына себепчи Аблямит Алядинов да тыпкъы шай. Онъа Ватаннынъ учъ ордени берильгени акъкъында сорасанъ, бойле мукъяфаткъа ляйыкъ иш япкъаным ёкъ, илериде япмакъ кереким, демектен къайтмай. Къач кере коръдим: алчакъгонъюллигинден, шамата-дубараны севмегинден, хайырлап кельгенлерден утана, гуя къабаат ишлеген де, энди насыл этип озюни акълайджагъыны бильмей...

Мен чокъ тюшондим; бельки, бунда сакълы ве козьге корюнмеген бир сыр бардыр? Шимди билем: ич бир тюрлю сыр ёкъ. Макътавлардан къачынгъаны юрегининъ тер-темизлиги, къальбининъ паклиги, ниетининъ ве макъсадынынъ акълыгъы, ашагъан отъмегининъ ве ичкен сувунынъ эялыгъы.

Алты йыл эвельси Алядиновгъа мукъяфат оларакъ ГАЗ-24 — «Волга» автомобили такъдим эткен эдилер. Геджени гедже, кунъдюзни кунъдюз демейип чалышкъаны ичюн, эльбет. О куню хайырлап эвине толушкъан койдешлерге бакъып шай деди:

— Бу машинаны мен сатын алдым, лякин о эпимизге хызмет этеджек. Кимге керек олса, чекинмеден келеберингиз. Эр кеске етер. Енгиль транспорт адамларгъа хызмет этмек ичюн чыкъарыла.

— Я, кунъ бою иште булунасынъ да, — деди кулюмсиреп дигериси.

— Сонъ, не олгъан?

— Бир де-биримиз къапынъа кельсек, сен эвде олмасанъ...

— Бу къолай меселе, — Аблямит агъа йылмайды. — Огълум Энвернинъ де шоферлик шеадетнамеси бар...

Сёз келими шуны айтып кечмели ки, бугунъгедже «Волга»нынъ спидо-

метри эки кере толу айланып энди учюнджи даире де аман-аман ярысына бараята. Бу не демек? Демек, о, 250 бинъ километрден зияде месафени басып кечкен. Экваторны алты кере доланувдан да арткъач мына шу узакъ-тан-узакъ месафенинъ учътен эки кысымыны де баба, де огъул дюмен башына отурып, совхоздакилернинъ риджасынен юрьгенлер.

— Он адамгъа етеджек севап къазандынъ, олян, — дей онгъа эмджеси Ибраим. — Ич кимсенинъ риджасыны къайтармайсынъ.

— Жианда инсандан юксек не бар, эмдже? — деп суальге суальнен джеваплана о, кулюмсиреп. — Бу демир шей, адамларны ташымаса, не ичюн алдым? Эйилик яп да, денгизге ат... дегенлер.

— Машалла, Аблямит! Эвлятларынъа да шай тербие бересинъ, корем. Сангъа бенъзеп бол табиатлы олсалар, бинъ разым.

Алядинов кене кызара, макътавдан онгъайтсызлана. Буны эмджесине дуйдырмайджакъ олып, стол устюнде тургъан чайникни чабик ала да, еринден тура.

— Бир чай кетирейим...

— Даа сувумады да!

— Ничего. Шимди тазесини ичермиз.

— Пек раатсыз табиатынъ бар, олян.

Аблямит исе, къолунда сыджакъ чайник, энди аятта, о эмджесининъ сонъки сёзлерини эшитмей...

ДОСТУ (девамы). Сабри Яев отпускагъа чыкъкъаны мунасебетинен ерине вакъытынджа башкъа адам тайинленди. Совхоз директорынынъ кейфи бир афтада тамамиле бозулды. Шахсен озю шеэрдеки тиджарет базасына барып, ангълашты, совхозда къурулаяткъан биналар ичюн материаллар сымарлап къайтты. Бир айлыкъ муавин анда дёрт-беш кере къатнаса да, бош келе. Ахыр сонъу, сабыры тюкенген директор акъшамки планёркалардан биринде ондан ачувнен сорады:

— Сонъ?

— Бугунъ сатыванны буламадым.

— Я, тюневин?

— Анбар мудири ёкъ эди.

— О бириси кунъ?

— Базанынъ идареджиси Ташкентке кеткен. Онынъ имзасы олмаса, билесингиз, материал яздырылып алынмай.

Директор патлады:

— Сабри олмаса, кучюк бир ишни де беджерип оламайсынъыз!

Ялтагъа, санаторийге аджеле телеграмма ёлланылды. Сабри Яев учъ кунъ дегенде Ташкент аэропортына келип къонды. Сабасына о, отпусказы битмесе де, барып идаресининъ къапысыны ачты. Директорнен корюшип, меселени ангълагъан сонъ, кырымзы фургонлы «Москвич»ке минип, область меркезине ёнеди. Акъшамгъа якъын совхознынъ меркезине къуруджылыкъ материалларынен юкленген машиналар келип башладылар.

Ибраим агъа Аблямитни макътады, лякин озюнинъ къалавы да тыпкъы шойле олгъаны акъта бир шей демеди. Албу исе омюр бою сой-сопына, таныш-билишине, къомшуларына ве атта, танымагъан адамларына хызмет этип кельмекте. Аз дегиль, отуз йыл — айтмасы къолай — демирджилик япты. Орден алды. Он учъ йылдан берли акълы раатлыкъта, ама тынч отургъаныны корьмезсинъ. Кунъ ара дегирменге, торунынынъ эвине бара, илле бир де-бир иш япа. Чалышмагъа алышкъан адам аякъларыны созып ятмагъа даянырмы?

Эгер Алядиновгъа эмджесине тарткъаныны айтсанъ, башта шакъылдап куле, сонъ бирден рус тилинде:

— С кем поведёшься! — дей.

Лакъырдыны шай башласанъ, кене адетине бойсуна: озю акъкъында икяе этювден усталыкънен четке бурулып, эмджеси хусусында сёйлей. Бир — эки дакъкъада Ибраим агъанынъ дегирменни кенишлетювде баягъы

ярдым эткени, бунынъ ичюн совхоз тарафындан къол саатынен мукъфатлангъаныны билип аласынъ.

— Демек, Ибраим агъа да дегирменджи, тек айлыкъ язылгъан джед-вельде фамилиясы ёкъ. Шойлеми?

— Шойле. Ибраим эмджени бригадамызнынъ он экинджи азасы, деп шакъалашамыз. О бизлерге буюк истекнен ярдымлаша.

Парадан оладжакъ хыяр ёкъ. Не къадар джеплери акъчадан къабаргъан шахсларны билем, ама оларны там манада инсан, деп саймайым.

— Не ичюн?

— Биринджиде, толып-ташып кетими, демек тапкъан зенгинлиги эял дегиль. Экинджиде, тек озьлерини тюшюнип, джемиеттен айрылгъанларыны дуймайлар. Ойле адам олгъандже, эйиси яшамагъанынъ яхшы. Ич олмадым, этрафтакилернинъ нефретини къозгъамаз, аваны бозмазсынъ.

— Ана сангъа эмдже моноLOGY, — деди бирден Алядинов, блокнотыма япкъан къайдларымны абайлап. — Так что, Ибраимде де лаф чокъ, оны тек лакъырды эттирге биледжексинъ.

— Монолог-понологынъ не шу? — къарт джиддийлешти. — Юрегимни бираз бошаттым, иште.

— Мен де шуны айтам, эмдже, — деди Аблямит агъа. — Бойле сёзлерни къайсы бир китаптан окъурсынъ?

— Кене макътайджакъсынъ, гъалиба, — Ибраим агъа бир къыбырда-нып, миндер устуне онъайтлыджа ерлешти. — Яхшы, чайны къайтар, тап сувсадым.

Бу эки аджайип адам — бири-бирине дегерли инсанлар ашыкъмадан адджы кок чай ичтилер. Къурабие къоюлгъан булжур ваза да яры-

А. Алядинов торуны Сервиназ ве киеви Рафетнен.

сынадже бошады. Къарт эмдже, софрагъа эйилик тилеп, яваш еринден турды.

— Етер отургъаным, эвге къайтайым.

— Зекие къашыкъаш япа да...

— Сагъ ол, Аблямит. Меним яшыма кельсенъ билирсинъ.

— Нени?

— Пенсионер азджа ашап, чокъча юрьмек, арекет этмек керек. Анъладынъмы?

— Ойле олса, озюнгизге къалдырам, тёрюм бош...

Чалбаш торун, эмджени азбар къапыгъадже озгъарып, одагъа къайтып кирди. Пияладаки сувугъан чайгъа козьлерини тикип, хаялгъа далды. Мына, съездлер йылынынъ ильк мевсими артта къалды, экинджиси де келип етти. Мемлекет ве республика коммунистлери алий форумларынынъ къарарларына джевап оларакъ къабул этильген социалист меджбуриети зиядесинен толдурылды. Пандакинден юз тонна арткъач витаминли ун ишлеп чыкъармакъ ичюн эм люцерна, эм табиий от чалып, дегирменге кетирдилер. Бутюн косътергичлер бельгиленгенинден баягъы юксекте.

ДОСТУНЫНЪ МОНОЛОГЫ (учюнджиси). Адамлар бар, оларгъа озюнге ишангъанынъ киби ишанасынъ. Адамлар бар, оларны янълыш иш япар, янълыш лакъырды этер, деп ич де шубеленмейсинъ. Аблямит шойлеринден. Аблямит энъ якъын достум, саметдешим олгъанындан юректен къуванам, гъурурланам, онынъ иришкен мувафакъиетлерине чин къальбимден севинем. Алядинов кибилерде алдатмакъ, айнеджилик ёлуна тюшмек, сёзюнен иши бир кельмей деген шейлер олмай. Ёкъкъа ёкъ, баргъа бар, деген сойларындан. Башы устюнде къылыч котерселер де, догърусыны сёйлер, къоркъып-пысып отурмаз. Козълерине дикъкъат эткен олсанъ, корьгендирсинъ: къартал киби кескин бакъалар. Бу — баштан-аякъ темизлигининъ, эляаллыгъынынъ бельгисидир.

Къолуна къалем алып, балабанджа эсер язмагъа ниетленген сонъ, бойле монологны эзберлемезсинъми? Къалын китапнынъ къараманы олмагъа ляйыкъ Алядиновгъа дегерли къыймет кесильди. СССР Юкъары Советининъ Президиумы Алядиновнынъ емджилик саасындаки фаалиетини юксек такъдирледи, оны 1,2,3 дераджели Эмек Шан-шурети орденлеринен мукафатлады. Шимди о къыртыш улькеде бу орденлернинъ биринджи ве екяне толу кавалеридир. Кечкен йылнынъ язында Аблямит Алядиновны махсус Ташкентке теклиф эттилер, биринджи дераджели Эмек Шан-шурети орденини Озьбекстан Компартиясы Меркезий Комитетинде тантаналы вазиятте, буюк урьметнен онынъ кокюсине такъылды. Къоджаман ярыкъ залда янъгырагъан тебриклер, эльчырпмалар, эльбет, омюрлик онынъ хатырындан силинмейджек. Бойле байрам миллионда бир адамгъа тек бир кере къысмет ола.

Кунълерден бир кунъ, даа Алядинов эки орденнинъ саиби олгъанда, дегирменге директор кельди. Емджилер, эр вакъыттаки киби, дарбедар чалышмакъта эдилер.

— Азыр олунъыз, область партия комитетининъ биринджи секретарындан телефонограмма алдым. Тарлаларымызны келип кореджек. Бельки, мында да келир.

— Яхшы олур эди, — деди Алядинов.

— Анъламадым.

— Ким бильсин, бельки, онынъ ярдымынен ишимиз битер.

— Насыл иш?

— Мына, корип турасынъыз, эки агрегат да ачыкъ авада тура. Тёпесини ве этрафыны орытмек керек.

— Айтаджакъ оласынъмы?

Алядинов башыны салады.

— Сен акъыллы адамсынъ, огретмек истемейим. Тюшюнип бакъ.

— Озюнгизнинъ хаберинъиз бар, министрге де, Меркезий Комитетке де мураджаат эттик, файдасы олмады. Биринджи секретарь къарышмаса,

мында лимитленильген металлны ким айыраджакъ? Айтып бакъайым, шахсий эвиме сорамайджагъым да.

— Бопты, — директор «Нива»гъа минип, ёнеди.

Шу куню акъшамгъа якъын гудюрдеп тургъан дегирмен янына эки «Волга» келип токътады. Область ве район партия комитетлерининъ биринджи секретарлары тюштилер. Олар цех-заводны дикъкъатнен бакъып чыкътылар. Алядинов суаллерине къыскъа ве анълайышлы джевап берди.

— Не ичюн бойле паалы агрегатлар кок тюбюнде ачыкъта булуналар? — деди область партия комитетининъ биринджи секретары.

— Цинк ёкъ, — деди Алядинов.

— Я, къыдырдынъызмы?

— Сораштырмагъан еримиз къалмады.

— Тапармыз. Бойле ишхане ичюн мытлакъа тапармыз.

— Багъышланъыз, — деди Алядинов, эеджаныны ятыштырмагъа тырышып.

— Айтынъыз.

— Меркезий Комитеттен кельген месуль хадим де ишандырып кеткен эди...

— Шимди бу лакъырды не керек я? — деп ташлады райкомнынъ биринджи секретары.

— Девам этеберинъиз, — деди джиддийликнен обком секретары.

— Мына, — Алядинов агрегатларгъа ишмар этти, — озюнъиз корип турасынъыз.

— Демек сен манъа инанмайсынъ?

— Инанам. Ама...

— Чекинме, айтабер.

— Корермиз.

— Мына сен, мегер, насыл инсансынъ, — обкомнынъ биринджи секретары Алядиновнынъ омузыны таптап, къолуны сыкъты. — Бир афтадан сизде дефицит металл олур. Сёз берем.

Акъикъатен де, бир афтадан сонъ область партия комитетининъ санайы ве къуруджылыкъ меселелеринен огърашкъан секретары келип, къоджаман корпуснынъ тёпеси ве диварлары бем-без маденнен орътюльгендже мында булунды. Ким бильсин, Алядинов о куню индемейип турса, цех-дегирмен шимдики алына келир эдими? Не де олса, догърусыны айтып, пек яхшы япты. Райком секретарынен совхоз директоры аля даа бу вакъианы мухбирлерге икяе этелер, Алядиновнынъ чалышкъан ерине кельгенде озюне де хатырлатыр. Эльбет, хатырланаджакъ вакъиа. О, Аблямит агъанынъ ким олгъаныны бир кере даа исбатлап косътерди.

ДОСТУ (сонъу). Эр сене декабрь айында башкъа ерлерде олгъаны киби, Сырдарья областында да машина-тракторлар ичюн якъарлыкъ меселеси осаллашып, мушкюль бир алгъа чевириле. Гулистандаки нефть махсулатлары базасынынъ азбар къапысы огюндеки кениш асфальтленген мейдан махсус цистерналы транспорт васталарынен тола. Олар, аскерлерни анъдыргъан узундан-узун эки сафкъа тизилип туралар. Сабадан акъшамгъадже мына шу манзара. Дикъкъатнен бакъсанъ, оларнынъ арасында Пушкин адына совхознынъ векиллери олмагъаныны коресинъ. Оларда йылнынъ сонъки айында да эр тюрлю якъарлыкъ етерликтир. Сабри агъанынъ даимий, кунъделик къатты незарети нетиджесинде якъарлыкъ эр айда ве эр кварталда икътисад этиле, нафиле сарфланмай. Девлет мультюни озюнинъки киби къорчалав, исрафчылыккъа ич де ёл бермеюв — Яевнинъ кене бир эйи чизгисидир.

Акъшам. Дегирмен-заводда иш чокъ, агрегатларны къыш «юкъусы»-ндан уянтып, яни ачып, къысымларыны ягълап, чалышмагъа азырламакъ керек. Мевсим башындан эр шей еринде олмалы. Башкъаджа япмакъ кечмей, тек яхшы, кереги киби япмасанъ, бааръдеки юксек суръат къайда? Мудир эвге кеч къайта, тезджерек барып раатланмагъа ашыкъмай.

Мына, ниает, мавылыкъны севген мавы козьлю Аблямит Алядинов мавы тюсте енгиль машинагъа минип чыракъларыны якъа, еринден кочюре, цехнинъ мавы ренкли азбар къапысындан яваш айдап чыкъа. Бугунъ

къаравулханеде Якъуб Османовнынъ невбети, о азбар къапыны килитлеп, мудирни озгъара.

— Геджелер хайыр, Якъуб агъа!

— Хайыргъа къаршы, Аблямит!

Улу шаирнинъ ады берильген совхознынъ улу эмекчиси озю къурып, озю ильк кере чалыштыргъан ишханесинен сабагъадже сагълыкълаша. О, тангъда ашыкъып эвден чыкъкъан эди. Энди, кеч маальде, эвине ашыкъа, чюнки анда оны беклеген къадыны Зекие апте, къызы Венера, огъулары Энвер, Эрвин, бири-биринден татлы торунчыкълары беклейлер. Эписи, эв саиби кельмегендже софрагъа отурмайлар. Шунунъ ичюн де ашыкъа. Бахт, дегенлери шу дегильми, аджеба?

— Бильмейим, — деди Алядинов, меним бу бездириджи суалиме. — Шахсен, мен, озюмни бахтлы саям. Севген ишим, муаббет къорантам бар, эвлятларым чалышалар, окъуйлар. Инсангъа даа не керек я, къардаш?

— Сабри Яев акъкъында не дейсингъиз? Бу сонъки суалим.

— Бильмеген киби сорайсынъ, журналист аркъадаш. Алтын йигит! Огъулларым, ич олмагъанда базы чизгилеринен онгъа бенъзеселер, энъ бахтлы бабалардан бири олур эдим.

Бу улькеде Социалист Эмек Къараманлары бар, лякин икяем олар акъкъында олмады.

Бу улькеде СССР Девлет мукафатынынъ лауреатлары бар, лякин язувым олар акъкъында олмады.

Бу улькеде Бутюнсоюз ве Озбекстан Ленин Комсомолынынъ юксек нишанларыны такъкъанлар бар, лякин весикъалы повестим олар акъкъында да олмады.

«Йылдыз»нынъ бу саныны къолуна алгъанларны Сырдарья областында биринджи ве екяне Эмек Шан-шурети орденининъ толу кавалери, аджайип инсан, ишкирлернинъ ишкири олгъан койлю саметдешимиз Аблямит Алядиновнен, энъ якъын досту Сабри Яевнен, къорантасынен ян-янаша чалышкъанларнен, эмджесинен таныштырдым. Ич бир шей уйдурмадым, олгъаны киби яздым. Азиз окъуйыджы, эгер сиз де къараманыма азачыкъ урьмет беслеген олсангъыз, демек, макъсадыма ириштим.

Битирем. Сонъки сатырларда аталар сёзюни текрарламакъ истейим: достунъ ким олгъаныны айтсанъ, сенинъ ким олгъанынынъны айтырым.

Пек догъру!

Гулистан шеэри.

Гъафар Булгъанакълы

Октябрьнинъ кунешинен

Октябрьнинъ кунешинен къызды топракъ:
Ава, денъиз, ернинъ устю, ернинъ асты.
Тоя-тоя нефес алды солгъан япракъ,
Сувсыз, къуру къум сахрасын чечек басты.

Козь ташласам, Ватанымда эр бир якъта
Тобен тура заводларнынъ трубасы...
Эр адымда нефть чокърагъы, я да шахта...
Гулистангъа, чевирильдиди куль обасы.

Энди бизим онъгъа кете эр ишимиз,
Эксиклерни я ким бизде инкяр эте?
Халкъым коре, козь огюнде енъишимиз,
Башта факъыр улькем энди огте кете.

Алгъыш айта Октябрьнинъ кунешине,
Москвада Кремльге къарап-къарап,
Котериле азатлыкънынъ курешине
Африкалы эсир негр, эсир арап...

Партия

Мен бугунъ кене де козь ташлап артыма,
Огюме къарайым узакътан эскерип.
Юректен йыр тизем севимли юртума
Октябрь эрасын эйбетлеп, севип.

Ач-чыплакъ, яралы козюмнинъ огюнде,
Эсимде къаранлыкъ, аязлы геджелер.
Эм эльсиз, аякъсыз я азмы бугунъ де?
Я ернинъ астында комяльген ниджелер?

Бу дженкнинъ укюми — шеэрлер, кой... янды
Ёкъ эди хастагъа ичмеге мельэми.
Улькемнинъ топрагъы ал къангъа боянды,
Къурбансыз озюнден енъишлер келеми?

Къурбанлар, сизлерни миллионлар табирлер,
Якъындан беллисиз шимди яш, эслиге.
Чечеклер сачармыз, ярашыр къабирлер,
Сиз джанлы тарихсыз келеджек несильге.

Ватаным къуветли, савулды ярамыз,
Эм кокте кучлюмиз, эм ерде, денгизде.
Пек къавий саф тутып, эп огге барамыз,
Партия — халкъ бирдем, энъ керек бу бизде.

Октябрь эбедий

Асырлар боюнджа алемге билинген,
Я нидже вакъиа тарихтан силинген.
Бурунгъы дженклернинъ сиясы: окъ, джай-
лар

Шимдики музейде мыхларгъа илинген.

Октябрь эбедий, Октябрь ольмейджек,
Шубэсиз, бинълернен асырлар кореджек.
Асырлар кечерек, келеджек яш несиль,
Китаптан, экрандан... бу кунни биледжек.

Душманлар кульдилер бизлерни, кульсюнлер
Я недай урлюкни джедвельден сільсинлер?
Октябрь эбедий, Октябрь яшайджакъ,
Кучюмиз дешетли, бильмеген бильсинлер!

Бу яшлыкъкъа машалла

Севем, эм пек бегенем яш несильни,
Джесаретли, намуслы, сагълам осе.
Севиндире къырджыман, къарт, эслини,
Эр шей келе элинден, япам, десе.

Бугунъ БАМ-ны къургъанлар, айт сен,
кимлер?

Олар кельди батыдан, кунъдогъуштан.
Олар ишчи, инженер, эм экимлер...
Бирлешкен бу аиле бир догъмушдай.

Поезд къатнай, рельслер тизильгенлер,
Янъы станциялар, тоннель, копюр...
Дерсинъ, олар келиндай сюзюльгенлер,
Техникагъа бойсунгъан къая, дагъ, къыр.

Къыртышлыкъны авдаргъан — олар кимлер?
Тракторда айдавджы сабан сюръген?
Олар да яш къызларнен, яш йигитлер,
Гедже-кунъдюз ызанны бойлап юрьген.

Колхоз, совхоз... ферманы яраштыргъан,
Багъча, багъда, эм памукъ тарласында.
Озъ ишинде янъылыкъ араштыргъан
Ог сафларда джѐнеген яшлыкъ мында.

Ер тюбюни тешкерип, хазне тапкъан,
Нефть, эм газлы ерлерге бурав ургъан.
Кене яшлар беджерип, унер япкъан,
Къарлы-бузлу дагъларда чадыр къургъан.

Фабрикада, заводда, комбинатта...
Чешит тезья башында эр бир цехте.
Бахт кетирген, гурьдели бу аятта,
Яшларымыз адымлай кене огде.

Пек муреккеп омюрнинь чешит тюрлю
Бутюн сааларында алдда яшлар.
Ёлу эм тюз, енъишли, байыр, кьырлы,
Къайда юрьсе, силинмез изин ташлай.

Океанда, денъизде, юксек-кокте,
Яшларымыз косьтере муджизелер.
Ярыны да пек парлакь, бугунькидай,
Бу яшлыкькъа, машалла, деймиз бизлер.

Ленин мавзолейинде

Улу Ленин Мавзолейин зияретке
Пек узакьтан кельгенлернинь бирим, эбет,
Адымлайым, мен де сафтан чыкьмай четке,
Къызыл мейданлыкьта халкьдай тутып
неёбет.

Огюмде бир сия сачлы арап къызы,
Сонъ анъладым, Джезаирден кельген экен.
Энъсесини орыткен шалы кьып-кьырмызы,
Рус тилини бир хусурсыз биле экен.

— Мен Лениннинь ана тилини огрендим,
Эм окъуйым томларыны терджимесиз.
Шимди халкьыма огретем оны кендим,
Кене озюни кореджек олып кельдим.

Арап къызынынь артындан эндим ичке,
Дайи юкьлай, табутына бакьып кетем.
Бутюн дюньяны сарсыткъан буюк кучьке
Баш эгилтип джан-юректен урьмет этем.

Омюр бою энди озюм окюнмейджем,
Бу акьыкьат, тюш де дегиль, хаял дегиль.
Несилиме:— Мен Ленинни корьдим,—
дейджем,
Сен де бар да зияретке, мендай эгиль!

Аналар

Ана сёзюн эшиткенде, анам тюше эсима,
Та яшлыкьтан мен алыштым онынъ назлы сесине.
Бир анадан биз дёрт догьдыкь, мен эдим энъ кучюги,
Мекаянымыз — къарт бабамдан къалгьан алчакь эвчиги.
Тёпесине куль джайылгьан, тюбю такьыр, тавансыз,
Кунеш кирмей ичерсине, эм къаранлыкь авасыз.
Къаралтымыз тап-такьырчыкь, не сыгьыры, не аты,
Онда барлыкь къайдан кельсин, бабам байнынъ
ыргьаты.

Бир чувал ун, о да арпа, учь-беш кумюш айлыгьы,
Чивильдешкен биз дёрт бала-къорантанынъ байлыгьы.
Якьарымыз къорай къамгьакь, я да джапма, я тезек,
Эвимизни быракьмады: индже мараз, тиф, безек...
Козь яш тёкти гьарип анам агьлап-агьлап,
авурсакь,

Илле тапып келир эди бир къач дане сарымсакъ,
Буюклернинъ эскисини кучюклерге уйдурды,
Джыртгыны джамай-джамай устюмизге кийдирди.
Хасталанды, такъдир деди, о заваллы бахытсыз,
Октябрьнинъ арфесинде ерге комдик вакъытсыз.
О девирде аналарнынъ талийлери шай эди,
Эзиетли омюрлернинъ эр бир куню ай эди.
Эрлеринен ог сырада бугунъ совет къадыны,
Юз бинглернен ташыгъанлар шанлы ана адыны.
Мына бизим цех чечеги, самайы акъ Зоремиз —
Эр кунъ урьмет тахтасында ресимини коремиз.
Еди бала догъурса да, ташламады ишини,
Урьмети бар эр сырада эмек севген кишининъ.
Бири бала багъчасында, окъуй мектепте учю,
Эгизлери техникумда, аскерликте тонъгучы.
Бизде совет анасына севги, урьмет беслене,
Парлакъ кунеш шавле сача юрегине, бетине.

Пек аджайип бу йыл кузь

Чин гонъюльден къаршылаймыз оны биз,
Пек аджайип бу йыл кельген кузьюмиз,
Ернинъ юзюн ышыгынен опе де,
Кузь кунеши кулюмсирей тёпеде.
Азырлагъан мусафирге одасын,
Ай къучакълап опе Ернинъ къудасын.
«Опъ» дей бизге, айландыра янагъын,
«Марс» да беклей энди ернинъ къонагъын.
Шаркътан эскен еллер гъарпкъа ёл излей,
Авадаки писликлерни темизлей.
Кокте къалын, къара булут чезиле.
Ер юзюнде бир йымшакълыкъ сезиле.
Чин гонъюльден хайырлаймыз оны биз,
Пек аджайип бу йыл кельген кузьюмиз.
Нишан берген, азырлана тоюна,
Хабер кеткен тувгъанына, союна...
Къудагъыйлар богъча бавын тюйген сонъ,
Той пек лаяйкъ, къыз да яшны севген сонъ.
Бахыт беклей: келинчекни, киевни,
Эки ашыкъ сарсын бири-дигерни.
Халкъ севине, дюльбер келин сюзюльсе,
Кузьде эйлик софралары тизильсе.
Чин гонъюльден хайырлаймыз оны биз,
Пек аджайип бу йыл кельген кузьюмиз.

Къуртлагъан кокюс

ИКЯЕ

1898 сенесининъ къатты джелли, сувукъ къасым куньлеринден бири эди. Акъшам якъынлашкъан сувукъ, орталыгъы къаттырып башлагъан джелнинъ увултысы узакълардан кельген яныкълы агълавны анъдыра.

Сеттар Аджнынынъ араба къапусы огюнде тачанкасы екильген тура, ичинде де бир городской чекменине бурюнген. Къылычыны ботининъ арасына алгъан отура эди. Эр йыл Сеттар Аджыгъа пенир кетире тургъан булгъар чобаны Егорнынъ арабасы да, Сеттар Аджнынынъ тачанкасынынъ янына келип токътады. Городовой корьенинен къоркъты. Айдап кечмек истесе де ене де намус этип, кетмей, арабадан тюшип сорады:

— Сеттар Аджыгъа кирмек мумкюнми шу?

Городовой лафынен джевап бермей ялынъыз башыны саллап мумкюн олгъаныны анълатты. Егор бираз къоркъаракъ, не олса да, ичери кирди. Тамам бу вакъытта Сеттар Аджы да тонуны кийген, къапуя догъру кельмекте эди.

— Акъшамлар хайыр олсун, Аджы акъай!

Аджы гонъюльсиз бир сеснен:

— Хош кельдинъ, Егор. Къышыкъ пенирни кетирдинъми?

— Эбет, Аджы акъай, не де пенир я, бу йыл тоюнъыз оладжакъ деп эшитип, пек зияде тырышып ясадым,— Егор Аджнынынъ къолуны тутты.

Аджы бираз кулюмсиреп:

— Эй сен, янълыш ишиткенсинъ. Тоюмыз олгъаны тамам 11 ай олды. Сени бир арув этип сыйламакъ керек эди ама, башымызгъа бир къаза олды. Ана эки торы атымы чалдылар. Шимди шулары ызлап кетеджегим.

Егор башыны саллап, янгъандай бир чырай такъынып:

— Ой, анасыны,— деди.

Аджы девам этип:

— Айды, Егор! Сен пенيري арабадан тюшюр. Бу гедже бизде къалырсынъ даа, геджелейин къайда вараджакъсынъ. Бизим хатыны да корьсинъ, элинден кельгени къадар сени сыйлар, меним олмагъанымы белли эттирмез.

Егор пенирни тюшюрмеге китмесинен, Аджы Сеттар къарысына багъырып:

— Кямиле! Кямиле!

Аджынынъ сесине къаршылыкълы индже бир сес ишитильди. Бираздан Кямиле артыкъ Аджнынынъ айткъанларыны динълемекте эди.

— Шимди бизге эр джыл пенир кетирген булгъар кельди. Бу гедже бизде мусафир оладжакъ, бир шейлер бакъып азырла. Айды мен кетемен, савлукъман къал,— деп Аджы Сеттар къапудан чыкъты, арабасына отурып рузгъарын увултысында козьден гъайып олды.

Егор пенир-менирни тюшюрди, атларыны туварды. Кямиле тарафындан азырленген софранынъ башында, сыджакъ эвде, иштианен къартоплы ашын ичинден этлерини чыкъарып ашамакъта эди. Кямиле де Егорын ич бир тарафа бакъмай ашагъанындан истифаде этип, Егорын бетине турмай бакъмакъта, бакъкъан сайын Егор бираз даа гузель корюнмекте. Индже къырмызы дудакълары, дюз буруны, эсмери бети тургъан сайын шырынкълашмакъта эди. Кямиленинъ акъылындан бир чокъ шейлер келип кечмекте эди. «Айгиди шу булгъар киби мусюльман бир къоджам олса, дюньяда бир

шей истемез эдим», деген шей де фикиринден келип кечти. Чюнки Сеттар Аджи эр не къадар зенгин олса да, артыкъ къартайгъан, 56 яшында эди. О исе, даа 18 яшында, 11 ай омюрлерининъ ичинде аслы эвленигининъ бир дадыны анъламагъан эди.

Бутюн бунлары тюшюнип тургъанда, Егор бир сув истеди. Аман юкъудан тургъан киби, айынып тез-тез бир мешребе сув кетирип Егора веререк, Егорын сув ичкенине бакъып къалды. Егор Кямилининъ бакъкъаныны дууйш:

— Не бакъасынъ, ёкъса сув ичмеге бильмейимми?— деди.

Кямиле Егорын бу лафындан утанып къызараракъ:

— Сув ичмеге бильмей деген шей оламы, бойле озюм бакъам,— деп лафы чевирмек истеди.— Сенинъ адынъ Егормы не шу?

Егор кулюмсиреп:

— Менип адым Егор. Яхшы ад я?— демесинен Кямилининъ мавы козьлери буюккешти, зиядесинен парылдады. Кямилининъ бутюн тени янмакъта эди. Лаф, лаф, артыкъ, яры гедже олмакъта; софра да джыйылмай орталыкъта къалгъан, эр эки тарафта да юкъу къачкъан эди...

Саба олгъанда, Егор кетмек ичюн къапудан чыкъаяткъанда, Кямиле Егорын балабан къаткъан пармакъларындан тутып:

— Келеджек салы Аджи агъанъ, Акъмесджитке кетеджегини сагъа айттымы шу?— деп сорады ве козьлеринде парылдагъан атеш иле: бере кимсеге бир шей сёйлемегейди демек истей эди.

Бу къасым кунюнден 22 йыл отти. Эр шейлер денъишти. Бу йигирми эки йылнынъ ичинде Кямиле нидже-нидже къааръли-къасеветли, нидже де бахтлы кунълер кечирди. Бу къасым кунюнден бир йыл сонъ Рефатны догъурды, ондан эки йыл сонъ да Джумазие дюньягъа кельди. Бутюн бунлар онынъчюн не къадар къуванчлы кунълер эди.

Лякин бу къасым кунюнден алты йыл кечкен эди. Бир яз геджеси Егорын къоюнларыны хырсызлар больмеге кельдилер. Апансыздан Егорын башына балтанен урып ольдюрдилер.

Бу хабери ишиткен Кямиле не къадар агълады, не къадар янды. Чокъкъа бармай Аджи Сеттар да ольди. Дюньяда эки баласынен къалгъан Кямиле чалышты, чабалады, бу эки баласыны осьтюрди. Шимди Рефат 21 яшларында, алчакъ бойлу, кенъ омузлы, джалпакъ бетли, шырыкълы лафазан бир яш эди. Лякин бираз дарма-дагъын эди, къойгъаны къойгъан, алгъаны алгъан еринде къалырды. Аркъадашлары бу дарма-дагъынлыгъыны косьтерселер, ондан даа джань сыкъылгъан шейи ёкъ эди.

Бунынъле де берабер мераметли, бир шейни кимседен аджымаз, акъсызлыгъа къаршы исе ич бир заман мераметли олмаз, элинден кельдиги къадар ёкъ этмеге чалышырды.

Майысын сыджакъ, олю киби сессиз-солукъсыз бир куню, Рефат коюн кенарында къыз къардашынынъ эвинде уйлелик бираз юкълайым деп, миндернинъ устюне узангъан эди. Юкъусынынъ арасында бир ат тапырдылары, эки де тюфек сеси къулагъына кельди. Юкъу серсемлигинен бирден бир тюфек сеси олгъаныны феркъына варалмады, дер экеч къыз къардашы Джумазие агълап, багъырып ичери кирип Рефаты уянтмагъа башлады.

— Агъай, агъай тур солдатлар къачакъ къыдыралар.

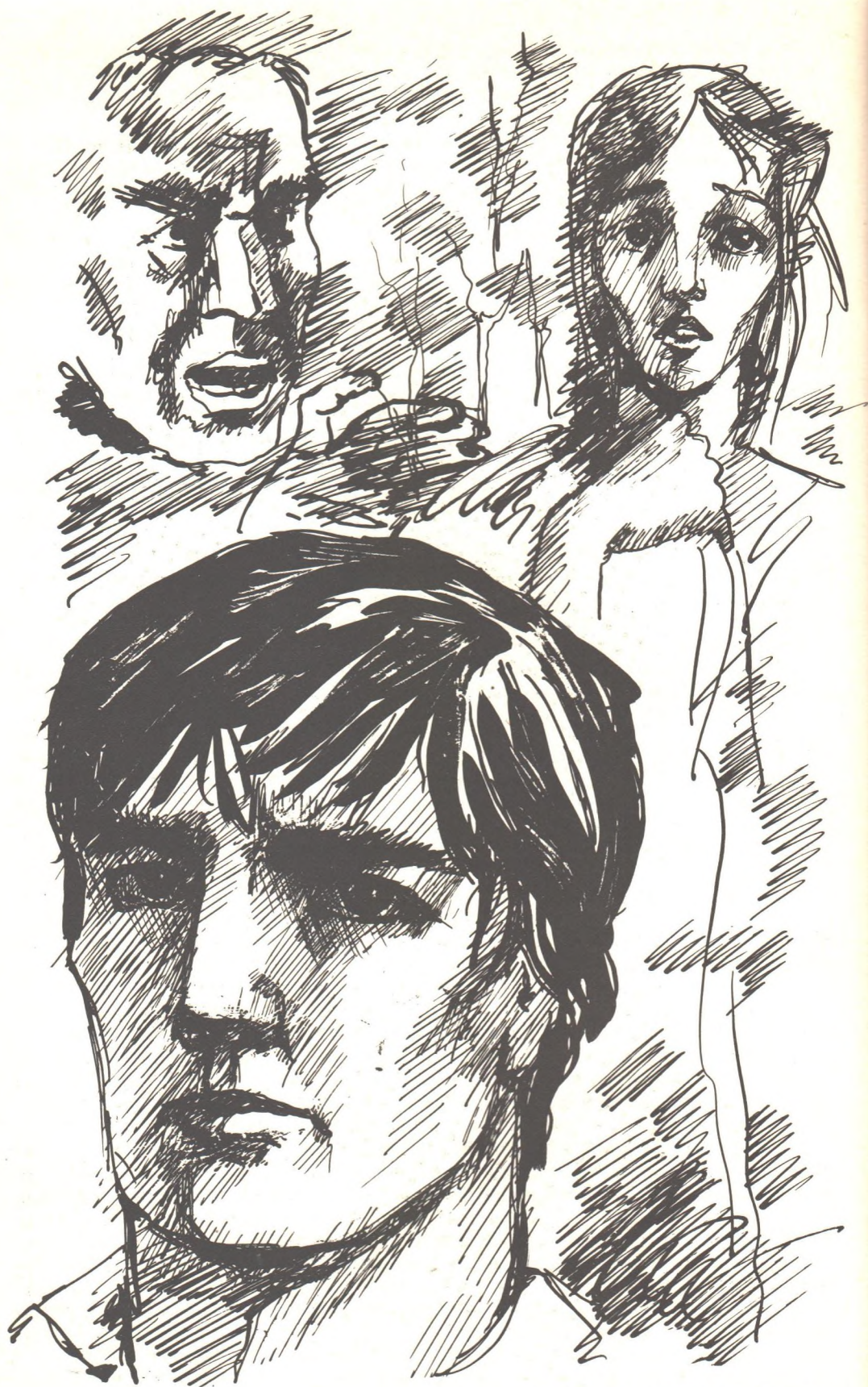
Рефат бирден атылып турып къапуя джувурды. Лякин бу вакъыт энди ичери яш мыйыкъсыз бир офицер, аркъасында беш солдат къаршысына чыкътылар. Рефаты аман тутып байлады, ене шу яткъан миндерининъ устюне котерип аттылар.

Офицер кулюмсиреп, Джумазиейи косьтерип:

— Буны да байланъыз да, анда алып киригъиз,— деп артта эвчиги косьтерди.

Джумазиени байлап эве алып кирип яткъызгъан сонъ, аскерлер чыкъып экинджи эмири беклеп турдылар.

Офицер ене де, назик-назик кулерек: «Мынавыны бир эки шомполман сыйпанъыз»,— деп Джумазиенинъ яткъан одасына джёнеди. Рефат артыкъ сабыр эталмай багъырды:

Инееса Джетеренинъ ресими

— Бу не демек, сагъа айып дегильми? Озюнъ бир окъугъан адамсынъ. О къыз баланынъ не къабааты вар?— демесинен, офицер ардына айланып токъталды, бираз утанып къызаргъаны дуяла эди. Рефат бундан истифаде этип, офицере къаршы яры ялваргъан бир сеснен:

— Сенинъ эвинъде де, бельким, бойле къыз къардашларынъ вардыр...

Рефат битирмеден аскерлер урмагъа башладылар. Офицер элини къалдырып серт бир сеснен аскерлере:

— Урманъыз, лафыны битирсин,— деди.

Рефат сёзюни девам этти:

— Меним сизден ялынъыз бир истегим олса, о да меним къыз къардашыма тийменъиз, мени не япсанъыз япынъыз!— деп токъталды.

Офицер дюшюнмее далды. Якин бирден агъызыны ачып аскерлере:

— Урунъыз, яхшы урунъыз,— деп багъыраракъ, озю де Джумазиенинъ олдугы одая кирди...

Бираз сонъра заваллы кызын ялварма сеслери, агъладыгы ишитилди. Офицер тюймелерини иликлее, иликлее шенъ бир черенен одадан чыкъаракъ аскерлерин Рефаты ургъаныны, Рефатнынъ инъильдегенини бир тыныш бакъып турдыкъдан сонъра, агъызына сигарасыны алып: «Мен бираз сонъ келирим», дие тышары чыкъты. Онынъ ёкълугъындан файдаланан аскерлер де къомшу одая далдылар. Джумазие кычырмагъа башлады. Онынъ аджыныкълы сеслерини офицер тышарыдан динълей эди, якин бираз ичериден Джумазиенинъ гуръ бир ках-ках-хасы орталыгы янъгыратты. Офицер бирден ушюп къалтырагъан киби олды, артыкъ Джумазие акълыны алдыргъан, турмай кульмекте, бу тарафта эссиз яткъан Рефатнынъ бир шейден хабери ёкъ эди.

Офицер манълайындан акъкъан эки тамла тери сюртерек:

— Чез де йиберинъиз, энди олды,— деп аскерлери багъырды.

Сачлары дагъыныкъ, козьлери буюклешип чиркинлешкен бир алда Джумазие ичеридеки эвден чыкъып:

— Тешик манълай, офицер, кель, къачма, къачма,— деп багъыраракъ, аяттан чыкъып, коюн ардындаки багълар арасында гъайып олды.

Бираздан Рефат айынып:

— Джумазие! Джумазие!— деп багъырса да, къаршылыкъ верен олмады. Эль-аякъ байлы, кыбырдамагъа чаре ёкъ эди. Сонъ Рефаты ёл боу бетине, агъызына къамчынен ура, ура Акъмесджите тараф, тозлу ёлнен айдап кете эдилер. Янындан бир къач араба койдешлери кечип кетселер де, селям вермеге биле къоркътылар.

Акъшам устю кунеш Акъмесджит биналарынынъ джамларына кыпкъырмызы шавлесини урып, юреклери охшайджакъ бир дюльберликнен ялтыратмакъта олдугы бир заманда, Рефатнен аскерлер Акъмесджитке кирмекте эдилер. Бу арада офицер арттан Рефатнынъ къулагъына явашджа эгилип:

— Сени тири къалдырмазлар. Атарлар,— деди.

Рефаты Дроздов полкына кетирдилер. Экинджи куню баштан-аякъ аскер урбасы кийдирип ротагъа ве взводкъа таин эттилер. Артыкъ къатты манасыз котеклернен, хорлавлар толу беяз ордунынъ казарма аяты башлагъан эди.

Бутюн кунъ талимнен огърашдыкътан сонъра зайыф бир ышыкъ казармайы ярыкъландырды. Казарманынъ эр бир кошесинде топлашкъан аскерлерден кимиси урбасыны ямамакъта, кимиси де мектюп язмакъта, бир такъымы да тюркюлер сёйлемекте эдилер. Рефатнынъ янында бир кошеде дёрт аскер сёйлешмекте эди. Сары мыйыкълы, якин сымасы яш бири тутулгъан аскер къачакъларынынъ насыл дёгюльгенини анълатмакъта, бу эрифин козьлери ачувлы, бунынъле де берабер мерамет толу сеси анълаткъанда къалтырмакъта эди. Юрегинде бу шейлерин бириле разы олмадыгы корюне эди. Бу Москва тюбюнде бир койден кельме Ермолай намында бир койлю эди.

Бу арада индже, орта бойлу, къадын сесли бири даа сёзе къарышты.

— Мендже, не къадар котеклесек, баш олмаз,— деп о ягъа бу ягъа

бакъынды. Бу лаф эткенлерин эписининъ бир-бирине итикъатлы олгъаны корюле эди. Бунлар эписи зорнен тутып алынып без ордугъа тюшкенлерден эди.

Азар, азар Рефат бу дёрт эрифнен сыкы суретте дост олды. Бир-биринден гизли бир шейлери ёкъ эди. Лякин Ермолай Рефата къалан дёрт аркъадашнынъ эписинден якъын, атта ятакълары да бир-бирининъ янына тюшкен эди. Бир кунъ ене казармада эр кес кунъдюзги агъырлыкълардан сонъ хурулдап юкъламакъта ве Асаннынъ янындаки индже, къадын сесли татав яшы да турмай сандыракълаламакъта — къююнлары айдаламакъта, кечилере багъырмакъта эди. Бу тарафтан исе Ермолайгъа Рефат бутюн башындан кечкенлерини анълатмакъта экен, къыз къардашы Джумазиенинъ делирип, эвден къачкъаныны айтаджагъы ерде, артыкъ сонъуна чыкъалмады, эки тамла козьашы ялпакъ янакъларында йылтырады. Ермолай къалтырагъан сесинен:

— Быракъ шуны, Рефат, баладай джылап, айып дегильми?

Рефат солкъудап:

— Не япайым Ермолай, дар дюньяда бир къыз къардашым вар эди. Оны бойле гъайып эттим. Насыл этейим, юрегим парчалана да я,— деп къатты эллеринен козьашыны сильди. — Ах, шу Анечкин деген огъурсыз бир мунасиб ерде къолума тюшмез экенми? Дюньяда бир истегим олса, о да шу кечмиши тенекелининъ богъазына япышмакъ.

Бу арада Рефатын козьлери къоркъунч бир алда эди. Ермолай биле корип урькерек, ялваргъан сесинен:

— Айды, мендже ятайыкъ,— деп ёргъанына башыны сокъты.

Рефат да казарманынъ кошесинде саллана, саллана янамакъта олан къызыл ярыкълы лампагъа бир тыныш бакъып турдыктан сонъра, юкъугъа далгъан эди.

Сабагъа якъын даа эр кес юкъуда эди. Бирден бирининъ кескин къоркъунч сеси къулакълара кирмекте ве этрафтан «Тревога» деген сеслер ишитильмекте эди. Учъ дакъкъада бутюн полк аягъа турып сиялангъан казарманынъ огъуне дизильген, бир тарафтан сабагъын салкъын ели аскерлерин уянамакъта олгъан юреклерине бираз раатлыкъ вергендай ола эди. Чокъ кечмеден полктан кешшаф къоллары айырылды, болюклерден бирине Ермолай, Рефат бир де о къадын сесли Мухтар адлы татар яшы онлардан гъайры Исмаил адлы бир татар яшы даа тюшкен эди.

Азар, азар бу кешшаф болюги полктан айырыларакъ узакълашты. Кешшаф болюгининъ вазифеси гедже къачкъан капитан Орлов нереде булундыгъыны билип хабер вермек эди. Лякин ич бир тарафта Орлов аскерлеринден эсер биле ёкъди. Уйлее къадар кездиктен сонъра Сарабуз янында бир татар койчюгининъ кенарында токътадылар.

Бирден бир Ермолай тюфегини къолуна сыкъаракъ:

— Мен, аркъадашлар, дагъдан гъайры бир тарафа китмем, истегенлер меним артымдан кельсинлер, энди артыкъ магъа етти,— деди.

Мухтар чокъ тюшюнип отурмай:

— Мен де китерим,— деп Рефата бакъты, Рефат не япадажагъыны шашыргъан эди. Эгер шимди дагъа чыкъып китсе, бельки, бир даа Анечкинни кореджеги де ёкъ. Анечкиннинъ онъа бутюн япкъанлары янында къаладжакъ эди. Тюшюнди, ташынды. Рефат дагъа китмеге къарар верди. Ермолайын:

Айды, Рефат, сен не япаджакъсынъ? Китеджексинъми?— деген суалине:

— Ёкъ, аркъадашлар, мен китип оламайджам,— дегенинен Мухтарын чырайы бузлады. Лякин Рефатнынъ фикиринден хабер олгъан Ермолай:

— Озюнъ билирсинъ!— диерек лафыны кести.

Бу вакъыта къадар сес чыкъармай отургъан Исмаил бирден еринден атылып тураракъ, ачувлы бир сеснен:

— Динсиз большевиклер, сизин экинъизи де гебертмек керек,— дие-

рек тюфегини Ермолая тараф догърултаракъ затворыны ачмасынен, аркъадан ишин къайда вараджагъыны анълагъан Рефат, вакъыт гъайып этмей, сюнгюсини Исмаилин къабургъалары арасына сокъуп чыкъарды.

Исмаил бир кере:

— Алла, анам! — деп тюфегини ере атып агъызындан, бурунындан къан ташмакъта олдугъы алда, ерде юзюкъююн юварланып, аякъларынен чапаланаракъ, аягъынынъ дибинден отлары чыкъармакъ истеген киби этип аякъларынен ери къаздыкътан соңъ, сонъгъы бир дефа деренден нефес алдыкътан сонъра джан верди. Бу вакъиадан сонъра Рефатын фикири денъишкен эди, къайтып полкъта вармакъ — олюме вармакъ оладжакъ эди.

Чокъ беклемей учъ аркъадаш Акъмесджиде тараф юрюш этилер. Токътамай, китип яры геджейи кечкенде, Мамут Султан коюнинъ янындан дагъа чыкып буюк бир атеш якъаракъ, о атеш этрафында юкъламагъа яттылар.

Бойлеликле, учъ кунъ къадар дагъда долашдыкътан сонъра, къырмазышчиллер отрядыны тапып къошуларакъ яшамагъа башладылар.

Июль айынынъ орталары эди. Бутюн ешиллер отряды Чатырдагъ этеклеринден Къазанлы кою янындаки дагълара авушкъан. Кунъдюз беязларнен олгъан урушлардан сонъ эр кес зиядесинен болдургъан ве гедже бутюн отряд буюк бир къаянынъ тюрбюнде, чукъур бир ерде, раатланмакъ ичюн яткъан эди.

Тамам бу гедже къаравуллыкъ Рефатын невбетине кельгенинден, Рефат, къаянынъ устюндеки буюк эмен агъачынынъ къувушына кирип сакъланаракъ, этрафы козден кечирмеге башлады. Гедже зиядесиле къаранлыкъ, узакътан ич бир шей корьменинъ чареси ёкъ. Ялынъыз чытырдыдан кельген кишийи дуймакъ мумкюн эди.

Рефат вакъыт-вакъыт этрафа къулакъ салмакъта, уфакъ бир чытырды ишитильсе, юреги ойнамакъта, тюфегини вар къуветинен авучларында сыкъмакъта эди. Чюнки отрядда булунгъан 55 адамын джаныны къорчаламакъ онынъ ичюн шимди энъ буюк, энъ месулиетли иш эди. Уфакъ бир дикъкъатсызлыкъ Рефатын джанындан зияде севген аркъадашларын джанына мал ола билирди. Бир чокъ «не де агъыр гедже» деп тюшюнди. Бирден дагъ ичинде тереклерин япракълары, будакълары да шатырдай. Рефат аман шатырды келен тарафа тюфегини догърултты. Бираздан шатырдынынъ ардындан бир джабалакъ къушнынъ аджджы-аджджы сеси дагъы чынълатты. Рефат озъ-озюне: «Шишип къаладжакъ къуш экен даа», деп сёйленди. Бираздан ене бир чытырды даа олды. Бу сефер Рефат озюни чокъ сыкъмады. О ене къуш зан эте эди.

Бу арада азар-азар орталыкъ ачылып, кок къызарып башлагъан эди. Саар елинден тереклерин япракълары къыбырдагъаны сечиле эди. Огдеки къырдан бир къач таш тыгырды дер экеч, Рефат гузельдже этип бакъмасынен бир фындыкъ терегининъ арасындан бир офицерин башы, башындаки кокардасы биле сечиле эди. Лякин о Рефаты корьмей эди. Рефатнынъ козлерине къан басты, шимди бутюн аркъадашлары телюкеде эди. Даа зияде беклемек, бутюн аркъадашларыны къурбан этмек демек эди. Рефат аман офицерин башына догъру атеш ачты. Рефатнынъ тюфек сесини ишиткен ве думаныны корьген беяз аскерлер эмен терегине таба атеш этмеге башладылар.

Артыкъ дагъ ичинде дурмадан тюфеклер патламакъта, къуршунлар вызылдамакъта, къушчыкъларын сеслери де тынгъан, олюм булуты дагъы саргъан эди. Рефат бирден сагъ омузынынъ ашагъысындан коксюнде сыджакъ-сыджакъ бир шейин акъмакъта олдугъыны дуяракъ элини якъасындан коксюне сокъуп чыкъарды. Бутюн авучы, пармакълары ал къан эди...

Рефат аман терекнинъ къувушындан чыкып сагъ тарафа юрюш этти. Бираз юрдиктен сонъ, дагъ ичинде бир мейданлыкъта токътады. Артыкъ такъаты биткен, юрьменинъ чареси ёкъ эди. Токътап чалкъа ятты. Бираздан тюфек сеслери де токътады. Лякин юрегини бир шей мераметсиздже кемирмекте эди. Аджеба, аркъадашлары не олды. Сагъ къалдылармы?..

Бу тарафта юкъламакъта олгъан отряд сабагъа якъын тюфек сеслеринден уянгъан эди. Отрядын башы Абдулькадыр эр кеси бир низама къойып беяз аскерлерин устюне эм атеш этмекте эм де отряды азар-азар дагъын

деринликлерине чекмекте, чюнки безлар 5-6 кьат зияде олдукъларындан, онларнен баша чыкъмакъ зор эди. 5-6 саатлик бир атышмадан сонъ артыкъ безлар бир шей япамайджакъларыны дуйып, эки олю быракъаракъ чекильдилер. Лякин ешилъ отрядын ичинде Ермолайнен Рефат ёкъ эди. Илери китип кьыдырмакъ да кьоркъунчлы эди. Абдулькадаыр бутюн отряды телюкее кьоймакъ истемегенинден дагъын кьойы чытырманлыкъ ерине чекильдилер. Орталыкъ бираз ятышкъан, 5 кунъ кечкен эди. Ешиллер урушма олгъан ерге келип Рефатнен Ермолайы кьыдырмагъа башладылар.

Буюк бир агъач терегининъ дибинде Ермолайнынъ олюси танылмайджакъ бир алда ятмакъта эди. Ермолайы урбаларындан ве сары мыйыгъындан танияракъ, алып комьдилер. Бираз авлакъта, дагъ ичинде мейданлыкъта, яры олюм алында, Рефатны да таптылар.

Рефат Абдулькадаыры корьгенинен тураджакъ олды, лякин туралмай йыкыларакъ Абдулькадаыре якъын кельмесине ишарет этип:

— Мени атынъыз! Чекишмейим, ярам пек яман агъыра, атынъыз, достум... Атсанъыз... Манъа энъ буюк эйилик япмыш оладжакъсыз!— деп араретли янгъан дудакъларыны ялады.

Абдулькадаыр Рефаты аджыгъанындан не япаджагъыны шашыргъан эди, эгилип Рефатын ярасына бакъты. Без кьуртчыкъларын ярасында кьайнашмакъта олдугъыны корьди.

Абдулькадаыр даа чокъ дюшюнип отурмай кьалтырагъан пармакъларынен наганына япыштыгъы сырада, Мухтар аман Абдулькадаырын кьолуна япышып:

— Сен не япасынъ! Быракъ атмакъ олмаз, бельки яхшы оладжакъ,— деп Абдулькадаыре терс, терс бакъты.

Рефат сонъгъы бир ялварыджы сесле:

— Атынъыз! Чекиштирменъиз, мен эп бир яшамам!— деди.

Мухтар озюнинъ кьадын сесинен Абдулькадаыре якъындаки кое китип тез дохтур кетиреджегини сёйлеерек атына минди. Абдулькадаыр да Мухтарын ат мингенини корип аман атына минип экиси дохтур кетирмек ичюн атларыны кьамчылай, кьамчылай тереклерин артындан козьден гъайып олдулар. Эки сааттен сонъ Мухтарнен Абдулькадаыр дохтурнынъ кьапусы огюнде атларындан тюшип ичери кирдилер.

Дохтур баштан аягъа сиялы Абдулькадаырнен Мухтарын чокътан бери тыраш олмагъан бетине бакъып, кьоркъкъандай олып, муляйим сеснен:

— Сизге не керек, аркъадашлар!— деди.

Абдулькадаыр эмир этиджи бир сеснен, дагъда яралы бир аркъадашлары олгъаныны, аджеле суретте дохтургъа дагъгъа китмек керек оладжагъыны анълатты. Дохтур яры ачувлы, яры ялваргъан сесинен:

— Мени ольдюрсенъиз мен эвими-баркъымы ташлап дагъа китмем!— деп кестирди.

Мухтар дохтурын бу сёзлерине зиядесинен кьызып:

— Эгер китмесенъ яхшы биль, копек киби бу эвин ичинде гебертирим,— деп наганыны дохтурын бетине узатты.

Лякин дохтур эвелькинден даа зияде серт бир суретте:

— Мен сизге айттым, да, мен бу эвин ичинде олюп кьаладжакъ олсам да, китмейджегим. Ма, атсанъыз, атынъыз!— деп без темиз кольмегининъ дёгмелерини элинен чекип кьопараракъ коксюни ачты. Артыкъ Мухтарнен Абдулькадаыр бир тамам шашыргъан эдилер. Абдулькадаыр дохтургъа баланынъ бабасына ялваргъаны киби:

— Джаным дохтур, аркъадашмызын ярасы кьуртлады. Эгер сиз варып бираз ярдым этмесенъиз, оледжек. Даа яш, аджынъыз! Аджынъыз! Дохтур,— деп лафыны кести.

Лякин озю де анълайджакъ бир кьараргъа кельген эди. Лякин дохтур ене эвелькиси киби:

— Мен кеталмайджам!— деди.

Дохтурын бу сонъки лафындан Мухтар да, Абдулькадаыр да тургъан ерлеринде кьатып кьалгъан эдилер.

Бу арада ичерики эвден бутюн бу вакъиайы ишитип, корип тургъан бир кьадын атылып чыкъаракъ:

— Айдынъыз, мен кетип аркъадашынъызын ярасыны бакъайым. Мен озюм бу койин оджапчесим, лякин джиан муаребесинде дженкте яралылары саргъан эдим.

Бу яш къадын дохтура айланып:

— Сиз китмейджек олсанъыз, манъа бираз илядж веринъиз!— деди.

Дохтур къадыннынъ лафларындан зиядесинен утангъаны белли олып тура эди.

Къызарып-бозарып ене муляйим суретте:

— Мен озюм де китерим,— диерек, долаптан бир такъым иляджлар чыкъарып уфакъ бир чемодана толдурдыкътан сонъра дохтур, оджа къары, Абдулъкъадыр ве Мухтар догъру ёла чыкътылар.

Мухтарнен Абдулъкъадыры раатсыз эткен бир шей олса, о да Рефат онлар варынджая къадар яшармы экен суали эди. Эр экиси де Рефаттан умют кескен эдилер.

Буюк бир раатсызлыкъ алтында, ёлда келирлеркен, Мухтарын козю алдына Рефатын ярасындаки беяз къуртлар келип кечти. Санки онлар Рефатын яш юрегине ёл къыдырп къайнашмакъта эдилер. Мухтар беш-он дакъкъа ат устюнде козюни къапады. Бу арада ешиллер къаравулынынъ:

— Токъта!! Ким келе?— деген командасы Мухтары айындырды.

Мухтарнен Абдулъкъадырын ильк суаллери:

— Рефат сагъмы?— суали эди. Лякин къаравул джевап вермеге ашыкъмай, дохтурнен къадынгъа шубели-шубели бакъып:

— Бунлар насыл джанаварлар я?— деп сорады.

Абдулъкъадыр къаравула къызаракъ, серт-серт:

— Сенден Рефаты сорайлар, сагъмы, ольдюми?

Къаравул озюни сыкъмай, яваш-яваш:

— Рефат шимди сагъ, амма, лякин пек яман вайвалай. Къач керелер сиз кеткен сонъ эсини джойды. Акъшамгъа я барыр, я ёкъ. Эрифин баласыны нафиле чекиштиресиз, санки ондан адам оладжакъ. Атынъыз чыкъсын кетсин. Мен атаджакъ эдим, лякин аркъадашлар разы олмадылар.

Абдулъкъадырнен Мухтар къаравулы даа зияде динълеерек, дохтур ве оджапченен Рефатын янына вардылар. Дохтур Рефатын ярасыны темизлеп саргъандан сонъ, омузыны къысып:

— Бильмем! Яшамасына умют пек аз. Эгер бу гедже ольмей чыкъса...— деп лафыны кести...

Рефат бир афта къадар пек агъыр геджелер кечирдикден сонъра яхшы олмагъа башлады. Дохтуры да эвине къайтардылар. Лякин яш оджапче Лида Рефатнынъ янындан айырылмай, Рефат бир тамам сагъ олып турана къадар оны бакъты. Артыкъ Лиданынъ кельген кунюнден бир бучукъ ай кечкен эди. Рефат тамамле сагълам бир алда эди, куле-куле Абдулъкъадыра бакъып:

— Мухтар сени тохтатмагъан олса, мени тындыраджакъ эдинъ. Бугунъки киби акъылымда, Абдулъкъадыр, сен мени атаджакъ олып наганынъа япышкъанда юрегимде бир худжур къуванч биле пейда олгъан эди. Озьозюме, иште джандан достум мени шу шишип къаладжакъ чекишмеден къуртараджакъ деп,— тюшюнген эдим.

Абдулъкъадыр шимди озь япкъанындан утангъандай козьлеринен ерге бакъып:

— Къайдан билирсинъ я, аслы акъылымда, фикиримде сени яшар деген шей ёкъ эди.

Мухтар Абдулъкъадырын сары мыйыкъларына бакъып:

— Валлаи, бу сары къафири тутмагъан олсам, шу дакъкъасы сени тындыраджакъ эди,— деп кульмекте эди.

Бирден-бире Абдулъкъадыр джиддий бир суретте:

— Айды, аркъадашлар шакъайы быракъайыкъ. Бизе бираз иш чыкъты. Н коюнинъ приставы халкъкъа яман къылына экен. О койден бу артыкъ учюнджи къагъыт, шимди акъшам башынен варып тутып дагъа чыкъармакъ керек, мында ишини бакъармыз.

Абдулъкъадыр бираз тюшюндиктен сонъра, Рефата айланып:

— Сен, Рефат, бир беш адам ал да эрифи тутып кетиринъиз. Айды, тез олунъыз,— деди.

Рефат аман отряддан беш адам аларакъ, эки джебине де эки наган къойып N коюне догъру ёла чыкътылар.

Ятсыгъа якъын койге кирдилер, коюн сокъакъларында кимселер корюнемей. Алты адам кой эвлерининъ алчакъ диварларынынъ дибинден китмекте экен, оглерине расткельген 12 яшларында бир баладан приставын неerede отургъаныны сорап огрендилер.

Пристав коюн орта еринде, эвельден мектеп олгъан бир бинада, отура эди. Эвин эки пенджересине безъ перделер чекильген, безъ перделерин артындан бол бир ышыкъ чыкъмакъта эди. Рефат беш кишиден учюни къапунынъ огюнде къалдырып, эки элине эки наганы олып эки аркъадашынен бирден къапуйы ачып ичери даларакъ:

— Еринъизден къыбырдаманъыз! Эллер юкълары!— командасыны верди.

Стол башында къадынынен карта ойнап отурмакъта олгъан приставын чырайы дивар киби агъарып, къоркъудан къалтырагъан дудакъларынынъ арасындан:

— Достчыгъым, Рефат!— лафлары тёкюльди.

— Ха, ха... Аничкин!— деди Рефат.

«Аничкин» сёзюни бир къач дефалар текрарлады. Делирген къыз къардашы Джумазиенинъ къоркъунчлы ках-кахасы къулакъларында чынълагъан киби олды. Шимди эльге кечкен пристав — Рефаты тутып алып киткен ве къыз къардашы Джумазиенинъ делирмесине себеп олгъан офицер Аничкин эди.

Аничкиннинъ эллери деръаль тутулып багъланды. Оны орадан алып чыкъаракъ, ёлда олюм техдиди иле къоркъуза-къоркъуза къарт, эмен тереклериле толу дагъа догъру алып чыкъмакъта эдилер.

Рефат, бир тыныш токътап дагълар устюнден чабукъ-чабукъ денъизе догъру авмакъта олгъан къара ири булутларъ козь кездирди. Узакъта онларын артындан ачылмакъта, яваш-яваш къызармакъта олгъан кокке козю илишип бакъа къалды. Бирден огюне бакъмасынен аркъадашларынынъ оны эппи кечкенлерини коререк джувурып етишти ве бираздан къанлы мекяналары олгъан дагъдаки къобаларына кельдилер.

Къобада артыкъ эр кес тургъан, буюк бир атеш якъкъан эдилер. Атешин этрафында къоралашып отургъанлар кимсининъ къалпагъы, кимсининъ чекменлерининъ енълери янгъан. Устьлери-башлары йыртылгъан, юзьлеринде агъыр, къанлы, телюкели бир яшайышынынъ кольгеси олгъан бу адамларда буюк бир къуванч олдугъы сезильмекте, эр кес кульмекте, шакъалашмакъта эди.

Рефат къобагъа киргенинен Абдулькъадыр оны къучакълап оперек:

— Олян, Рефат достум, большевиклер Кърымгъа киргенлер, ярым сааттен Къызыл Ордуны къаршылап чыкъаджакъмыз. Ур-р-ра... Аркъадашлар!— деп Абдулькъадыр буюк къуветли къолларыны котерип гурь сесинен багъырды.

Къобанынъ бир кошесинде де Лида Рефатын бойнуна сагъ къолуны къойгъан, бир элинен де тюфегине даянгъан бир вазиятте Абдулькъадырын котерильген къолларына бакъып, кулюмсиреп, уфакъ дюльбер агъызыны ачаракъ «Ур-р-р-ра» багъырмакъта, дигер тарафта Аничкин неге огърагъаныны бильмей, башыны эллери арасына алып, къоба ичинде бир ташын устюнде отургъан, тюшюнмекте эди. Бираздан къобанынъ янында къара къаянынъ артындан тюфек селери ишитильди. Аничкин артыкъ тындырылгъан эди. Дигер тарафтан къызыл-ешил отряд азырлангъан атларына мингенлер, оглеринде Абдулькъадыр, Рефат, Лида, Мухтар олдугъы алда атларынынъ аякъларындан тозлар чыкъараракъ, шеэрге догъру дагъдан тюшмекте эдилер...

«Илери» журналы, 1927 с. № 12, 1928 с. № 1.

Неширге азырлагъан И. Керимов.

Не къалыр

Решид Мурадгъа такълид

Асфальтте ойнай тек ягъмур,
Дамларда агълай эп ягъмур...
Кузьдеки ойлар пек агъыр,
артындан къыш келеятыр.

Девранлар келир де кечер
(къайтырмы балалыкъ,
яшлыкъ!).

Аятта тапылмаса ер,
бош кечкен омюрге языкъ.
Ашылыр дерьялар — дагълар,
токътамай юрьген ёл алыр.
Нафиле кечмесе чагълар,
адамдан инсанлыкъ къалыр.
Кунешли, бахтлы кенъ ёлгъа
чыкъармаз аслы тар сокъакъ.
Курешсиз, эмексиз онъгъан
олдымы тарихта бир халкъ.
Эр вакъыт анъылыр тильде
Халкъына ёл ачкъан батыр.
Ал къаны тёкюльген ильде
Чапаев, Лазолар къалыр.

Ватандыр эм ана, эм яр —
Севгиси юректе яшар.
Къаршына чыкъмасын зевал,
дуйгъулар къабарыр, ташар.
Бу ёлда ольген де тири,
оларны дост-душман таныр.
Юреги кендинден ири
Алиме, Зоялар къалыр.

Алемде эр бир байлыкътан
чекишип чыкъар юкъары,
эр шейден къыйын тапылгъан
адамнынъ намусы — ары.
Пара-пул авучта тоздай,
Мал-мулькни эллер де алыр.
Кирленмей, ипранмай —

тозмай
видждан тек эрлерде къалыр.
Дюнъя да еринде турмай,
токътамай айлана, дёне.
Кунъ чыкъа — эне, сонъ кене
аллана,

бир даа сёне.

Тек аят сѣнмесин ич де
(къалгъаны бир ёлгъа ятыр).
Факъат бу шерефли иште
Я, достум, бизден не
къалыр?...

Асфальтте ойнай тек ягъмур,
Дамларда агълай эп ягъмур;
Бирининъ юкю пек агъыр,
Дигери, дерсинъ бир айгъыр...
Кимиси сокъур я сагъыр,
Кими де къарарсыз магърур.—
Омюрден эр кес пай алыр,
Ярынгъа кимден не къалыр?

Асфальтте ойнаркен ягъмур,
Дагъларда агъларкен ягъмур,
Ойлансакъ недендир хайыр,
Бизден де бир шейлер къалыр!

Утан да арлан

Бешикте назланып агъласа бала,
Буюклер сыкълетте олдыгъы заман,
Эвлядым осал къуй тапар, деп ана
Тазирлей эркелеп:

утан да арлан
Утан да арлан, утан да арлан!
Бу бельки адамнынъ ильки гунасы
(Сабийде суч олмай — не керек ялан).
Буюсенъ адашма,
барып да адашсанъ,
Утан да арлан, утан да арлан!
Утан да арлан, утан да арлан!
Бу унер адамны тайдырмаз ёлдан.

Адет

Сенде яшай унутылгъан бу адет:
Дост-душмангъа бирдай адалет.

А. Дементьев

Ойламадым бир омюрде
Ким мангъа дост,
Ким душман.—
(Ер олмаса юрегинъде
Сыгъардыммы тырышсам!).
Къабаат менде олса эгер
Юзьлемеге унутма,
Окюнмем ич ольдюрселер,
Иснат атмай,
кин тутмай.

Гонъюлим ёкъ мот олмагъа,
Уйдурып бинъ бир ялан,
Догърусыны сакъламагъа
Къачып къаза-белядан.

Кимгедир терс корюнсе де,
Бу да озюндже адет.
Душманны да тиз чёктирген
Тек адалет
адалет!

Бильмей къалдым

Бильмей къалдым,
сен къайдан алдынъ
Шу бичимни,
шу къыяфетни,
Киббарлыкъны
шан депми сандынъ,
Оюнмы бу,
я марафетми?!
Сени де шу
ана догъургъан,
Бугунъ онынъ
козьлери яшлы.
Бир умюти
бардыр огълундан.
Акъылынъа
алдынъмы аслы?
Бу да мени
тазирлей, деме,
Беклемейим
сенден итибар.
Ханджеринъни
сапла энъсеме,
Бундан башкъа
сенде даа не бар!

Абиде

Кокнинъ сия пердесини парчалап,
Булутларнынъ арасындан бакъа ай.
Ер юзюни къаранлыкътан къорчалап,
Чайкъала да орталыкъны къармалай:
Мына бунда!

Шу бир кучюк обада
Буюк уруш кунълеринден хатра бар.
Келип кечкен эр бир янъы ёлджугъа
Озь сырыны тёке тильсиз мезарлар.

Тим-тик тургъан акъчиль мермер ташына:
«Бинъ докъуз юзь къыркъ экинджи...»

язылгъан,
Къыркъ бештеки Гъалебенинъ башындан
Йигитлерге бу къабирлер къазылгъан.

Достлар исе, токътав-тыныш бильмезден
Куньбатыгъа тараф адым аткъанлар,
Озьлерини челик сафтан сильмезден:
— Алдгъа! — деген,

бу обада яткъанлар.

Шимди кунеш ер юзюни опыкенде
Ильк нурыны бу обагъа багъышлай
Геджелери булутлардан оте де,
Ай да оны шавлесинен нагъышлай.

Кузь ойлары

Алтын тюсю япракъларны тепретип,
Тосат-тосат эсе серин кузь ели.
Дерсинъ авлакъ ватаныны терк этип,
Мында кельген кыдырып бир гузельни...
Ель эп эсе,

тюшюнджеге далдыра,
Тюркюсини тюшкюнликнен динълейим.
Кяде сеси

айненнини анъдыра,
Анъламайым —

йырлаймы я инълейми.

Узакъларгъа учып кете ойларым,
Гонъюлиме бир теселля кыдырып.
Эске алам кечип кеткен йыларны,
Первасызлыкъ пердесини сыдырып.

Къайда къалды дагъ-къырларгъа тырмашкъан
Ялан аякъ,

чыплакъ баджакъ балалыкъ.

Сагъынгъаным сес-солукъсыз сырдашкъан
Багъры сыджакъ мераметли ананы.

Чокътан таныш къапыларны къакъсам да,
Ярем энди чыкъмай къалды къаршыма.
Бир кендими къалдырып тар дюньяда,
Чевирильген сувукъ мермер ташына.
Къайтмаз олды яшлыкъ чагъы

деврэнлар,

Сескенмеген

эскен ельден

рузгярдан.

Бу — кузь, десенъ,
Бир омюрде кыш да бар, —
Бош отъмеген

эр кунюмни

Кяр саям.

ЧЕЗИЛЬГЕН ДАВА

ЭФСАНЕ

Денъиз устуне гедже къаранлыгъы чёке башлады. Толкъунлар юкъусырап, ялыгъа акъырын-акъырын урулалар.

— Гедже... — дей Керим Мустафа. Онынъ сесинде тюшюндже сезиле. — Кунеш ял алмагъа кетмекте. Денъиз устю батаяткъан кунешнинъ нурларында чайкъала.

— Кунеш ял алмагъа истей, — деп текрарлай къарт. — Онынъ батаяткъаныны ве хусусан догъаяткъаныны корьмек не къадар бахт!

О, къолуны янында тургъан огъланнынъ башына къойды. Къартнынъ джыллы, мераметли къоллары огъланни къолайсыз алда къалдырдылар. Къарт сёзюни девам этти:

— Сен энди он алты яшындасынъ, Фазыл. Бир вакъытта мен де о яшта эдим. Лякин сен шимди кунешке бакъып-бакъып тоясынъ. Мен исе оны сен яшта экенде коралмадым: гедже-куньдюз байгъа бель букмеге меджбур эдим, кокке бакъмагъа вакъыт къалмай эди. Балалыкъ чагъымда кунешнинъ не тюсте экенини биле бильмей эдим. Бахытсыз эдим мен. Атта севгимни де байлар тутып алдылар.

Къарт пек чокъ икяелер биле эди. Мына бугунъ де торунлары онъа: «Бир шейлер сёйле», — деп ялваралар.

— Динъленъиз, — деди о.

— Бир заманда, бир койде эки къомшу яшагъан. Насылдыр бир байрам куню олар мусафирликте, софра башында отургъанда давалашып башлайлар. Алча тереклери талдасында отургъан къомшу экинжисине шай дей:

— Бакъ, Къуртасан, бизим кунеш насыл шенъ юзьлю, джумерт ве ачыкъ гонъюлли. Мен ичюн дюньяда ондан даа яхшы шей ёкътыр.

— Мен башкъа фикирдем, — деди ачувлы давушнен къомшуларнынъ кунеш шавлесинде отургъан сойы. — Бизим кунеште ич де мерамет ёкъ, кереккенде къыздырмай, ама керекмегенде якъып алып отура.

— Шаймы, э-э, — дей талдада отургъан къомшу ве о бирининъ кокрегине къакъып джибере. Экисининъ арасында къызгъын дава башлай.

Давагъа халкъ джыйылып келе. Батыр йигитлер де аргъамакъларындан ыргъып тюшип, давалашкъанларнынъ янына келелер. Къомшулар эр не къадар озь сёзлерининъ догърулыгъына бири-бирини къандыраджакъ олып тырышсалар да, къандыралмайлар. Шу ерде оларнынъ янына башысачы агъаргъан пек къарт бир киши келе.

— Токътанъыз! — дей о сесини котерип. — Токътанъыз, дейим мен сизге!

«Хоразлар» бираз тынчланып, терлеген бетлерини сюртмеге башлагъанда о шай дей:

— Сиз шимди экинъиз де койден чыкъып кетинъиз ве къайсынъыз акълы олгъанынъызны бильмей тура койге къайтып кельменъиз!

...Къомшулар кетелер. Пек чокъ ёллар отелер. Ёлда чытырман орманлар, сувсыз чёллер, юксек къырлар кечелер. Юрьмеге такъатлары къалмагъан сонъ, ял алмагъа ерлешелер. Къарынлары пек ачса да, ашамагъа бир шейлери ёкъ. Бельки башкъалары бу инатлыкътан вазгечер эдилер, ама бу эки къомшу ойкелерден дегиль эдилер. Атта олжум биле оларны токъталмайджакъ эди.

...Ниает, сонъ дередже ёргъун алда, бу ёлджулар Кунеш сарайына барып етелер. Сарай о къадар дюльбер ве ярашыкъ ки, атта ёлджулар озьлерининъ даваларыны унутып, онъа сукъланып, агъызларыны ачып къалалар. Сарай ичинден насылдыр бир назик, гонъюль охшайдыжы чалгъы сеси эшитиле. Бирден Кунеш нурлары сёне. Шу анъ Сарайнынъ къапылары ачыла ве ондан назик черели Ай чыкъа.

— Эй, Йылдызстаннынъ падиша бикеси! — дейлер бир агъыздан тааджипке къалгъан мусафирлер. — Айтчы бизге, Кунеш тез чыкъармы экен?

Гузель Ай озюне хас сувукълыкънен джевап бере: — Эфендим ял ала, мен исе оны раатсызламакъ истемейим.

Шай дер экеч, бир кереден эр тарафкъа алтын нурлар сачыла. Олар бири-бирини озып Ерге ашыкъалар. Бираздан Кунешнинъ озю де корюне. Ёлджулар онъа теменна этип, баш эгип шай дейлер:

— Эй, Йылдызстаннынъ укумдары! Сен асырларнен Ер этрафыны айланып юресинъ, оны къыздырасынъ, ярыкълатасынъ. Айтчы бизге, дюньяда сенден де даа мераметли, акъыллы ве джумерт шей бармы?

Кунеш бир анъ ойланып турды. Сонъ бирден эр якъ къаранлыкълашты ве, ниает, къаранлыкъ ичинден Кунешнинъ сеси эшитильди:

— Сиз меним яныма кельген вакъытта Ерге буюк дженк олды. Халкъ падишаны ве байларны сипирип атты. Шимди онда сизинъ огъуallarынъыз бахтлы аят къуралар. Сиз айткъан дюньяда энъ акъыллы, энъ мераметли эм де сынъырсыз бол гонъюлли киши Ерге яшай. О, бахытлы аят къуруджыларынынъ ёлбашчысыдыр. О якъкъан ярыкълыкъ энди дюнья устюнде эбедий нур сепеджек. Онынъ янында мен бир шей дегилим. Адий халкъ ичюн, мазлумлар ичюн, бутюн дюнья эмекдарлары ичюн о энъ парлакъ Кунештир!

— Я о кимдир? — деп сорадылар къомшулар бир агъыздан.

— Онынъ ады Ленин! — деди Кунеш.

— Ленин! — деп къычырдылар бизим къартлар даваларынынъ чезильгенине севинип.

— Ленин! Ле-ни-ин! — деп текрарладылар бу вакъыткъадже тынч тургъан дагълар-ташлар ве къаялар...

ЧАМ

Онынъ тамырлары сарп къаянынъ чатлакъларындан ер тапып, теренликке кирип кеткенлер. Озю, гуя учмакътан ёрулып, къаянынъ джапына къонгъан ве фуртуналы денъизге эгилип тургъан, ачыкъ авада исе табиятнынъ мавы кузьгюсине — кокке бакъкъан къоджаман бир къарталнынъ аягъыны анъдырмакъта.

Терекнинъ къавий агъачы, онынъ тамырларыны багърына ерлештирген бу къаянынъ озю киби, табият хышымларынынъ даимий уджюмлери ве дженюп кунешининъ амансыз сьджагъындан къаверенки ренк алгъан, пытакълары ве ине-япракълары когерип къалгъанлар.

Мындаки Чам — бу къаялар тереге. О Чам — бу ернинъ саиби.

Суву, дымлыгъы гъает къыт, мераметсиз бу ялы бою къаяларында башкъа ич бир терек осип оламай ве осьмеге де джесарет эталмай. Ташлы ерлернинъ адетий осюмлиги — ликен оты (лишайник) биле бу къаяларгъа илишип оламай, тесадуфен илишип къалгъан сою да яхшы этип тамырлашмаздан эвель биринджи фуртуна иле сувурылып кете. Кучъю фуртуна котерилип, Къара денъизнинъ, бойле вакъытта акъикъатен къою къара къаве ренкине чевирилген денъизнинъ далгъларыны къаяларгъа шыпырткъанда, амансыз ель бу чыдамлы осюмликни биле тамырынен сувурып алып кете. Чам исе тура, озюни сыкъмай. Тек базада бир я мисильсиз кученювденми, ёкъса хошлыкъ ве кейфленювденми гъырчылдап ала. «Фуртунанен къучакълашмакъ истер эдим». Бойле вакъытта бутюн джанлы махлюкът — учкъан, чапкъан, йылышкъан айванлар — эписи Чамдан имдат арайлар, онынъ этрафына сыгъыналар. Онынъ, гуя ишкир койлюнинъ берчли элери киби, тунч ренкли гурь пытакълары туфанда къалгъан къушларгъа сыгъынамакъ ичюн ишанчлы бир ердир. Онынъ къудретли тамырларындан атта къая чатлагъан. Чамда бу дередже мисильсиз кучъ бар экен. Ве айны заманда о, шу ерде пекишип, чешит айванларгъа, махлюкъткъа сыгъынамагъа ер бере — яшангъыз! — дей.

Алчақькѡ сарқькѡан ве йылдырымнынъ шавлелеринден дѣрт болюнген кѡара кѡюу булутлар онынъ устюнден кечкенде шойле дуола ки, гуя чам олмаса, кок чокѡтан ерге саркъып тюшер эди, ойле корюне ки, кѡаяны озь тамырларынен кѡучакѡлап тургѡаны киби, гуя кокни де озь пытакѡларынен о тутып тура... Табиатнынъ озю онѡа бу топракѡта осьмекни, оны яраштырмакѡны, озь емишлеринен ве озь вуджудынен бутюн джанлы барлыкѡны бакѡмакѡны укъом эткен.

Кѡушлар, йыланлар, айванлар тунчыкѡ яз кунълери саба онынъ ине-япракѡларында, пытакѡларында, кѡабугында топлангѡан чыкѡларны ялай билелер. — «Эпинѡизге етер, аш да етер, ер де етер!» Адамлар да онда дефаларджа озь башларыны сакѡлап, шу Чамгѡа сыгѡынгѡандырлар. Кѡуру пытакѡлар узун кѡыш геджелери ерли дагѡлынынъ оджагында янар экенлер, эгер омюр бою топлагѡан озь сыджагынынъ аямасанѡ, ольгенден сонѡ да инсанларгѡа хызмет этмек мумкюн деп огретерек, онѡа улу аят кѡысса-сыны икѡе эткендирлер. Ве Чамнынъ шуретине аджайип йырлар иджат этильди!

Мен Аюв-Дагѡнынъ тѣпесине тырмашам. Омюримде чокѡ дагѡлар корьгениме, тюзгюн кипарислерге сукѡлангѡаныма, Альп яйларыны сейир эткениме, Германия дагѡларынынъ темизлигине тааджиПЛенгениме, шималий тайганынъ чытырманлыкѡларына шашкѡаныма бакѡмадан, бу манзара мени озьджесине мефтун этти...

Мен чокѡ дагѡлар корьдим, чокѡ эфсанелер ве йырлар эшиттим. Ама бугунѡ, не ичюндир, айрыджа эеджанлым. Этрафкѡа бакѡам да, озюм ичюн янѡылыкѡлар ачам, озюмде манѡа даа белли олмагѡан дуйгѡуларны ис этем.

Эбет, бельки де ойледир! Лякин...

Шимди мени башкѡа фикирлер, башкѡа дуйгѡулар эеджанландырлар. Узакѡкѡа, кѡаяларгѡа бакѡам да, гуя там бир нокѡтагѡа догѡрултылгѡан бинокльдеки киби, ялынѡыз бир шейни корем — Чамны! Мен онынъ нефес алгѡаныны сезем, япракѡларынынъ шувулдагѡаныны эшитем, ве озюм де шу джесюр, чыдамлы, мераметли Чам киби олмакѡ истейим.

КОК ОГЪЛУ

Бабамнынъ хатрасына

Оны чокѡ кѡыдырдылар. Сонѡ шеэр кенарында багѡчада, кѡокѡулы алма тереклери арасында ерлешкен кичкене эвнинъ кираметли тѣпесинде таптылар.

О, мавы козьлеринен кокке бакѡып ятып кѡалгѡан... дерсинѡ нелердир тюшюне, нелердир кѡыдыра.

Я о мавы кокте не бар аслы? Оны ким биле? Кѡушлармы?..

Ятып кѡалгѡан... мавы козьлеринен кокке бакѡып, ятып кѡалгѡан... Ольген.

О, чалкѡа ятып, юзюни мавы кокке чевирип, саатлернен уджсыз-буджакѡсыз барлыкѡнынъ сюрю-сюрю чуллы булутларына бакѡып кѡала эди... Балалыкѡта, тувгѡан юртунда эвлернинъ, байырларнынъ тѣпесинден кок юзюне сазагѡанлар учура, сонѡ чапа-чапа болдура, я бир терек тюбюнде, я да бир кѡая ташы астында ятып юкѡлап кѡала эди. Уянып тургѡанда, кене биринджи небетте, ерге дегиль, козьлери сюнтюдайын мавы кокке санчылып кѡала эдилер.

Асыл да шу ерсиз-тюпсиз кок юзюнде кѡушларнынъ, булутларнынъ сечильмез ёлларында сенинѡ не ишинѡ бар, инсан!

Осьти, буюди. Ер устюнде юрьди. Дерелерден, озенлерден сувлар ичти. Лякин кене кокке бакѡты, ондан, онынъ мавы кокюсинден козьлерини алмады.

Кѡачыгѡа, учуджылар мектебине кельгенге кѡадар бу мавы кокке

ялынъыз бир озю севда деп биле эди. Лякин янъылгъан, ава шаинлери азырлагъан мектепте олар чокъ эдилер.

Мында къанатлы инсанлар догъалар. Олар, аякълары баскъан ана топракъны уджсыз-буджакъсыз коклерге котерилип эйбетлейлер, оны тёпеде учып къорчалайджакълар.

О, озюнинъ бутюн омюрини — аятыны кокнен багълады. Эр вакъыт не япса-япсын, не акъта лаф этсе-этсин, онынъ сонъу мытлакъа кокнен багълана ве озю де кокке бакъып къала эди.

Къанатлы яшлыкъ!

Хаял!

Хаялмы? Ёкъ! Акъикъат! Мемлекетимизде янъы аят, янъы джемиет къурулгъан сонъ эр кеске озъ хаялларыны акъикъаткъа чевирмек ичюн имкъан догъды. Буны халкъкъа Октябрь революциясы берди. Бу имкъанны джемиетке большевиклер кетирдилер...

«Биль, ер устюнде къатты турмакъ, къавий аякъ басмакъ керек. Сен исе коклер севдасынынъ, ерден котерильмек, коклерге учмакъ истейсинъ! Топракъ — бу ананъ! Топракъ — бу бабанъ! Сен насыл олур да, олардан айырылырсынъ? Я кокте не бар? Ким бар? Санъа не керек, билесинъми? Бильсенъ, уч!»

...Эм учты. Чокъ учты. Къараманджа курешти. Душманнынъ чокъ йырытджы къушларыны тинтти, якъты, ерге серди. Къаршысына расткельгенини парча-кесек этти. Чокъ шеэр ве койлеримизни душманнынъ бомбасындан къуртарды. Чокъ инсанларны олюмден сакълады. О, омюр ичюн курешти. Озь журтунынъ, халкънынъ азатлыгъы ичюн, сербестлик ичюн дженк-лешти.

Лякин, сонъ...

Онынъ якъын досту, садыкъ досту Полкан, озюнинъ саиб коктен айырылмагъаны киби, о да ондан айырылмай, бутюн вакъыт онынънен. Олар бири-бирини пек севелер.

Эв алдында дюльбер багъча. Аят къайнай. Лякин онъа тек бир шей етишмей. Кок. О, бутюн вакъыт юрегинде кокке сайгъы ве садыкълыкъ сакълай. Акъшам-саба эсинде ве тюшюнде коклерде уча, кок оны озюнинъ багърына чагъыра, онъа самимий сербестлик ишандыра. Ялынъыз анда, уджсыз-буджакъсыз дерьяда, о озюни тамамиле инсан сая ве джер-джемааткъа, аяткъа анда, кок юзюнде бир файда кетирем деп биле, ойле анълай.

Дешетли ава урушларында немсе фашистлерини къыйыр-чыйыр эткен, чокъ дефалар фашист къузгъунларынынъ буюк къуветинен чатышкъан ве енъиш къазангъан, оларнынъ энъ теджрибели сойларынынъ самолётларыны якъып ерге тюшюрген истидатлы арбий учуджыны комиссия арбий хызметтен азат этти. О, бу кунни хатырламагъа ич де истемей.

О энди ич бир вакъыт самолётнынъ дюмени башында отурмаз. Энди ич бир вакъыт къарталдай авада, бинъ бир тюсю шеэрлер, койлер, озенлер, денъизлер устюнде къудретли къанатларыны джаялмаз.

Бу агъыр шей. О, озъ-озюни туталмай чарелер арай, сонъ къармагъыны ала да, Полканны да пешине такъып, къайдаларгъадыр чыкып кете. Серсемлеп юре. Сонъ кене къайтып келе.

Кимерде шеэрге, базаргъа абур-чубур алмагъа я да сатмагъа кельген къадынлар, акъ сакъаллы къартлар оны аэродром янында корьгенлерини бири-бирлерине айталар... Али къартбаба онынъ самолёт янында учуджыларнен лакъырды этип тургъаныны ве шакъылдап кульгенини корьген. Бу догърумы, яланмы ич кимсе бильмей. Кимдир исе оны самолётнынъ къанатларыны сыйпагъаныны ве козьлеринден яшлар тамгъаныны корьген. Авджы Абдулла да оны анда корьген, озъ-озюнен лаф эткенини эшиткен.

Оны аэродромда эр кес анълай. Эски достлар, учуджылар. Озюнинъкилери. Не япсын? Онъа оларнен учмакъ мумкюн дегиль. О да анълай. Лякин барышмакъ истемей.

О курешти. Борджыны федакярджа одеди. Сонъ агъыр яраланды. Энди о мавы кокке ялынъыз бакъа... Учар эди ама, къанатлары къырылды.

Бу ерде аэродром. О, бу ерден чокъ керелер авагъа котерильди. Лякин ич бир вакъыт къанатларым къырылыр да, юзю--къоюн топракъкъа сери-

лирим деп акылына кельмеди. Учты. Дженк этти...

Зан этсем, онынъ адыны бу ерде тек учуджылар билелер. Къадыны? Хатырлайым. Омузлары устюнден белине саркъкъан къара, узун сачлар, къушларнынъ къанатларына ошагъан къашлар, дженюп танъындан аллангъан янакълар ве айнынъ нурындан ренк алгъан козьлер бир кунъ оны узакъ ёлгъа озгъардылар. О, къадыны эди. О кетиш, бу кетиш... Бельки дживан къыз оны бир ерде аля беклейдир. Бельки адыны да унутмагъандыр... Мында оны ялынъыз Кок Огълу деп билелер.

Акыкъатен, эшиткениме коре, сынъырсыз джесюрлиги ичюн Коклер Султаны Амет-Хан онъа Кок Огълу деген. Лякин Кок Огълу буны ич кимсеге айтмагъан, тек озю ве бир де кок биле экен.

О, аджайип адам эди. Бир дефа къышта, орталыкъны бем-безд къар саргъанда, озюне къанатлар ясап, лыжа устюне минип, юксек бир къыягъа тырмашкъан да, андан учмагъа истеген... Ерни кок белледими? Керчектен де. Лякин... Къанатлар оны котермеди. Аякълар ерден котерильмеди. Окюнди. Къар ичинде юзюкъююн булгъаланды. Козълеринден акъкъан яшлар къар устюне тюшти, буз парчаларына чевирильдилер. Сонъ текрар ве текрар котерильди... Не демек!

Эбет, ялынъыз джесюр инсанлар такъдирнен бойле курешелер. Ялынъыз джесюр адамлар омюрлерининъ сонъуна къадар озъ севгилерине сadyкъ къалалар.

Онынъ мында ич бир якъын адамы ёкъ эди. Лякин бу ерде балалар оны билелер, о оларгъа саатлернен джесюр адамлар акъкъында, Ватан огърунда къатты урушлар акъкъында икяе эте, оларнынъ юреклерини джоштура эди.

О, кой ичинде кимсени бильмей эди. Лякин оны эр кес биле эди. Шимди...

Шимди кене кок юзюнде булутлар учалар. О даа бала экенде, о булутлар башы устюнден ялы тарафкъа учып, денъиз далгъаларына барып къошула ве оларнен къарышып джоюлып кете эдилер.

...Шимди бутюн кой, бала-чагъа, яшлар-къартлар оны сонъки ёлгъа озгъаралар. Яхшы сёзлер айталар. Юректен яналар. Арбий достлары да кельдилер. Кимдир, онынъ джесюрлиги ве федакъарлыгъы ичюн къазангъан орденлерини къырмызы ястычыкъ устюне къойып, энъ огде адымлай. Пионерлер ве оджалар тек бу койчиктен дегиль, башкъа янаша койлерден де кельдилер. Чокътан-чокъ гуль ве чечек дестелерини онынъ кокюсине къойдылар. Эр кес «пек яхшы адам эди» деп текрарлай. Эбет, о тек Кок Огълу дегиль эди. О, ерде догъды. Илк дефа ер устюнде дёртаякълады, аякъ устюне турды. Ана топракъ оны коклерге учурды. Бугунъ исе энди оны озъ багърына алды. Табиат!

О, бу топракъта инсанлар сербест, бахтлы ве шенъ яшамалары ичюн курешти, яраланды, сонъ бир даа тюзельмеди. Ольди...

Бутюн омюри кокке ынтылды. Лякин ерге энди. Бу да табиат къануны. Мас-мавы кок юзюни шимди кене чал булутлар къаплады. Дюнъясына тоймай кетип, ачыкъ къалгъан козьлери кокке тикильген. О козьлерде: «Мен учтым, сербест коклерде олдым. Ана топрагъымны кок юзюнде къорчаладым. Инсанларнынъ сербест ве урь омюрлери ичюн дёгюштим. Сен озюннинъ омюрге не макъсаднен яшагъанынъны билесинъми? Ёкъ? Айса, котериль, коклерге котериль! Этрафынъа бир бакъ. Эр шейни, яхшы ве яман япкъан эр шейинъни корерсинъ. О, кузью киби. Сен билесинъми, эр бир адамнынъ озъ коку, озъ кузьюси олмакъ керек. О кок сенде олмаса, оны араштырып тапмакъ керек...» деген фикирлер сезиле.

О, Кок Огълу. Мавы козьлеринен кокке бакъа. Мавы кокни ве адамларнынъ тюшонджелерини озюнен берабер тюпсиз дерьяларгъа алып кете...

О, кене уча. Учмакъ ичюн догъгъанлар эр даим учарлар!

Джаид Азизов

АЛТЫН КУЗЬНИНЪ ПИШКИНЛИГИ

Эгер ким де белли шаир Сеитумер Эминнинъ Краснодар китап нешрия-тында рус тилинде басылып чыкъкан янъы шиирлер китабыны саифелеп бакъса, оны биринджи невбетте эдипнинъ шиирий бакъышындаки саф-лыгъы, тазелиги ве озюнджелиги айретте къалдырыр.

«...Инсанларнынъ юреклеринде охшав асретлиги яшай, биз бири-бири-мизнинъ гонъюлимизни котермеге, тынчландырмагъа асретмиз. Бири-бири-мизге якъынлашмакъ истеймиз ве бири-биримизни сагъынып, узакъ сейя-релер киби озъ ара асретлик чекемиз», — дей шаир шиирлеринден биринде.

Эдипнинъ, озюнде терен эмоциональ ве мана теренлиги ташыгъан лирик-фельсефий левхалары, динамик балладалары эм де психологик но-веллалары окъуйджыда гонъюльдешлик, мерхаметлик догъурмагъа давет олунгъан.

С. Эминнинъ шиирлери декларатив дегиль, аксине, ифадели ве джа-зибели. Олар, алтын кузь пишкинлигини башындан кечирмекте олгъан инсан тарафындан айтылгъан сёзлер. Шунунъ ичюн де олар салмакълы ве чокъ маналы олып, акъылданелик эм де юрек арарети иле айдынлатылгъан.

Он секиз яшлы осьмюр чагъында гонъюлли оларакъ дженкке кеткен, уруш атешлеринден, къарсанбаларындан кечкен адам самимий ве инсан-первер олмамасы, эйиликке, акъыкъаткъа, дюльберликке дикъкъатлы олма-масы мумкюн дегиль. Мына не ичюн шу эбедий адий акъыкъат С. Эминнинъ шиирлеринде реаль оларакъ джанлана ве озюнинъ насылдыр айрыджа та-рафларынен балкъылдап тура.

Шаир яшап кечиргенлерининъ, ис эткенлерининъ ичинден тек окъуйы-джыны эеджанландыра биледжек, онъа кучлю тесир эте биледжек муим, характерли, козъге чарпкъан шейлерни сечип ала. С. Эмин шахсен озюне аит олгъан шейлерни гизли оларакъ ташымай ве ис этмей, аксине оларны «бизимки», умумсовет, интернациональ умумийликиннъ бир къысымы деп биле. Тамам шунунъ ичюн де шаирнинъ лирик левхаларынынъ терен шахсийлиги граждандлыкъ ве социаль эмиетинен зенгин. С. Эминнинъ ли-рик къараманы инсаний «мен»лигинен айырылып турса да, озюнинъ тар даиредеки ички кечинмелери, ихтираслары черчивесинде сынъырланып къалмай. О арекетте, ичтимаий джеэттен актив, озюнинъ севимли Ватаны-нынъ тарихына ве такъдирине алякъадар.

Лирик къараман иле шаир айырымас дереджеде бири-бирине багъла-нып кете. О озюни эр вакъыт «СССРнинъ улу штатларынынъ» айырымас бир къысымы деп биле, озъ мемлекети тарихынынъ энъ муим бурулыш де-вирлерини язып къалдырмагъа ве анъламагъа тырыша. «Ленин яшай», «О йылларда», «О бир дане» ве дигер шиирлеринде революция, граждан-лар дженки, Днепрогэс, Магнитка, Турксиб, Улу Ватан дженки, муаребеден сонъки девир юрек чильтеринден отъкерильген ве окъуйджынынъ козъ огюнден кино лентасы киби кечирильген. Ватан набызы ве джиан револю-

циясы даийсининъ набызы шаир ичюн екаяне монолит набыз киби урып тура. Ленин совет адамларынынъ япкъан ишлеринде ве юреклеринде яшай.

Амма бакъ, шенъ ильде не якъкъа козь этсем,
Корем мен — эр ерде гуллеринъ ачылган.
Бу янъы девлетте не япсам, не десем,
Корем мен — Лениннинъ шурети сачылган.

С. Эминнинъ лирикасынынъ мевзу диапазоны гъает кениш ве чешиттир. Шаир ишанчнен ве сербест алда девир акъкъында, озю акъкъында икяе эте («Шаир къальби», «Къыш», «Сен кеттинъ», «Беклев»), Ватан акъкъында ойлана («Къардашым ичюн чечеклер», «Сельби акъкъында баллада», «О — бир дане», «Дагълар»), къарсанбалы дженк йылларыны, озюнинъ дженкчи достларыны хатырлай («Энди дженк ёкъ», «Пионерлер маршы», «Гуль акъкъында баллада», «Дженк олгъанда» ве дигерлери). Проблематика ве гъаевий-эмоциональ рух онынъ шиирлерининъ эм ольчю-интонациясы, эм де оларнынъ аэнкини таин эте.

С. Эминнинъ шиирлери къурулушы джеэтинден джиддий классик анъанеге риает этмей, лякин сербест алда шаир къальбинден къайнап чыкъаракъ, сербест, чыбыртма шиир шекилини ала. С. Эмин субетлешюв — икяе этюв интонациясыны устюн коре. Онынъ шиирлери къандырыджы ве анълайышлы, айны вакъытта терен маналы ве гъает эмоциональдир. Белли рус тенкъидчиси Ал. Григорьевнинъ ифадеси иле айтаджакъ олсакъ, С. Эминнинъ поэзиясы «юрекке якъын поэзия», о озюнинъ тазелиги ве тек-рарланмазлыгы иле инсан къальбини озюне эсир эте.

Мевзу зенгинлиги не къадар салмакълы олмасын, эр алда онынъ иджадында дженк ве барышыкъ мевзусы эсас ерни тута. Дженк авторнынъ юрегинде терен ве силянмейджек из къалдырган. О, къайда бакъмасын, дженк излерини ве яраларыны коре. О, санки дерсинъ, юрекке санчылып къалган къуршун парчасы киби, «севгилимнинъ козьлери — бу, кечкен дженкнинъ излери». Бу, буюк метафоралы образда эм беклев телашы, эм де инсаннынъ сынъырсыз азаплары, гъайыплыкъ агърылары, севгилининъ инсаниетлиги ве гонъюльченлиги («Дженк олгъанда», «Дагъ левхасы», «Энди дженк ёкъ», «Меним хатирем») бир ерде сыкъы бирлешкен. Айны вакъытта дженк — онынъ несилининъ, Ватанынынъ агърысы. Арадан чокъ йыллар кечкен сонъ дженкни гъайрыдан яшап кечирген киби ис этип, о дженкнинъ къыйынлыкъларыны ве афатларыны даа кучълю сезе, шимдики вакъытта янъы дженкнинъ телюкесини бутюн агъырлыгынен тасавур эте. О, озь акъранларына, яш несильге, эйи ниетли бутюн адамларгъа мураджаат этерек, инсанлар кене бойле азаплар ве къурбанларгъа огърамасынлар деп, тынчлыкъ ичюн курешке къошулмагъа чагъыра.

Кечкен дженкнинъ ве яшап кечильген йылларнынъ теджрибеси шаир огюне, инсан омюрининъ манасы неде? — деген суальни къоя. Ер деп адландырылган бу назик сейяреде биз не макъсаднен догъа ве яшаймыз? Шаир бу суальге бир сёзнен джевап бермей, лякин окъуйыджы онынъ «Дагълар» деп адландырылган джыйынтыгына кирген шиирлерни окъусалар, озьлерининъ бойле суаллерине мытлакъ джевап тапарлар. Инсан яратмакъ, Ватаннынъ чечекленмеси ичюн къайгъырмакъ, озюнинъ инсанлыкъ чизгилерини мумкюн дереджеде инсаниетли япмагъа тырышмакъ, эйилик, акъикъат ве дюльберликни яшатмагъа аракет этмек керек.

С. Эминнинъ янъы китабынынъ ахлякый-эстетик эмиети шубесиз буюк ве салмакълы. Образ ве мана джеэтинден мундериджеси гъает кениш эм де зенгин. Агъыр дженк атешлеринден кечкен инсаннынъ шиирий итирафы, бойле алып бакъаджакъ олсакъ, тувгъан Ватанымызнынъ, улу мемлекетимизнинъ агъыр, айны вакъытта, бахытлы йылнамесидир.

Инсан озюнинъ инсаний менлигини сонъуна къадар ачып косътермек керек, омюримиз даа аджайип, адамлар даа дюльбер олмалары ичюн озь къальбининъ аракетини, эйилигини, озюнинъ севгисини багъышламакъ керек.

Алий дереджеде инсаниетлик, айны вакъытта, алий дереджеде граждандылыкъ боюн-борджудыр. Бу, шаирнинъ Ватан къайгысы ве эледине то-

лусынен кѡшулып кетюви, мемлекетимизниѣ абаданлашмасы ве чечек-ленмеси эшкѣына хызмет этювидир.

Ватан. Шаир оны созуп йырлангѣан рус тюркюлеринде де, граждан ве улу Ватан дженклериниѣ кѡркѣу бильмез комиссарларында да, беш-йыллыкѣларныѣ аэнклеринде де коре.

С. Эмин озѣ китабыны нафиле «Дагѣлар» деп адландырмады. Бир тарафтан о улу Ватанныѣ, бутюн яшлыкѣы кечкен тувгѣан улькениѣ тем-сили олса, дигер тарафтан, шаирниѣ озю ынтылгѣан парлакѣ уфукѣлар, бедий юксекликлердир. Шаирниѣ фикириндже, эр бир акѣыкѣый языджы-ныѣ онѣа ынтылмасы лязимдир.

Сеитумер Эминниѣ юксек гражданлыкѣ рухунен суварылгѣан, омюр-ни тасдикѣлайыджы терен маналы лирик шиирлери бизим ичюн эйилик ве инсанперверлик, севги ве незакетликке давет этиджи бир дерстир. Бой-ле поэзия бизни дикѣкѣятсыз кѣалдырып оламай. Шаир иджадий кучѣ-кѣуети чечекленген бир девирде булуна ве айдын келеджекке ишанчнен бакѣа.

Девир талабы рухунен

Улу Октябрь социалист революциясындан сонъ, 20-нджи ве 30-джи йылларда кърымтатар шириетинде буюк колемли эсерлер — хусусан поэмалар жанры кениш суретте илериледи, О девирде Абдуреим Алтанълынынъ «Трактор», «Бу эпоха», Ыргъат Къадырнынъ «Бахтияр», «Исмаил», Э. Шемъи-заденинъ «Днепрельстан» поэмаларыны совет девириндеки шириетимизининъ ильки ири эсерлери демек мумкюн. Оларнынъ эсас мундерижджесини, гъаесини инкъиляпнынъ ильки къазанчлары, социализм къурумынынъ пекинюви, янъы аят къуруджылыгъынынъ къавий адымлары, сынфий чатышмалар тешкиль эте. Шубесиз, бу эсерлернинъ эписи о девир талаплары эсасында язылды. Инсанларнынъ такъдирри бир-бирине бенъземегени киби, юкъарыда анъылгъан поэмаларнынъ да такъдирлери чешит-чешит олды. Эдебиятта яратылгъан эсерлернинъ асыл къыйметини вакъыт косьтерир, дейлер. Керчектен де шойле олып чыкъты. А. Алтанълынынъ «Трактор» поэмасы Октябрьнинъ 10 йыллыгъына багъышланды ве экинджи мукъфатны къазанды. Эсер о девирнинъ актуаль меселелерини ифаде этти. «Бу эпоха» поэмасы Улу Лениннинъ вефатындан сонъ яратылды. Онынъ эсас гъаесини Ленин яраткъан партиягъа садыкълыкъ, улу даийнинъ эбедийлиги тешкиль эте.

Ленин ольди,
Лякин Ленин партиясы яшай,
Яшай кене.
Ленин сызгъан улу ёлнен
Биз кетермиз даим огте.

Озь заманынынъ муитини, яшав ве курушини, къыйын ёлуны ифаде эткен бу поэмалар эсасен озь заманынынъ эсерлери олып къалдылар. Бунъа бакъмадан оларны эдебиятымызда ыз къалдыргъан эсерлер демек мумкюн.

Ыргъат Къадырнынъ «Исмаил» поэмасында Совет акимиятининъ биринджи йылларында койде олгъан эки къарамакъаршы сыныфнынъ куруши икяе олуна. Эбет, шимдики заман окъуйджысыны эсер бир тамам озюне джелъп этип, эедж-

анландырып оламай. Чюнки шимдики заман окъуйджысынынъ талабы, севиеси гъает юксек. Эдебиятта яратылгъан эр бир буюк эсер ич бир вакъыт озюнинъ къыйметини джоймамалы. Ялынъыз ойле алда о эсерлер классик вариет сайыла билелер. Ыргъат Къадырнынъ «Исмаил» поэмасы 20-30-нджи йылларда халкъ арасында севилип окъулгъанына ич шубемиз ёкъ. Бунъа бакъмадан эсер узун омюр корьме-ди.

Эдебиятымызда аля бугунъ севилип окъулгъан, окъуйджыны ойландыргъан, юреклерге джошкъунлыкъ ве рух багъышлагъан, шимдики заманнен сесленген, къыскадан айткъанда, ярым асырдан зияде вакъыт кечкенине бакъмадан озюнинъ актуаллигини, къыйметини джоймагъан эсерлеримизден бири Эшреф Шемъи-заденинъ «Днепрельстан» поэмасыдыр. Эгер оны шимди де дикъкъатнен окъусанъыз, азырки аятымызда олгъан адиселерни, мийимизде долангъан ойларны, юреклеримизде олгъан дертлерни корьмек ве сезмек мумкюн. Хусусан поэмадаки лирик чекилювлер шимдики заманымызнынъ проблемаларынен сесленмекте.

Лякин даа шаирлернинъ къалемлери
Инсан дуйгъу, ислеринден артта къала.
Аля даа чокъ языджы ильхамыны
Тек трактор даушындан алып бара.

Даа бир чокъ «шаирлернинъ» шарманкасы
Конкрет бир вакъиадан эзги алмай.
Даа пек чокъ языджынынъ къафа тасы
Домналарны доминодан айыралай.

Бу сатырлар бизим бугунъки эдебиятымызгъа, базы шаир ве языджыларымызгъа айт дегильми?

Иште, мен кучюк бир мисаль кетирдим. Эсернинъ классик дереджесинде олып къалувы онынъ эр даим земаневийлигиндедир. Бизде бойле эсерлер чокъ яратылмады. Дженктен сонъки йылларда да бир чокъ поэмалар яратылды, лякин оларнынъ да эксериси девиримизининъ юкюни коте-рип оламадылар. Шимди де, шаирлеримизнинъ китапларындан-китапларына кочип юрьген поэмалары йыл-йылдан озюнинъ къыйметини, актуаллигини

джоймакъята ве акъикъат ичюн айткъанда, унутылмакъталар. Дженктен сонъки йыларда яратылгъан ве эдебиятымызда озюне лайыкъ ер алгъан учъ поэманы хатырламакъ истейим. Булар Э. Шемъи-заде-нинъ «Алиме», Сеитумер Эминнинъ «Атешли йылар», Черкез-Алининъ «Рица» поэмаларыдыр. Эбет, мен бу ерде башкъа поэмаларны кесен-кес ёкъкъа чыкъарып оламайым, оларнынъ дереджелери чешит-чешит. Лякин юксек бедийлиги, гъаевийлиги, мевзу ве шекильнинъ бирлиги, зенгин тили джезгинден юкъарыдаки анъылгъан учъ поэманы озюмдже энъ юксекке къоям.

* * *

Эдебий иджатнынъ алельхусус къануний ёлу бар. О иджаткярдан эп осмекни, заманен бир нефес альп яшамакъны, юксельмекни, пишкинлешмекни ве буларнынъ эписини къошып айткъанда, озъ усталыгъынъны даима арттырмакъны талап эте. Бу къаидеге риает этмеген иджат адамы илерилеп оламаз. Мен бу ерде янъылыкъ ачмайым, лякин зан этсем акъикъатны текрарламакътан зарар олмай.

Иджадий осюв... Биз бу ибарени пек сакът олып къуллазмакъ керекмиз. Бир де бир осеяткъан иджаткярнынъ адына айтылгъан бу сёзлерни тек аванс деп бильмек пек догъру олур эди. Чюнки иджадий осюв (акъикъатен де осюв олса) языджи я да шаир ичюн омюрининъ сонъунадже девам эткен джерьяндыр. Акъикъый иджаткяр яшар, чалышыр экен, даима осюв ёлунда булуна. Осювсиз иджат ёкъ, амма... белли дереджеде истидат олмагъан адамда ич бир тюрлю осюв де ола бильмез.

Мен бу макъалемде земане шаирлеримизден Шакир Селимнинъ иджадий осюви акъкъында мийимде чокътан топлангъан фикир-мулазаларымны бильдирмек, хусусан онынъ поэмалары узеринде токъталмакъ истейим. Бу — онынъ шиирлеринде осюв олмады демек дегиль. Шуннынъ ичюн поэмалар акъкъында сёз юрьсетмезден звель, шаирнинъ иджадий фаалиетине къыскадан олса да, къыймет кесмек истейим.

Онынъ ильки шиирлер джыйынтыгъы «Акъбардакъ» 1974 сенеси нешир олунды. Базы шиирлеринде мевзу тарлыгъы, бедий зайыфлыкъ аджемилик олса да, шиирietимизде янъы бир тазелик, янъы бир ад пейда олгъаны корюльди.

Онынъ шиирлериндеки самимий дуйгъу, адий олса да, оригиналь фикир, озюнджелик сезильди. Беш йылдан сонъ 1979 сенеси экинджи китабы — «Дуйгъуларым» нешир олунды. Артыкъ бу китабында осюв ве илерилев ачыкъ-айдын белли олды. Ве илериде шаирге олгъан умютимиз артты. «Авропа топрагъы», «Яралы Чили», «Гъалебе байрамы», «Ком-

мунист», «Алупкада бир эйкель бар» кибии шиирлерде озюне хас бедийлик, земаневийлик айрыджа сезильди. Экинджи китабына кирген эсерлеринде биринджи джыйынтыкъта олгъан керексиз сёз текрарлавларындан, къарышыкъ, тар черчивели фикирлерден баягъы арынгъаны корюльди. Шиирietимизнинъ янъы девиринде унутылып къалгъан гъазеллер язгъаны бу саада даа бир дикъкъаткъа лайыкъ шей олды. Ве кет-кете гъазель жанрынынъ талапларыны, къанун-къаиделерини шаир эп мукеммель менимсеп башлады.

1982 сенеси нешир олунгъан учюнджи «Севги алеви» джыйынтыгъында шиирлернен берабер шаирнинъ ильки поэмаларыны да окъудыкъ. Китапкъа кирген шиирлер оригиналь мевзу ве мундеридже, ошатовлар, везин, къафие тюзюналиги, тасвирнинъ саделигинен окъуйдыжыда гузель тесир къалдыра. Шаирнинъ иждадында пейда олгъан «Севги алеви» ве «Багъышлав» поэмалары онынъ бир дередже иджадий осювине делильдир.

1986 сенеси «Уянув» адлы китабы неширден чыкты. Бу китапкъа кирген эсерлерде шаирнинъ гъае отъюрлиги, бедий усталыгъы, иджадий араштырувларынынъ даа зияде кемалына кельгени тасдиklandы, демек мумкюн. Китапкъа кирген «Тур аркадаш, танъ агъарды» поэмасы, шиирлери, терджимелери бунъа делильдир.

Корюлип тура ки, шаирнинъ иждадында поэмалар яратувгъада олгъан девирде эки шиирлер китабы чыкъарылды. Язылгъан шиирлер онъа поэма жанрына кечюв ичюн озюне хас басамакълар оларакъ хызмет эттилер.

Шакир Селимнинъ биринджи поэмасы «Севги алеви». О, эфсане эсасында яратылгъан севги къыссасыдыр. Бойле севги эфсанелери бизде ялынъыз халкъ яратыджылыгъында барлар, тезссюф ки, шаирлеримиз тарафындан яратылмады. Бу джезтен Шакир Селимовнынъ поэмасы бизим эдебиятымызда джиддий бир янъылыкъ олды демек мумкюн. Бу эсерде музллиф ялынъыз кечмишни тасвирлемекнен сынъырланмай, вакъиаларны заманымызнен, онынъ бугунъки кунюнен багълай:

Агъыр юклю керван кибии
Кечкенде аят,
Бир кузъ куню топ залпындан
Уянды алем.
Шу кунъден сонъ эфсанелер
Олды акъикъат.
Бунъа шаат багъырында
Тапылгъан алев.
...Алевинънинъ адамларгъа
Къуванч бергени,
Къараманлар къабиринде
Сёнмей янгъаны,
Севги кибии сыджакъ олып
Менгу къалгъаны,

киби сатырлар заманнен сесленелер. Къарт чобаннынъ йырларына, эсернинъ композицион къурулышыны бозмадан, табиий суретте, баш къараманлар Набир ве Гульназынъ йырлары да къошула. Умумен поэма 10 болук — 10 йырдан ибарет. Севги акъкъында поэма, бойлеликнен, йырлардан ибарет.

Чобаннынъ йырларында тасвир сабырнен акъкъан бол озеннинъ акъынтысына бенъзесе, эки севданынъ йырлары алевли дуйгуларны ифаде эте ве бааръ ташкъыныны анъдыралар.

НАДИРНИНЪ ЙЫРЫ:

Бааръ асрет, мен асретим,
Асрет санъа бульбуллер.
Тек сен кельсенъ ачаджакълар
Акълардакълар, сумбуллер.
Бааръ кельди, сен де кель, яр,
Къатланайым назына.
Кель, келювинъ ильхам берсин
Тынып къалгъан сазыма.

ГУЛЬНАЗЫНЪ ЙЫРЫ:

Беклейим сени
Кунеш баткъанда...
Беклейим, козьден яшлар акъкъанда,
Беклейим, джаным,
Севгилим Набир!

Беклейим сени
Дертлерге толып,
Беклейим сени
Асретте солып,
Беклейим сени — сенинъки олып,
Беклейим, джаным,
Севгилим Набир!

Бу ерде текрарлавлар бирден козьге чарпса да, муайен бир юк ташыйлар, яни ашыкъларнынъ эеджанланувыны, эмоциональ дуйгъусыны бильдирелер. Эсерде кечмиште олгъан джеалетке, хурафаткъа, диний ясакъларгъа къаршы исъян котериле. Мусульман дюньясында къадын-къызларнынъ къул-эсир олып къалмаювына, севги сербестлиги джесарети, саф муаббети къаршы къоюла. Бу эсерни окъугъан окъуйджы: «Не ичюн кърим-татар шаири кенди тарихымызнен багълы эфсанеден файдаланмайып, Орта Асиянен, анджакъ Бухаранен багълы эфсане эсасында эсер яраткъан?» — деп тошконе биле. Шаир тарафындан мында ич бир тюрю хатагъа ёл къоюлмады. Менджесине, шаир эфсанени махсус Бухаранен багълангъан. Бунинъ эсас себеплеринден бири — Бухара мусульман динининъ реакцион меркезлеринден бири эди. Бойле вазиет исе севдаларда олгъан джесаретни, джурбатны даа юксекке котере. Эсерге эмоциональ къыймет бере. Окъуйджыны котеринки дуйгу севиясинде тутта, первасыз къалдырмай. Бунинънен берабер эки дживаннынъ севги алевлини Бухара. газы алевине чевирип, узакъ, юртларгъа даркъалмасынен, севги къурбаны олгъан шейтлернинъ дюрбелеринде эбедий янгъан садакъат алевинен багълый.

Бу поэмасынен Шакир Селим севги мевзусыны акс эттирювде шириетимизге янъылыкъ кирсетти, демек мумкюн. Шириетке бир де бир янъылыкъ кирсетюв исе шаир ичюн буюк къазанчтыр.

«Багъышлав» поэмасы муэллифинъ 1982 ве 1986 сенелери чыкъарылгъан эки китабына кирсетильди. Эки китапта да о, поэма деп адландырылгъан. Лякин базы аркъадашлар бу эсерни эссе оларакъ къайд этелер. Аджеба, эдебиятта эссе жанры бармы ве мустакъиль къулланыламы?

Эссе сёзю англиз тилинден алынгъан олып, рус тилинде тыпкъы шойле «эссе» деп къулланыла. Бу сёзнинъ там манасы ынтылыш (попытка), тешеббюс маналарыны бере.

Эсерде планлаштырылгъан махсус шекиль, сюжет олмайып, муэллиф ой-фикирлерини, дуйгуларыны публицистикагъа мейиль берип, бир сыра мисалернен лирик къараманнынъ монологи тарзында иза этмекте. Ве бунинънен берабер озюнинъ дюньябакъшыны, замангъа, халкъгъа мунасебетини самийликнен бильдире.

Эсернинъ баш къараманы — халкъ. Шаир озъ халкъынынъ кечмишине, бугунине, келеджегине козь ташлай. Ве шулар узеринде фикир юрюте. Халкъымызнынъ кечмиштеки ве бугуньки къараман, иш-кир, намлы эвлятларыны анъа ве оларнен гъурурлана:

Халкъым, сенинъ озъ иссенъ бар эр бир
Озь акъкъынъ бар, озъ бахтынъ бар, озъ ачыкъ
енъиште,
юзюнъ.

Джемий халкъдай эялсынъ сен эр анги иште,
Адынъ эял, къальбинъ эял, эял аш-тузынъ.

Сенинъ иле гъурур толу яш юрегимде,
Тюкенмейджек даа санъа береджек акъкъым.
Гедже-кунъдюз бир ой яшай саф тилегимде:
Омрюм бою йырайджакъым сени, эй,
халкъым!

Бутюн поэма бойле саф гонъюль, къызгын юрек, халкъ эвляды адындан язылгъан. Асыл акъикъый шаир ким ола биле? Шаирнинъ ады-намы насыл себеплерге багълы?

Белли ки, бир чокъларнынъ эсерлери озьлеринден эвель унутыла. Озьлери де халкъ анынъда из къалдырмай кечип кетелер. Акъикъый шаир озъ халкъынынъ садыкъ эвляды, йырджысы, курешчиси олып, озъ къуванчыны, къасеветени, такъдирини халкънен бир багълангъан темиз ахлякълы шахс олмасы шарт. Шаир озъ халкъына ильк-эвеля ана тилинде язылгъан ве озъ халкъынынъ арзу-хаяллары акс эттирилгъен эсерлеринен белли олмакъ керек.

Бельки де бу эсер олмагъан олса, Шакир Селимнинъ иджадына толу къыймет кесмек, онынъ ильхам чокърагъыны, менбасыны тамамынен теренден анъламакъ

кучь олур эди. Эсернинъ бедийлиги юксек дереджеде. Аджайип, гузель ошатувлар, метафоралар, образлар эсерни яраштыралар:

Кокке бакъып тутулгандай сыджакъ нефесим,
Кокте парча булут кезе — дедемнинъ борки.

Оюнджы кыз киби кьанат джайган чагъала,

Беслегендай кенъ багърында ана табиаат,
Беследия сен шенъ багърында тикен де,
гуль де.

Кунеш кире юрегиме эгер ойлансам,
Ашыкъ Умер киби бульбуль догъургъанынъа.

Дегирменнинъ чархларына урулган сувдай,
Тёкюльгенде козьлеринъден элемли яшынъ...
ве иляхри.

Бу эсернинъ шириетимизде озюне дегерли ер аладжагына, омюри узакъ оладжагы ве даима севилип окъуладжагына шубе ёкъ. Шакирнинъ поэмаларында мевзу, шекиль текрарланувлары ёкъ. Эр бир поэманынъ озюне аит мевзусы, мундериджеге уйгун шекили, тасвир усулары бар. «Севги алеви»нинъ ольчюси кыска — 8 эджалы сатырлардан ибарет олып, халкъ яратыджылыгына якъынлыкъ сезильсе, «Багъышлав»да мундериджеси, публицистик характери узун сатырларны талап эте. Яни поэманынъ озюне мунасип шекили бар.

«Тур аркъадаш, танъ агъарды» поэмасынынъ исе кюрулышы, фикир беяны и вакъиаларнынъ тасвиринде озюне аит оригиналлыгы бар.

Эсер коммунист, шаир, дженкчи Ыргъат Къадырнынъ хатырасына багъышлана. Муэллиф озь огюне къараманнынъ терджимеиалыны тасвирлемекни, беян этмекни макъсат деп къоймай. Поэма Ыргъат Къадырнынъ джебзден къорантасына ёллаган мектюплерине эсланып язылган ве оны бир дередже весикъалы характер ташыган эсер демек де мумкюн. Мында шаирнинъ омюриндеки чешит вакъиалар ве онынъ озюне хас чизгилери де косьтериле. Шаир озь къараманынынъ агъыр дженк йылларында сила ве къалемнен Ватанны къорчаламагъа азыр олгъаныны ве агъыр урушларда шаир ве коммунист адыны озюнинъ парлакъ омюринен тасдикълагъаныны тасвирлей. Бу амансыз дженкте шаирлер, коммунистлер Ватангъа садыкъ олгъанларыны амельде косьтердилер. Муса Джалильнинъ къараманлыгы, дженкте зляк олган, гестапо къолунда кыйналып ольдюрильген дигер шаир ве язиджыларымызнынъ такъдирлери бунынъ ачыкъ делилидир.

Белли шаиримиз Ыргъат Къадырнынъ дженкте озь борджуны насыл одегени, бутюн зорлукъларгъа бакъмадан гъалебелде этиледжегине иманы къавий олгъаны онынъ эсерге кирген мектюплеринден

билине. Та 1941 сенеси июнь 23-те язган биринджи савлыкълашув мектюбинден башлап, 1945 сенеси январь 16-да язган сонъки мектюбине къадар ич бир тюрюлю тюшкюнлик олмайып, о факъат енъиш ишанчынен яшай. Къанлы дженк, къатты урушларгъа бакъмадан онынъ мектюплери къоранта къайгырувы, эвлядыны ватанперверлик рухунда тербиелев иле ашлана:

Кыска мектюп яза, тизде планшет:
«Нефрет беслемекни огълум, сен огрен».
«Душмангъа сынъырсыз нефрет
беслемек —
Ватанны сынъырсыз севмек демектир».

Поэманынъ эмиети, кыймети шундаки, о гъает меракълы, яш несильни ватанперверлик рухунда тербиелевге фааль хызмет этеджек земаневий эсердир. Бунъа асыл мисаль кетирмекнинъ аджети ёкъ. Поэманы окъуган адам бунъа озю къана билир.

Поэманынъ бедийлик васталары акъкъында 1984 сенеси «Йылдыз»нынъ 4-нджи санында М. Абляимовнынъ «Буюк бордж» сервалы макъалесинде, кыскадан олса да, талиль этильген эди. Тек шуны къайд этмек истейим: поэманынъ язув шекилинде ритм-везин, ольчю бир къач кере денъише. Бу махсус къулланылган ве дуйгъу-фикир тасвирине келиштирильген усул, ифаде вастасыдыр. Поэмада арткъач, бош, манасыз, ерсиз сатырлар, ибарелер ёкъ демек мумкюн. Бу себептен «Тур аркъадаш» бабынынъ экинджи дёртлюгинде:

Хаберджи бир къуш киби
Учты йырынъ коклерге.
Бельгисиз бир тюш киби
Келип кирди эвлерге.

Йырынъ бельгисиз тюш киби эвлерге кирмеси айретте къалдыра.

Я да:

Кельди бир кунъ, къарарды
Сен йырагъан гузель танъ.
Гульбагъчалар сарарды. —
Котерильди бар Ватан.

«Гульбагъчалар сарарды — котерильди бар Ватан». Бу аллегория олса керек. Лякин сарарган гульбагъчалар котерильген Ватангъа ассоцияла ола билirmi? Я да «къарарды сен йырагъан гузель танъ», демек мумкюнми?

Бундан тамам кыркъ йыл эвельси
Дженкчи элдеринен язылган.

«Дженкчи элинен олса табий олур эди.

Денъизнинъ инълеген далгъасы
Ювмакъта матроснынъ юзлерини.

Ёкъса «козьлерини»ми? Матроста къач юзь (бет) ола биле? Муэллиф бойле базы уйгунсызлыкъларнынъ огюни алган олса, поэманынъ кейфиетине леке тюшмез эди.

Шакир Селимнинъ бутюн иджадына аит

характерли чизгилерден бири юксек гражданлык ве сонъки поэмаларында исе фааль публицистик аляметлердир. «Багъышлав», «Тур, аркъадаш, танъ агъарды» поэмаларында ве хусусан сонъки «Бар кучьнен» поэмасында бу ачыкъ-айдын корюне.

Шакирнинъ «Бар кучьнен» адлы поэмы («Йылдыз», 1986 с. № 6) девир талабына энъ зияде джевап берген эсерлеринден биридир. Журналда берильген мукъаддемеде бу эсер «редакциянынъ социаль сымарышынен» язылгъаны къайд этиле. Журнал редакциясынынъ шаирге джошкъунлык ве сильте берген бойле тешеббюсини ялынъыз селямламакъ мумкюн ве бойле тешеббюслернинъ сыкъча олгъаныны истер эдик.

Эвеля шуны къайд этмек керек ки, бу публицистик поэма Шакир Селимнинъ юкъарыда анъылгъан эсерлеринден, биринджи небетте, мевзусынынъ актуалигинен, композицион къурулышынен, язылув техникасынен бутюнлей фаркъ эте. Бу эсер озюнинъ тышкъы къурулышынен, яни сёзлернинъ, сатырларнынъ ерлешювинен, бутюн шекиль ве тертибинен шаирнинъ иджады ичюн бир янъылыктыр. Бу сефер шаир шириетимизнинъ анъаневий шекиллеринден дегиль де, кучь-гъайрет, джуръат ве джесарет талап эткен Маяковскийнинъ усул ве шекилинден файдалангъан. Буны тек Шакирнинъ иджады ичюн дегиль, Абдураим Алтангълынынъ та дженктен эвельки поэмаларындан сонъ, умумен шимдики шириетимиз ичюн де мусбет бир тазеликтир. Лякин бу Шакир Селим ичюн тесадуфен келип чыкъкъан тасавур махсулы дегиль. Юкъарыда къайд эткенемиз киби, бу онынъ яратыджылыгъында ширий усталыкънынъ бир баш даа юксельгенини косътере. Бунынъле бирге онынъ иджадында лирика ве публицистика аляметлерини бирлештиререк бедий эсерлер яратув тенденциясы эп ачыкъ корюнмекте. Кыскъасы Шакир Селимнинъ «Бар кучьнен» поэмасы ал-азырки девирде джемиетимизнинъ эсас дикъкъатыны джелъп эткен актуаль меселелер акъкъында кескин публицистик эсердир. Эм шуны айтмалы ки, Эшреф Шемьи-задинъ юкъарыда анъылгъан «Днепрелъстан» поэмасындаки шимди де даа эмиедини эсапкъа алмагъанда, кърымтатар эдебиятында, хусусан шириетте бойле эсер биринджи десем, янъылмамыз беллейим. Джемиетимизде юз берген бир сыра негатив алларнынъ устюни ачып косътермек, оларгъа бедий суретте къыймет кесмек ве оларны халкънен бирге чезов ёлларыны арамакъ — буны бизим эдебиятымызда янъылыкъ демек мумкюн.

Шакир поэмасыны эсас оларакъ девиримизнинъ, социализмнинъ буюк шаири Маяковскийге мураджаат этюв, Маяковс-

кийнен субетлешюв шекилинде яза. Табий ки, поэманынъ услубы — язув техникасы, сёз къуланувы ве дигер хусусиетлери де Маяковскийнинъ иджадий усулына якъын олмалы. Муэллиф эм бу макъсатнен иш корьмекте.

Бизим шириетимизде Маяковскийнинъ усулынен язылгъан эсерлер башта да бар эди. 1920—30-нджи сенелери Абдулла Лятиф-задинъ «Ленин ольди» (1924 с.) «Бир тамчы къан» (1927 с.), «Тикенли, чичекли ёл» (1927 с.) шиирлерини, А. Алтангълынынъ «Бу эпоха» поэмасыны, «Сонъки корюшюв», «Уруш», шиирлерини мисаль кетире билемиз. Лякин бу эсерлерде анджакъ Шакир Селимнинъ поэмасында олгъаны киби джемиет меселелери бойле этрафлыджа, терен тенкъидий козьнен ифаде этильмеген эди.

Шакир Селим бойле усулны алгъандан сонъ, алдына къойгъан макъсадыны Маяковскийнинъ эеджан, къаттылыкъ, кескинлигинен принципиаль суретте беян этмеси талап олуну. Эльбет, шаир буны козьде тутып, поэмасынынъ кириш болюгинде Маяковскийнинъ «Сол маршы» ве «Бар сеснен» эсерлерини озюне бир унер этеджегини билдире. Бу ерде къайд этмели ки, акъикъий, истидатлы шаир дигер бир шаирнинъ усулыны озюне унер этип олса, бунгъа такълид демек догъру олмаз. Бу муэллифинъ дюньябакъышындан, табиятынынъ хусусиетлеринден келип чыкъкъан табий ал. Поэманынъ дереджесине кельгенде «Кириш» къысымыны нетиджеlegen:

Тезлештирюв

юкюн алгъан

бизим несильге

Курешмеге сыра кельди

бар къувет —

кучьнен!

деген сатырлардан башламакъны ве бу сатырларны поэманынъ эсасы этерек, талильге киришмекни ляйыкъ таныйым.

XXVII съезд джемиетимизде сонъки вакъыт ёл алгъан эксикликлернинъ, хурсурларнынъ устюни ачып берди, бу нукъсанлыкъларнен курешюв, тюзельтюв ичюн васталарны, къуветни косътерди. Бу иште енъиш эльде этмек ичюн сувукъкъанлыкьнен бирликте, къайнакъ ильхам да кереклиги малюм. Бу исе Маяковский иджадынынъ эсасындан бири олгъаныны айтмагъа аджет ёкъ.

Муэллиф «Тазе нефес», «Шенъ баарь», «Тотланмайджакъ алтын» киби ибарелернен ислерининъ теренлигини, джожо-къуналыгъыны билдире ве бу джошкъунлыкъ ильхамынен иш кореджегини акъикъий делиллернен тасдикълай:

Акъкъым ёктыр

кучьлюклерден

къоркъып къачмагъа,

Талап эте бугунъ девир:

къараны — къара,

Акъны — акъ деп
догърусыны

ачыкъ айтмагъа.

Чюнки бу девир талабы. Партиянынъ
халкъ бахты ашкъына давети:

Билем, кучтир
морт солакътан
балнынъ таммасы.

Бу муреккеп,
бу телашлы,
бу айдын куньде

Давет эте
партиянынъ Программасы.

Поэмада муэллиф озюнинъ чешит ва-
кыйаларгъа мунасебетини тюрлю ошатув-
ларнен, яни эдебий эсерни эсер эткен бе-
дий образлар вастасынен косътере.
«Джумран киби сакълангъан», «Къап-
лыбакъа киби сюйрельген», «Вакъыт адлы
джеваирни дёрт якъкъа сачкъан», «Бош
богъазнен шурет арап жангъа тюйрель-
ген» киби ибарелери бунгъа мисаль ола
билелер.

Муэллиф социализм принциплеринден
четке тайпынуварны косътерювнен бир
сырада, бизим джемиетимизнинъ 70 йыл
ичинде эльде эткен енъишлерини ве бу
енъишлернинъ эсасыны, темелини теш-
киль эткен гъаевий кучюмизни де къайд
эте. Джемиетимизнинъ тюрлю сааларын-
да вакътындажа ёл алгъан хусурларнынъ
халкънынъ бирдемлигинен огю алы-
наджагъына эминлигини бильдире.

Вакъыт ёкътыр
агъыз ачып
бакъып турмагъа,

Чалышайыкъ!
Чалышайыкъ!
Олгъан —
бар кучьнен! — дей.

3-нджи баб экинджишининъ манти-
кый, табийй девамы. Аятта теракъкыйят
ве бу теракъкыйятта совет адамынынъ
эмегини, иссесини беян эте. Теракъкыйят-
нынъ эсас манасыны муэллиф:

Эйликлер —
къальбимизде
гурьлеген ялын,

Бизим ичюн
бойле яшав —
ТЕРАКЪКЪИЯТТЫР! —

деп тасдикълай. Бу баб поэмада келиши-
кли, дегерли ерини тутмакънен бирге,
айрыджа, мустакъиль, уфакъ эсер ола-
ракъ яшамасы да мумкюн. Бойле компо-
зицион къурулуш шекили де бизим ши-
риетимизде Шакир Селим тарафындан
къулланылгъан янъы усул десем, хата
олмаз беллейим.

4-нджи баб кене Маяковскийнен субет,
даа догърусы, муэллифининъ моноло-
гы. Юкъарыда халкъ, ватан, дюнья, эксикли-
кер умумий оларакъ алынган олса, бу
бабда лаф конкрет делиллернен шаир-
нинъ озь иджадынен багълы олган эде-
бият акъкъында, эдебиятымыздаки нега-

тив эксикликлер акъкъында кете.

Санки
тек мен
къабаатлым
чий шиирлерчюн,
Санки тек мен
ёл ачкъаным
дилетантларгъа.

деп къабаатны шаир бир дередже озюнде
коре.

Шириетимиз
керчектен де
баягъы акъсай.

Амма нenen
уянтмалы
юрек тёрюнде

Инсанларнынъ
юкълап къалгъан
маневий кучюн?!

деп къайгъыра шаир ве догърудан-догъру:

Азчыкъ къалды,
гъурурымыз
классиклерни

Устазларнынъ
сырасындан
чыкъараяздыкъ.

Бир китабын таб этмеден
Ашыкъ Умернинъ,
Шакир, Шерьян, Биалларнынъ
«джонклерин» бастыкъ.

— деп кене озюни де къабаатлы танып
буны кедернен къайд эте.

Зан этсек бойле айтмакъ ичюн джеса-
рет керек. Муэллиф ич бир дакъикъа фи-
кир кескинлигини, эеджан джошкъунлы-
гъыны зайыфлатмайып, эксильтмейип,
хатимедеки шу сатырлар иле бар кучь-
нен поэмамы екюнлей:

Эй, замандаш!
Эй, ватандаш!
Этрафынъа бакъ!
Янъы куреш
далгъасына
къошулмакъчюн
къалкъ!

Бойлеликнен, къыскъадан олса да, поэ-
манынъ мундериджеси, композициясы
устюнде токъталдыкъ. Якин макъсады-
мыз, Шакир Селим янъы, янъы, яхшы эсер
яратты деп, сонъки вакъытта адетке че-
вирилген бир шаблоннен язылгъан ма-
къалелернинъ сайысыны арттырмакъ де-
гиль. Окъуйдыжы эсерге озю де къыймет
кесер. Бизни меракъландыргъан меселе
аджеба муэллиф алгъан мевзусыны кере-
ги киби анълатмагъа, чезмеге наиль олды-
мы? Бу меселени беджерген олса, насыл
усталыкъ, яни насыл эдебий васталар
къулланып япа бильди, эсернинъ мува-
факъиети неде?

Яхшы эсер яратмакъ ичюн шириет
къанун-къаиделерини яхшы бильмек
етерлик олмайып, эвеля истидат саиби
ве сёз устасы олмакъ шарттыр. Маяков-
ский усулынен бедий-публицистик эсер

яратмакъ муэллифтен исе айрыджа ираде
ве усталыкъ талап эте.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, Маяковскийнинъ усұлы ялынъыз сатырларнынъ мердивен шекилинде олувынен сынъырланмай. Онынъ эсас хусусиети кендисине хас эмоционаллыкъ, янъы ритмика (везин) ве къафиелерден ибареттир. Шакир Селимнинъ поэмасы шу шекильде язылгъаны себебинден, сатырларнынъ, сатырлардаки сёзлернинъ тизилиши, ритмикасы, къафиеleshкен сёзлер ве оларнынъ алып баргъан маневий, бедийлик вазифелери айрыджа эмиетке маликлер.

Бу ерде шуны бир даа къайд этмек истеймиз ки, муэллифнинъ озъ огюне кыйгъан публицистик макъсаткъа анджакъ бойле ширий шекиль талап олунгъаны шубесиздир. Мында о шекильнинъ мундериджеге тенъ, уйгъун олмасына иришкен. Бу да поэмагъа мувафакъиет кетирген хусусиетлерден биридир. Чюнки бу мундеридже, бу сатырлар анъаневий дёртликлерге чевирилип язылса, эсернинъ бир кереден ритмикасы джоюлып, сёзлернинъ аэнки, эмоциональ кучю эксилер, оларгъа тюшкен мантыкъ юкю енгилешир. Меселя, шу сатырларны алайыкъ:

XXVII — рум ракъамы

Юкълап къалгъан
виджданларгъа

кирди тарихкъа,

янъы рух берип.

Къана,

ким о къаранлыкъта?

Чыкъсын ярыкъкъа!

Чыкъсын,

артыкъ бу мейданда

тапсын озъ ерин!

Энди бу сатырларны дёртлик шеклинде
язайыкъ:

XXVII — рум ракъамы кирди тарихкъа,
Юкълап къалгъан виджданларгъа янъы

рух берип.

Къана, ким о къаранлыкъта? Чыкъсын
ярыкъкъа!

Чыкъсын, артыкъ бу мейданда тапсын озъ
ерин!

Бу дёртликни окъугъанда, энди сатырыннынъ сонъуны я да къафиеleshеджек сёзлерни беклемек керек ола. Айтыладжакъ фикирнинъ нетиджеси сатырларнынъ сонъуна къаларакъ, къафиеleshеджек сёзлернинъ имаесине тюше. Сатырларгъа чевирилген сёзлер арасында пауза (токътав, тыныш) ёкъ ола, силине. Мердивен шекилининъ эсас хусусиети исе, айры сатыргъа ерleshкен сёзлерден сонъ, имля ишарети бармы, ёкъмы, мытлакъа токъталмакъ, тыныш (пауза) этмек керек. Бойлеликнен эр бир сатыр — сёзге айрыджа ургъу тюше. Сёз мумкюн олгъаны къадар озюне аит вазифесини ташый. Менимдже Шакир Селим бу усулнынъ имкянындан атта толусынен биле фай-

даланмагъан. Чюнки даа дигер сатырларда базы сёзлерни айры сатырларгъа чевирик заруриети корюне. Маяковский бойле алларгъа джиддийликнен ве пек мукъайт янаша. О «Владимир Ильич Ленин» поэмасынынъ биринджи редакциясында бир сатыргъа кирген сёзлерни, экинджи редакциясында анълы оларакъ махсус айры сатырларгъа боле. Поэманынъ 96,5 файызы бельгиленген токътавларнен (пауза) язылгъан.

Шакир Селимнинъ поэмадаки къазанчларындан бири де шу ки, о келишикли, тазе ошатувлар — метафоралар вастасынен терен фикирли сатырлар догъурмагъа, иджат этмеге малик олгъан:

Биесининъ

хош сютюне

тоймагъан тайдай,

Шунынъ ичюнмекен,

дейим,

бугунъ гонълюмде

Къуванчларым

ве

дертлерим

тартылгъан яйдай.

Сакъын-сакъын,

къабд эльнен

Токъунманъ яйгъа,

Къуванч — дертке,

дерт —

къуванчкъа

чевирильмесин.

Бир бакъышта «Дерт къуванчкъа чевирильмесин» деген ибаре худжур корюне. Тааджипке къалдыра биле. Лякин муэллиф бу ерде фикирини бойле ифаде эткени пек догъру. Чаресиз дертке огърагъанны къувандырмакъ мумкюн олурмы? Шаир сёзлерни там, фельсефий маналарында ве еринде къуланмагъа бильген.

Эбет, макъсат этип къыдыргъан адам поэмада эксикликлер де тапа биле. Бу табийй ал.

Амма энъ эсасы шу ки, эдебиятымызда куннинъ талабына джевап берген янъы, кучъю эсер догъды. Эсернинъ мундериджесинден де корюнгени киби, онынъ пейда олувы джемиетимизде юзь алгъан гъайрыдан къурув ве ашкярлыкъ муитидир. Гъайрыдан къурувны партия эр ким, эвеля, озюнден башламакъ керек дей. Бу талап языджи ве шаирлерге, иджат адамларына даа зияде аит. Шакир Селим девир талабына селенерек, языджыларымыз арасында гъайрыдан къурувны озъ иджадында ильки башлагъанлардан бири олды.

Социалистик реализм эсасында бойле салмакълы земаневий бедий-публицистик эсер яраткъан къалемдешимиз Шакир Селимни бу мувафакъиетнен тебриклер экенмиз, онынъ илериде даа семерели иджадий араштырувлар иле огърашаджатына ве бу ёлда ёрулмай бар кучънен чалышаджатына эминмиз.

Лютфие Булатова

Къарасувнынъ къызлары

Яйяларда буз ирмез,
Дагъларында къарлары.
Сув истесенъ бал берирлер
Къарасувнынъ къызлары.

Ал лялелер, къатмер гуллер
Бааръ кельмей ачылмаз.
Къарасувнынъ шох къызлары
Элине тюшсенъ къачырмаз.

Къара къашнынъ тюбюнден
Эля козьлер ойнатыр.

Джыйын-тойда ойнар, кулер,
Чынъ айттырыр, йырлатыр.

Эм намуслы, эм сабырлы,
Эм де дюльбер къыяфет.
Гонъюль берсенъ, козъге
кирсенъ,

Олур санъа зияфет.

Ягъмур ягъса кенъ арыкълар
Буллюр сувгъа толсунлар.
Яр сайласанъ, истерим тек
Къарасувдан олсунлар.

Акъялсыз къадын

Анифе энди он беште,
Къудалар келе.
Анифенинъ анасы
Къувана, куле.

Бабасы Мурат ойлана:
— Къызым яш, — дей.
Анасы Эсма сёйлене:
— Меним баш! — дей.

Он алты яшта къызыны
Эрге бере.
— Кимсеге бойсунма! — деп
Огют бере.

Анифеде бу фикир
Пек пекише.
Бу себептен яш ходжа
Джан чекише.

Келин эвде отура,
Бир замет ёкъ.
Къайнагагъа, ходжагъа
Ич урьмет ёкъ.

Ходжа иште, бу ята,
Ич утанмай.
Акшам кельсе эрининъ
Селямын алмай.

Не аш, не сув этрафта,
не гуль чырай.
Гъарип киев шашмалай,
Имдат арай.

Келин исе уджюмни
Эп арттыра.
Шайтанлары оны эп
Къутурттыра:

— Къана чокъмы къазандынъ,
Кетир мында!
Къач кумюшинъ бар экен
Карманында?

Къайдан тапсанъ тап кетир,
Эвим толсун.
Устюм-башым эр кестен
Артыкъ олсун.

Сорама менден чай, къаве
Нафиле ерде.
Эр айлыкъта юз-юзлеп
Бермесенъ эльге.

Миндерингде отурмам,
Янынъда ятмам.

Бир гарнитур алмасанъ,
Сёзюмден къайтмам...

Анифе бере озюне
Къыймет бинълеп.
Омюрин комюр этеджек
Анасын динълеп.

Киев анълай — огърагъан
Дубарагъа.
Насыл этсин, ким кирсин
Бу арагъа.

Дей о: — Мен де акъайман,
Бель туттурмам.
Ашыгъымны сендайгъа
Ич юттурмам.

Акълсызгъа баш къоштым,
Акъллым кельди.
Озь гунакъ озь бойнунъа,
Бар кет энди!

Киев сонъра эвине
Гарнитур ала...
Лякин бизим Анифе
Ходжасыз къала.

Мамбет акъай

(Шакъа)

Мамбет акъай къартайгъан,
Худжур киши.

Тюшкен биткен агъзындан
Бир тамам тиши.

Агъаргъан башын сачлары,
Бүрюшкен бети.
Бошагъан бельде къушагъы,
Семген эти.

Ашагъан ашын чайнамай
Джалмап юта.

Эр кунъ гедже яткъанда
Тутары тута.

Кобете, янтыкъ олмаса
Къарны тоймай.
Хамыр ашы япмасанъ,
Раат къоймай.

Дерсиз, бельки себеби
Къартлыкътадыр?
Багъышлангъыз, шу эди
Яшлыкъта да.

Владимир Козлов,

Москва Деулет тарих-архив
институты архив ишлери
факультети деканынынъ
муавини, тарих илимлери
кандидаты.

МУЗЕЙ ДИРЕКТОРЫ

Халкъымызнынъ миллий медениетини темелли бильген ве оны озь вакътында ёрулмадан тешвикият эткен намлы зиялыларымыздан Усеин Боданинскийнинъ догъгъанына бу сене 110 йыл тола. Бу адам 1920 сенелери Кърым, Москва, Ленинград рессамлары, санъатшнаслары ве музей хадимлери арасында кениш суретте белли эди. Бу табиий, чюнки Усеин Боданинский Бахчасарай музейининъ темелини къойгъан ве он беш йыл зарфында онынъ даимий директоры олгъан эди. Зенааты боюнджа рессам олып, айны заманда, кърымтатарларнынъ декоратив-тасвирий санъаты, археологиясы, архитектурасы меселелерини терен анълагъан бу киши Кърым тарихы ве медениетине аит абиделерни топлава буюк хызметлер косьтерди. Революциядан сонъки миллий эснафчылыкъ зенаатыны джанландырувда, театр ишлерини ёлуна къоювда, Кърым санъаты ве тарихыны матбуат, кино, серги ве музей экспозициялары васталарынен популяризлев сааларында чокъ ишлер япты.

Усеин Боданинскийде олгъан терен бильги, намуслылыкъ, принципиаллик онъа халкъ арасында юксек итибар кетирди: 1920-нджи сенелерде о Совет акимиятининъ республика ве мааллий органларына сайланды.

Тезссюф ки, Усеин Боданинскийнинъ ве кърымлы дигер медениет эрбапларынынъ озьлери ве япкъан ишлери акъкъында бу вакъыткадже пек аз язылды. Дженк акъибетинде пек чокъ шахсий архивлернинъ ёкъ олувы нетиджесинде бу иш баягъы къыйынлашты. Усеин Боданинскийнинъ аяты ве фаалиети акъкъында язма весикъалар Кърымда пек аз сакълангъан олса да, Москва ве Ленинграддаки меркезий ильмий-тарихий муэссиселернинъ архивлеринде 1920-нджи сенелердеки медений аятнынъ тарихыны айдынлатыджы бир чокъ весикъаларны расткетирдик. Окъуйджыларгъа теклиф этильген бу макъале иште шу архив материалларына, о девирде чыккъан газета ве журналларгъа эсланып язылды. Макъалени Кърым медениетининъ белли эрбабы Усеин Боданинскийнинъ зенгин фаалиетини тафсиллятлы огренюв ишинде ильки адым деп саймакъ мумкюн. Эбет, къуру архив материаллары ве айры малюматлар бу гъает меракълы адамнынъ хызметлерини толу суретте акс этип оламайлар. Шуннынъ ичюн биз, Усеин Абдурефи огълунынъ догъмуш агъасы, белли революционер Али Боданинскийнинъ шимди Москвада яшагъан къызы Сайде Алиевна Боданинскаягъа ве 1930-нджы йылларда Бахчасарай музейинде чалышкъан ве онынъ директорыны яхшы бильген санъатшнас, фольклорджы М. Г. Кустовагъа мураджаатта булундыкъ. Олар иле субетлеримиз бизге чокъ ярдым этти. Усеин Боданинскийнинъ такъдири 1920-1930-нджы сенелерде Бахчасарай музейининъ мейдангъа келювинен сыкъы суретте багълыдыр.

Усеин Боданинский 1877 сенеси Симферополь уездининъ Бадана коюнде дюньягъа келе. Онынъ бабасы халкъ оджасы, озъ девирининъ белли маарифчиси, XIX асырнынъ орталарында къримлылар арасында энъ билъ-гили адамлардан бири Абдурефи Боданинский Симферопольде татар халкъ окъув юртунда дерс бере эди. О, Кърымда ильки лугъатлардан бирининъ, яни «Башлангыч халкъ мектеплеринде окъув ичюн русча-татарджа элифбе»нинъ (1873 сенеси Одессада басылды) муэллифидир. Адамлар онъа буюк урьмет иле «Абдурефи-оджа»дей эдилер. Усеиннинъ бабасы «Терджи-ман»нынъ нашири И. Гаспралы иле якъын дост эди ве онынъле сыкъы алякъада булунды. Олар экиси де о вакъытта халкъ маарифинде ве мектеплердеки кутюрликке, анда балаларгъа ялынъыз диний дерслер берилювине къаршы чыкъа, татарларнынъ рус халкъынен медений алякъалары эп къавийлешмеси ичюн куреше эдилер. Чюнки о зиялылар бунынъсыз Кърым медениетининъ илериге догъру инкишафыны тасавур этип оламай эдилер.

Затен юкъарыда анъылгъанларнен бир сырада Абдурешид Медиев, Осман Акъчокрыакълы, Усеин ве Али Боданинскийлер, Мамут ве Асан Рефатовлар, Асан Чергеев каби ве, айны заманда, 1920—1930-джы сенелердеки эксери языджылар киби белли кърымтатар медениет эрбапларыннъ фаалиетлери хусусында фикир эткенде, оларнынъ ильмий ве ичтимаий эрбаплар оларакъ шекилленювинде эписи ичюн умумий бир чизги козьге айрыджа чарпа. Оларнынъ тербиеленювинде, окъув шаритинде, турмуш аятларында олгъан чешитликлерге бакъмадан, рус прогрессив медениетинен сыкъы алякъада булунув эписи ичюн умумий ве табиий бир заруриет эди. Олар эписи рус тилини темелинден биле ве бу тиль вастасынен меркез шеэрлернинъ ильмий джемаатчылыгъы иле багъ тута эдилер. Базылары исе Москва ве Петербургда тасиль алдылар.

Усеин та балалыкътан ана тилинен бир сырада рус тилини де огрене, темелинден менимсей. Онъа хусусан агъасы, ильки къримлы большевиклерден бири, 1920 сенеси ноябрьде врангельджилер тарафындан ольдюрильген революционер Али Боданинскийнинъ тесири буюк олды.

Корюмли революционер-большевик Ю. Гавеннинъ Али Боданинскийнинъ ады иле багълы хатырлавы дикъкъаткъа ляйыкъ. Гавен В. И. Лениннен корюшюви хусусында яза. Шу корюшюв вакътында Ленин онъа Кърымда миллий революцион арекетининъ вазieti акъкъында ярым саат девамында икяе этмесини риджа эте. Гавен озюнинъ Ленинге берген малюматында Къурултай азалары арасындаки болюнюв хусусында, яни ноябрь айында Селим Меметов ве Али Боданинский ёлбашчылыгъы алтында бир группа сол мейилли азаларнынъ Къурултайдан чыкъып кеткенлери ве о группанынъ большевиклер лагерине келип къошулгъанлары хусусында айтаракъ, бу вакъианынъ къримтатарларда революцион анънынъ инкишаф этювини косътериджи муим адисе олгъаныны къайд эте.

Бойледже, озъ къоранталарындаки прогрессив анъанелер кучюк Усеинде буюк тесир къалдырдылар. Халкъ мектебини битирген 11 яшында Усеинни Симферопольдеки татар оджалар мектебине берелер ве бу мектепни о 1895 сенеси битире. Усеинде бедийетке балалыкътан олгъан авеслик ве истидатны мектеп оджалары да сезмей къалмайлар. Джемаат хайрие эсабына 18 яшында Усеинни Москвадаки бутюн Русиеге белли Строганов санайы-бедий окъув юртуна окъумагъа ёллайлар. Окъув юртуннъ декоратив (безетюв) болюгинде безетиджи-рессам зенаатыны эльде этерек, Боданинский Симферопольге къайтып келе ве эки йыл девамында санъат окъув юртунда графика санъаты дерсини бере. Лякин Москвада Строганов окъув юртунда бу истидатлы йигитни унутмагъан эдилер. Оны анда чагъырып, шу окъув юртунынъ Москва губерниясында Лигачево коюндеки санайы-бедий филиалы сайылгъан болюгине ёлбашчы вазифесини теклиф этелер. Эки йыл кечер-кечмез исе Усеин Боданинский энди Москвадаки шу Строганов окъув юртуннъ окъув устаханелери мудири ве рессамлар оджасы вазифесине тайин этиле.

Усеин Боданинскийнинъ о вакъытта Москвадаки яратыджылыгъы акъкъында элимизде ич бир тюрлю малюмат ёкъ. Ялынъыз 1909 сенеси Стро-

ганов окъув юрту тарафындан тешкиль этильген Бутюнсоюз конкурсында онынъ янъы классицизм усулында япылган мебель эскизине 1-джи му-кяфат берильгени белли.

1911 сенеси теджрибелери ресим оджасыны Петербургта давет этелер ве о анда алты йыл девамьнда янъы къурулмакта олган чешит бина-ларда безетиджи-рессам вазифесинде чалыша. Боданинскийнинъ безе-тиджи-рессам оларакъ истидат севиесининъ не дередже юксек олганы шундан корюне ки, оны Петербургдаки Тиджарет банкы, Каменный ада-сындаки А. А. Половцев эви, Я. В. Ратьков-Рожновнынъ ве С. С. Абамелек Лазаревнинъ Мойка каналы боюндаки, М. А. Шаховскаянынъ фонтанка-даки эвлери киби ве даа бир чокъ дигер белли ичтимаий биналар ве шахсий сарайларнынъ безетюв ишлерини япмакъ ичюн буюк истекнен ве сыкъ-сыкъ давет эте эдилер. Бу биналарда о, плафонларнынъ, сачакъларнынъ ве дигер безеклернинъ эскизлерини япа эди.

Усеин Боданинский Петербургда архитектор И. А. Фоминнен якъын таныш олды ве онынъле берабер бир сыра ишлер япты. Чокъкъа барма-дан исе И. А. Фоминнинъ къыз къардашы Ольга Александровна Боданин-скийнинъ къадыны ола. Биналарнынъ ички диварларыны безетюв эскиз-лерининъ Петербург мимарлары ве рессамлары джемиетининъ йылда бир кере чыккъан журналларындаки (1911—1916 с.) фото суретлери безе-тиджи-рессам Усеин Боданинскийнинъ классик анъанелерге мейиль бер-генини косътерелер. Рессам Петербургда озюни басмалар узерине ресим-лер япув ве графика боюнда рессам оларакъ да сынап бакъа. Шусы малюм ки, алтын токъумалы басмаларга япылган ресимлер конкур-сында онъа 1-джи мукафат такъдим этильген. П. И. Чайковскийнинъ эйкели конкурсында да о айны бойле 1-джи ерни ала. Даа бир конкурста Толстой музейи ичюн экслибрис ресимлери конкурсында онъа 2-джи мукафат такъдим этиле.

Акъикый санъаткар ичюн эр шей ёлунда олувы яки кыйметли сима-рышлар Москванынъ ве хусусан Петрограднынъ бедий джемаатчылыгы тарафындан танылув ве иляхри — булар эписи 40 яшында рессамнынъ такъдирини энди чезильди ве о мытлакъа Петроградда къаладжакъ демеге эсас бере эдилер. Лякин Усеин Боданинский апансыздан бедий аяты сонъ дередже зенгин Петроградны ташлап, кучюк Бахчасарай шеэринге келе.

Бахчасарайга кельгенден сонъ 1917 сенесининъ башларындан баш-лап, Боданинский омюрининъ сонъки 20 йылыны кърымтатарларнынъ этнографиясыны, археологиясыны, тарихыны огренювге, озъ халкъынынъ маддий ве маневий аятына аит турмуш эшъяларыны, яки миллий урбалар ве савутлар, эльнен япылган санъат эсерлери ве джиезлерни топлап ве сакълав ишине багъышлады.

Усеин Боданинский къадынынен Петрограддан Бахчасарайга кель-генден шеэрнинъ энъ дикъкъаткъа лайыкъ имарети Хансарай олып, Бода-нинский ана шу Сарай бинасында чалыша башлады. XVI асырнынъ ба-шында къурулган бу имарет Кърым ханларынынъ мескени олмакънен бирге, озюнинъ архитектурасы ве корюниши иле чокъ шаирлернинъ, сеятчыларнынъ дикъкъатыны джелъп эткендир.

XIX асырнынъ сонъунда, XX асырнынъ башында Таврида ильмий архив комиссиясы Хансарай бинасында озъ музейининъ болюгини тешкиль этмек къарарына кельген эди. Белли алимлер академиклер Кондаков ве Котовнынъ тешеббюси ве гъайрети саесинде анда халкънынъ турмушына аит 180 чешит шей топланган эди. Иште бу кучюк коллекция мында иле-риде оладжакъ музейнинъ эсасыны тешкиль этти. «Кърымтатар санъаты, тарихы ве этнографиясы» музейи сонъра темелли суретте 1917 сенеси мей-данга кетирильди. Музей ичюн шеэрде башкъа бина тапылмагъанындан себеп, онъа Хансарайнынъ азбарындан бир къач одалар айырылды. Му-зейни мейданга кетирювде о вакъытта Хансарайны реставрация япувнен мешгъуль олган Петроград археология комиссиясы фааль иштирак этти. Ачылган музей эбет, даа там манада музей дегиль эди, яки о эсасен топ-ланган коллекцияны сакълайдыкы бир муэссисе олып, шеэр управасы тарафындан айырылган пек аз пара сермиясы эсабына яшай эди.

Музейнинъ 1917—1920 сенелердеки фаалиети хусусында элимизде ич бир тюрлю къошма малюмат ёкъ. Ялынъыз азырки Бахчасарай архитектура-тарих музейиндеки эски дефтерде музей ичюн айры экспонатлар эльде этильгени акъкъында къайдлар бар. Меселя, 1918—1919 сенелери бахчасарайлы Таир Умеровдан, Уркуш Гъафаравадан, М. М. Дремджиден базы бир этнографик материаллар алынган. 1919 сенеси Хансарайнынъ азбарында немсе аскерлери ерлешкен вакъытта музей чокъ зараргъа огъратылды ве андан чокъ къыйметли шейлер гъайып олды.¹ Музей озъ ишини кереги киби ялынъыз 1920 сенеси, ноябрь айында, Кърымда темелли суретте, Совет акимieti тикленген сонъ башлады.

Совет акимietининъ биринджи айлары ве йыллары-ичтимаий аятнынъ чешит сааларында юзь алган терен революцион денъишмелер девирини эди. Эки йылда андаки музейлернинъ сайысы йигирмие етти. Оларны тешкиль этювде ве тарихий абиделерни сакълав ишлеринде 20-джи йыллардаки мувафакъиетлерни акълы суретте Музей ишлери ве санъат, халкъ турмушы ве къадимий абиделерни къорчалав боюнджа Кърым область комитетининъ (Кърым ОХРИС) фаалиетинен багълайлар. Бу догъру.

Крымохрис идареси область Халкъ маарифи болуги янында 1920 сенеси ноябрьде Кърым врангельджилерден азат этильгенинен тешкиль олунган эди.

Крымохрис идаресининъ биринджи мудири, 1917 сенесинедже Петроградда яшаган археолог ве этнограф Г. А. Бонч-Осмоловский де (1890-1943) кърымтатар медениетини пек яхшы бильгенлерден эди. Г. А. Бонч-Осмоловский де, Я. А. Тугенхольд да Усеин Боданинскийни пек урьмет эте ве онынъ истидадына юксек къыймет кесе эдилер, онынъ тарихий абиделерни сакълав боюнджа арекетлерине эр тарафлы къолтута эдилер. Я. А. Тугенхольд озюнинъ «Кърымда халкъ яратыджылыгъы менфаатлары» макъалесинде («Красный Крым», 1922, сентябрь 15) 1922 сенеси, ачлыкъ чекильген агъыр айларында, Бахчасарайда эски эвлернинъ бозулмай сакъланылмасы ичюн насыл арекетлер япкъаны хусусында яза.

У. Боданинский Г. А. Бонч-Осмоловскийнен де дост эди. Озюнинъ ильмий фаалиетини этнограф оларакъ башлагъан Бонч-Осмоловский 1919 сенеси даа аз огренильген кърымтатар этнографиясынен меракъланды. О, Кърымгъа эр кельген сайын бу ишнен огърашты. Онынъ беш йыл девамында эсасен Бахчасарай ве Судакъ районларында япкъан тедкъикъатларынынъ нетиджеси — «Кърымнынъ дагъ бою татарларынынъ эвлюнов ве той адетлери» серлевалы буюк макъалеси олды. Бу макъале занымызджа, кърымлыларнынъ этнографиясы саасында Совет девиринде басылган энъ яхшы ишлерден биридир. Г. А. Бонч-Осмоловский озю 1919-1925 сенелери этнография материаллары топлав ишлери акъкъында шойле яза: «Экспедициялар тешкиль этювде ве малюматлар топлавда манъа ерли эрбаплардан: И. Аметов, Къайтазов, Ш. Бектуре, О. Акъчокъракълы, У. Боданинский, И. Леманов, Чобан-заде ве Ляtif-заде буюк ярдым косътердилер, бунынъ ичюн мен оларгъа самимий тешеккур бильдирем. Эр бир койде халкъ мени насыл буюк самимие тле ве хош дуйгъуларнен къаршылагъанларыны айрыджа миннетдарлыкънен хатырлайым.²

Кърымда Совет акимietининъ ильки айларында, яни 1920 сенеси ноябрь айынынъ сонъунда уезд шеэрлерининъ эпсинде Крымохриснинъ мааллий болюклери тешкиль этильди. Оларгъа догърудан-догъру Охрис дей эдилер. Анда чалышмакъ ичюн ярым аданынъ бедий зиялыларындан энъ яхшылары джелъп этильди. Севастополь ве Керчь охрислерининъ мудирлери оларакъ белли археологлар Л. А. Мойсеев ве К. Э. Гриневич, Кефеде — намлы шаир ве рессам М. Волошин, Ялтада — эйкельтраш Жолкевич, Кезлевде — мимар ве рессам И. Я. Гинзбург тайин этильдилер.

Бахчасарай охрисининъ мудири вазифесине исе Хансарай музейининъ

¹ Девлет тарих музейи язма весикъалар болуги. 542-джи фонд 992-джи иш, 54 с.

² Рус девлет джогъграфия джемиетининъ хаберлери. М.-Л. 1928, Т. 58, 21-62 с.

директоры Усеин Боданинский тайин этильди. Охрислернинъ имаесине шу территорияда булунган бутюн музейлер ве айры археологик эм де мимарий абиделер кире эдилер. 1921 сенесининъ башында Кымохрис имаесинде 15 музей ве сарай бар эди. Кымохрис янында тешкиль этильген Ильмий Советке намлы алимлер ве шу джумледен Д. В. Айналов, Н. И. Кузнецов, А. И. Маркевич, П. П. Сушков да кирдилер. Олар эписи сонъундан СССР Илимлер Академиясынынъ академиклери ве мухбир-азалары олдылар. Хусусий бильгилер талап эткен музей эм де абиделерни сакълав ишлери боюнджа муим вазифелерни чезген бу Ильмий совет эркъанына къримлылардан да 3 мутехассыс: У. Боданинский, О. Акъчокъ-ракълы ве мимар-рессам Абиев кирдилер.³ Ильмий советнинъ, аз олса да, сакъланган протоколлары шуны косътере ки, Кымохриснинъ огюнде кениш колемде вазифелер тура экен.

Совет акимieti миллий медениетлернинъ илерилемесине эр тарафлы ярдым косътермекте эди. Халкънынъ маддий ве маневий медениетининъ зенгин аныанелерини темсиль этиджиде тарихий абиделернинъ бу джерьянда ролю гъает муим эди. Илериде миллий музейге чевириледжек Бахчасарай музейининъ директоры вазифесине, анджакъ Усеин Боданинский киби мутехассыс керек эди, чюнки бу адамнынъ шахсында эм декоратор-рессам таланты, эм тарихчы-педагог, эм джемаат эрбабы теджрибеси бирлешкен ве муджессемлешкен эди. Боданинскийнинъ рехберлиги алтында аджеле суретте музейге къримтатарларнынъ къадимий эшьялары ве миллий турмуш алетлерини топлав иши башланды. Г. А. Бонч-Осмоловскийнинъ 1921 сенеси январь айында Москвагъа, РСФСР Халкъ Маариф Комиссарлыгына ёллаган эсабатында, биринджи невбет вазифелерден бири оларакъ шу теклиф косътериле:

«Бахчасарайдаки Хансарайында Меркезий Шаркъ музейини тешкиль этюв мында ерли медениетнинъ меркези оладжакъ. Шимди энди 2 бинъ къадар гъает къыйметли тарихий шейлер топланды ве олар чешит адамларнынъ элинде булунган чокъ мыкъдарда къыйметли эшьяларнен текмилленип тураджакъ. Адамлардан бу шейлерни алып бир ерге топлав ишине гъает джиддий эмиет бермек керек, чюнки умумий медениети ашагъы севиiede олган бу адамларнынъ элинде о шейлернинъ пек тез гъайып олып кетмеси итимал».⁴

1920 сенеси декабрьде белли музей ишлери эрбабы РСФСР Халкъ Маариф комитетининъ эмиссары А. В. Лебедев Бонч-Осмоловскийнен бирликте Кърим шеэрлерини ве шу джумледен Бахчасарайны зиярет этти. О вакъытта чешит къарсамбалар ве акимет денъишюв киби къалабалыкъларгъа бакъмадан, Хансарай бутюнлей сакълангъаны къайд этильди, миллий мимарий абиделер эсапкъа алынды, янъы хадимлер ишке джелъп этильди. Музей имаесине Чуфут-Къале, Мангъуп-Къале, Эски-Кермен, Тепе-Кермен, Азиз киби тарихий ерлер кирсетильди ве оларны къорчалав ичюн козетиджилер тайин этильди.⁵

1921 сенеси Кърим ревкомынынъ махсус эмири иле бутюн бу абиделер ве бунынъ киби де Хансарай къабристаны ве Бахчасарай районындаки бутюн «Дюрбе»лер, «Ешил-Джами» йыжынтылары эм де Къримдаки бутюн дигер музейлер ве тарихий абиделер республиканынъ мулъкю деп илян этильди ве бутюнлей Кымохриснинъ имаесине такъдим этильди.⁶

Совет акимieti девирининъ бир къач айы ичинде Бахчасарай музейи санъат ве турмуш эшьялары топланган ири муэссисеге чевирильди. Оны къримтатарларнынъ тарихы ве медениетини огренюв меркезине чевирмек ичюн муим азырлыкълар башланган эди. Лякин тезден келип еткен 1921-1922 сенелерининъ ачлыгъы улькенинъ бутюн халкъына, хусусан ялы бою

³ ОПИ ГИМ (Отдел письменных источников Государственного исторического музея) фонд 54 иш 993, саифе 25.

⁴ ОПИ ГИМ, фонд 54, иш 992, с. 4.

⁵ Айны шу фондда, иш 993, с. 29

⁶ Айны шу фондда, иш 998, с. 1

залисине ве шу джумледен бутюн бу медений ишлерге де пек буюк зарарлар кетирди. Бахчасарайда адамларнын ачлыкътан ольгенлери ве кочип кеткенлери нетиджесинде, шеэр залисинин сайысы 40 процент эксильди.

Ачлыкъ ве онынъ акъибетлери Бахчасарай музейининъ фаалиетине де буюк зарар кетирди ве онынъ кыйметли эшьяларнен текмиллемесине пек кедер этти. Музейининъ эки хадими: археолог алим С. И. Свищев ве Эски-Юрт абидесини козетиджи Бекир Асан ачлыкътан ольдюлер. Боданинскийнинъ озю тиф хасталыгына огърады ве ол юм босагысында эди.⁷

Шу девирнинъ агъыр вазияте бакъмадан, Кымохрис 1922 сенесининъ октябрь айында Севастопольде музей хадимлерининъ биринджи съездини топлады. Съездининъ ишинде энди хасталыкътан озюне кельген Бахчасарай музейининъ директоры Усеин Боданинский фааль иштирак этти. Анда о Эски-Юрт абиделери акъкында доклад япты ве Бахчасарайда бу съездининъ протоколларыны нешир эттирди.

Сонъра Бахчасарай музейи имаесине филиал оларакъ, Гаспринскийнинъ хатыра музейи ве Коккоз музейи де къошулды. Булардан биринджиси 1921 сенеси март 21-де Усеин Боданинскийнинъ тешевбюси иле Салачыкъта, тюркий тильде Русиеде биринджи чыкъарылган «Терджиман» газетасынынъ нашири, улу рус медениетинен сыкъы якъынлашувнынъ атешин тарафдары, Совет Шаркъынынъ мешур девлет эрбабы Нариман Наримановнынъ якъын досту Исмаил Гаспринский яшаган эвде ачылган эди. Бу эв-музей, айны вакъытта, окъув ханеси оларакъ къарарлаштырылып, тешвикъат ве ярыкъландырув вазифесини ташымакъта эди. Меселя, тек 1923 сенесининъ язында бу хатыра музейинде 2620 адам булунды.

Бахчасарай музейининъ озю эп янъы экспонатларнен текмилленди ве ири миллий-теджикъат меркезине чевирильди. Учъ йылда онынъ экспонатларынынъ сайысы 1800-ге етти. 1923 сенесининъ сонъунда Усеин Боданинский онда «Зынджырлы» медресесининъ китапханесинден 200-ден зияде айрыджа кыйметли эльязмаларны ве басылган китапларны алмагъа наиль олды.

1923-1924 сенелери музейининъ тарихында джиддий бурулыш девирини эди. Усеин Боданинскийнинъ бутюн таланты ве тешкилятчылыкъ истидады анджакъ бу девирден башлап, айрыджа сезильди. Музей директорында кърымтатарларынынъ маддий тарихы, декоратив-тасвирий санъаты, архитектурасы боюнджа терен бильги олувы онъа музей тарафындан 1923-1924 сенелери чешит ерлерге этнографик ве археологик экспедициялар тешкиль этмеге, сергилерде, тарихий абиделерни эсапкъа алув, къорчалав ве янъартув ишлеринде иштирак этмеге имкъан берди.

Миллий эснафчылыкъ зенаатларыны гъайрыдан джанландырувда да музейининъ ролю буюк олды. Боданинскийнинъ бутюн бу кениш фаалиети, онынъ акъкында тафсилятлы токъталмакъны талап эте.

Усеин Боданинскийнинъ дикъкъаткъа ляйыкъ хызметлеринден бири шу ки, о ильк эвеля, вакъытнынъ тесиринден харап оляткъан тарихий абиделерге айрыджа дикъкъат айырды. РСФСР Халкъ маарифи комиссарлыгынынъ музейлер болугине 1922 сенеси ёллаган эсабатында, о, Бахчасарайдаки Эски-Юрт дюрбеси, Хансарайнынъ Шаин къуллеси, «Зынджырлы» медресеси, Дилъра-Бикеч дюрбеси, Ешилъ-Джами эм де Сары-Гузель аммамы биналары ве дигер абиделернинъ гъает агъыр вазияте булунгъанынъ къайд эте. 1922-1923 сенелери Хансарайнынъ айры имаретлерининъ тамир этильмесине наиль ола. Айны бу вакъытта, та 1532 сенеси къурулган Сары-Гузель аммамыны Бахчасарай музейи имаесине кечирте ве Ени-Джами янындаки аджайип архитектуралы шахсий эвни сечип эсапкъа алдырта.

1923 сенеси Москвада ве Петроградда ильмий командировкада булунган вакъытында Боданинский бир сыра ильмий муэссиселер ве джемиетлернен алякъа багълай. Бахчасарай музейининъ вазияти ве шу райондаки аби-

.....

⁷ Тугенхольд Я. А. Искусство Крыма.— «Помощь». 1922 № 1, с. 55.

делерни кьорув хусусында Бутюнрусие Шаркышнаслыкъ Ассоциациясында, РСФСР Халкъ Комиссарлыгынынъ Музей ишлери болюгинде, Маддий медениет тарихы Академиясында докладлар япа. Нетиджеде, Боданинскийнинъ Москвагъа ве Петроградгъа япкъан бу командировкасы саесинде, Бахчасарай миллий музейининъ итибары котерильди, меркезий ильмий муэссиселерде онынъ намы кетти, музейнинъ маддий вазиятини пекитюв ичюн буюк ярдымы ола. Боданинскийнинъ 1923 сенеси ноябрь 26-да Маддий медениет тарихы Академиясында япкъан доклады муим нетиджелер бере. Бу меджлисининъ протоколында⁸ къайд этильгенине коре, Боданинскийнинъ докладындан сонъ бозулып кетяйткъан Ешил-Джамини кьуртармакъ, Хансарайда реставрация ишлери япмакъ, Эски-Кърымдаки ве Эски-Юрттаки къадимий абиделерни корип огренмек макъсадынен анда махсус мутехас-сыслар ёлламакъ ичюн пара айырмагъа къарар къабул этиле.

Эбет, о девирде тарихий абиделерни тамир этюв яхут реставрация япув ичюн зарур мыкъдарда сермия айырмакъ кыйын эди. Шунунъ ичюн оларны сакълавнынъ эсас шекили ойле архитектура абиделерини араштырып, сечип, эсапкъа алув эди. 1924 сенеси Ени-джами, Сырлы-Чешме, Арслан-Агъа ве Къады-Маалле абиделери янында XVII-XVIII асырларда кьурулгъан муим архитектуралы эски татар эвлеринден 7 бина эсапкъа алынды.

Этнографик абиделерге нисбетен де бу усул, яни араштырып, эсапкъа алып, огренюв усулы къулланылды. Кърымлыларнынъ турмуш эшьяларыны топлав ишинен 1920 сенесининъ башларында Г. А. Бонч-Осмоловский ве профессор Б. Ф. Добрынин ёлбашчылыгындаки экспедициялар огъраштылар.

Бахчасарай охриси ве музейи исе биринджи бойле экспедицияны 1923 сенеси тешкиль этти. Осман Акъчокъракълы ёлбашчылыкъ япкъан бу экспедиция Ускют, Къапсихор, Арпат, Шелен койлеринде булунды ве чокъ шей топлады. 1924 сенесинден башлап япылгъан археологик араштырувлар ве къазувлардан да макъсад, музейге тарихий абиделерни топлав, огренюв ве сакълав вазифесини эда этмек эди. 1924 сенеси Бахчасарай музейи СССР Меркезий Иджра Комитети янындаки Ильмий Шаркышнаслыкъ Академиясынынъ векили, белли шаркышнас профессор А. С. Башкиревнен бирликте, Бахчасарай янындаки Эски-Юртта XIV-XV асырлардан къалгъан «Къыркъ-Азизлер» къабристаны территориясында археологик къазынты ишлерини алып барды. Бу ишлерде Усеин Боданинский ве Осман Акъчокъракълы фааль иштирак эттилер. Къазынтылар нетиджесинде, устьлеринде аджайип орьнеклер ве язылар сакълангъан чокътан-чокъ башташлар тапылды. Андаки язылар шу ерде, даа Бахчасарай кьурулмаздан чокъ эвель, юксек медениети ве тышкъы алякъалары иле зенгин ерли халкъ яшагъаныны тасдикълайлар. 30-дан зияде бойле башташ Бахчасарай музейине кетирильди⁹.

Айны шу 1924 сенеси, Боданинский ве Акъчокъракълы Эски-Кърымдаки къадимий абиделерни огренип, бу эски пайтахтта кениш археологик къазынтылар япувнынъ планыны тиздилер.

Боданинскийнинъ ёлбашчылыгы алтында, Бахчасарай музейини текмиллеве ёлларындан бири, эснафчы усталарнынъ япкъан тасвирий санъат ве миллий турмуш эшьяларыны эльде этюв эди. Мында биринджи дюнья дженкине къадар аджайип усталар: тюфекчилер ве чиленгирлер бакъыр-джылар ве къалайджылар, бешикчилер ве бир чокъ дигерлери асырларнен девам эткен анъанелерге базанып, акъикый санъат эсерлери ярата эдилер. Дженк, ачлыкъ ве оларнынъ акъибетлери нетиджесинде шеэрдеки эснафчылыкъ устаханелери аман-аман ёкъ дереджесине келип еткен эдилер. Шунунъ ичюн Боданинский ве дигер музей эрбаплары эснафчылыкъ зенаатларынынъ гъайрыдан тикленмесине чокъ эмиет берди ве гъайрет кьойдылар.

.....

⁸ Бу протокол Ленинградда, Археология институтынынъ архив болюгинде сакълы.

⁹ Эрнест Н. А. XVI-XV асырлар къабристаны «Красный Крым», 1924 23 октябрь.

1923 сенеси тешкиль этильген 1 Бутюнрусие бедииет-санайы сергисинде онынъ Кърым болюгининъ эсас тешкилятчыларындан бири Бахчасарай музейи эди. Бу сергиге кърымлыларнынъ эски ве земане эшьяларынынъ энъ яхшы нумюнелери ёлланылган эди. Бу иште Я. А. Тугенхольд буюк ярдым косътерди. Сергиден сонъ о озъ макъалесинде шойле язды: «1923 сенеси Москвада кечирилген 1 Бутюнрусие бедииет-санайы сергисинде Крымохрис ве Бахчасарай музейи тарафындан эм де У. Боданинскийнинъ гъайретинен тешкиль этильген Кърым санъаты кошеси озюне дикъкъат джелъп этти».¹⁰

Ерли эснафчылыкъ махсулатлары, эбет, юксек бедий къыйметке малик эдилер. Лякин 1924 сенеси отъкерильген тешкерюв шуны косътерди ки, бу зенаатлар сонъ дередже эксилип, базылары гъайып олув дереджесине еткенлер. Басма токъув затен токъталган, эснафларнынъ сайысы да пек аз къалган. Шу йылы октябрь айында область кооператив комиссиясынынъ мушавереси олды ве анда эснафчылыкъ санайысыны гъайрыдан тиклев меселелери музакере этильди. Бу мушавереде миллий эснафчылыкъ саалары боюнджа белли мутехассыслар Боданинский, Акъчокъракълы, Абиев ве дигерлер иштирак этилер. Боданинский мушавереде япкъан чыкышында музакереге къойылган меселе боюнджа конкрет тедебирлер теклиф этти.¹¹

Бойлеликнен, архитектура абиделерини тапув, эсапкъа алув, оларны къорчалав, экспонатлар топлав, сергилер тешкиль этюв, экспедициялар тешкилятландырув фаалиети 1923-1924 сенелери Бахчасарай охриси ве музейининъ эсас иш ёнелишлери эди.

Шуны айтмакъ керек ки, Усеин Боданинский ич бир вакъыт музей ишлеринен сынъырланмады ве кифаетленмеди. Юксек ихтисаслылыгъы, пек чокъ меселелерни чезювде гражданлыкъ позициясы, эали арасында ве ильмий джемаатчылыкъ даиресинде буюк итибары онынъ алим оларакъ ичтимаий шахсыны да ачыкъ-айдын тасдикъладылар. Боданинский Бахчасарай шеэр Советининъ азасы эди. Бираз вакъыт исе Шеэр Советинде Халкъ маарифи болюгининъ мудири вазифесинде де чалышты. Музейнинъ директоры сыфатында о, Кърымнынъ, Украинанынъ ве бир сыра умумсоюз ильмий тешкиятларында ве джемиетлеринде аза эди.

Кърымдаки ве меркездеки бир чокъ белли музей хадимлери ве мутехассыслар арасында да онынъ итибары буюк эди.

1921 сенеси Бонч-Осмоловский кеткен сонъ Крымохриске Александр Иванович Полканов (1884-1971) ёлбашчылыкъ япты. Полканов Таврида Меркезий музейининъ директоры олып чалыша эди ве Кърымнынъ тарихий ве медений абиделерини сакълав ичюн чокъ ишлер япты. Кърымнынъ тарихий абиделерини сакълав ве музей ишлери акъкъында Совет девиринде биринджи макъалелерни бу киши язган эди. Крымохриснинъ Ильмий Совети бутюн музейлернинъ ишини координирлей ве тарихий абиделерни къорчалав боюнджа муим меселелерни чезе эди. Бу Советте халкъ санъатынынъ ири мутехассысы олган Усеин Боданинскийнинъ фикрине гъает буюк эмиет бериле эди.

1925 сенеси Бахчасарай музейи ве онынъ директоры ичюн гъает семелели иш йылы олды. Музейининъ этнографик, археологик ве сергилер тешкиль этюв ишлери янъы севиеге котерильди, онынъ Москва ве Ленинграднынъ ильмий тешкиятларынен алякъалары даа да къавийлешти. 1925 сенеси Боданинский озюнинъ эсас ишлеринен бир сырада, баш рессам-консультант сыфатында «Алим» кинофильмининъ чыкъарылувында иштирак этти. 1925 сенеси январь айында Симферопольде музей хадимлерининъ III конференциясы отъкериле. Онынъ резолюциясында «Кърымтатар этнографиясы ве эскилик абиделерини огренюв» деген айры болюги бар.¹² Бу болюкте ве онда ортагъа сюрюльген меселелерде Бахчасарай музейине, шубесиз,

.....

¹⁰ Тугенхольд Я. А. Кърым санъат эсерлерининъ Париждеки халкъара сергисинде иштиракине даир. «Красный Крым» 1924 ноябрь 28

¹¹ «Красный Крым», 1924, октябрь 31

¹² ЦГАОР. Москва, Р—1, оп. 1, иш 523, с. 6—7.

буюк ер айырыла. Боданинскийнинъ Москва ве Ленинград ильмий муэссиселерининъ архивлеринде сакълы эсабатлары, махсус мектүплери, мураджаатлары ве онынъ академик муэссиселер иле ильмий алякъалары пек чокъ белли алимлернинъ Кърым тарихий абиделерини огренюв саасында Бахчасарай музейининъ япкъан ишлерине дикъкъатыны джелъп эткен ве оларда бу ишлерге меракъ догъурмагъа себеп олгъандыр. Боданинский озю насыл бир девирде яшагъаныны ве келеджек несиллер ичюн кечмишининъ весикъалы шаатларыны сакълап къалдырувнынъ не къадар буюк эмиети олгъаныны яхшы анълай эди.

Музей директоры Усеин Боданинскийнинъ чокъ вакъытлар кунъделик дефтер алып баргъаны ве о дефтерге музей акъкъында ве озъ ишлери акъкъында даимий суретте къайдлар япкъаны белли. Москвагъа ёллангъан эсабатлардан биринде музейининъ архиви 1924 сенеси музейге Боданинскийнинъ кунъделик дефтерлери ве бир сыра фото суретлер кетирильген вакъыттан башлангъаны акъкъында айтыла.

Бахчасарай тарих-архитектура музейининъ шимдики фондларында музейнинъ 1920-1930 сенелерине аит весикъалар сакъланмагъан. Шунунъ ичюн анда Боданинскийнинъ кунъделик дефтерлеринден сакъланып къалгъан айры парчанынъ эмиети гъает буюк.

Бахчасарай музейининъ директоры Усеин Боданинский 1925 сенеси Парижде тешкиль этильген халкъара бедииет-санайы сергисинде Кърым санъаты болюгини азырлавда фааль иштирак этти. Совет павильонында Кърым санъатына эки болюк айырылгъан эди. Анда бедииет эсерлери, эркек ве къадын миллий урбалары, килимлер, фереджелер, нагъышлар, миллий савутлар ве даа чокъ эшьялар ёлланылды.¹³ Париж сергисинде Кърым экспонатлары сейирджилерининъ буюк дикъкъатыны джелъп этти, фереджелер ве нагъышлар исе мукафат медалини къазандылар.

Экспонатларны анда алып кетмек ве болюклерни донатмакъ ичюн Усеин Боданинский тайин этильген эди, лякин тезссюф ки, о анда кетип оламады. Сергиге ёлланылгъан шейлер сонъундаң эписи Бахчасарай музейине къайтарылып кетирильди.

Боданинский музейни тешвикъат этюв ишине айрыджа эмиет бере эди. 1920-джи сенелерде онынъ озю чешит газета ве журналларда онларнен макъалелер язып бастырды: «Кърымтатар къадимий абиделери» (профессор А. С. Башкиревнен бирликте)¹⁴, «Къарасувбазар абиделери»¹⁵ «Кърымда татар дюрбелери», «Кърымда археологик ве этнографик араштырувлар»¹⁶ ве иляхри. Бир сыра макъалелерини о «Красный Крым» газетасында бастырды.

1926 сенеси музейининъ ильмий ве ярыкъландырув ишлери ве фаалиетинен мешгъуль олув ичюн 6 кишиден ибарет Ильмий Совет мейдангъа кетирильди. Советнинъ реиси оларакъ Усеин Боданинский сайланды. Онынъ эркъанына белли тедкъикъатчылар: тарихчы О. А. Акъчокъракълы (Советнинъ ильмий секретары), арап тили мутехассысы, профессор И. Н. Леманов, Гаспринский музей-эвининъ мудири, энъ яхшы арап мутехассыслардан бири М. В. Шейх-заде, геолог А. Рашид кирдилер.¹⁷

Газета ве журнал информацияларыны, ильмий макъалелерни козьден кечирип, Боданинскийнинъ фаалиетине назар ташлайджакъ олсакъ, рессам, археолог, музейшнас, этнограф алимнинъ даима кечмишининъ тарихий-медений асабалыгъына сонъ дередже урьмет, мукъайтлыкъ ве сезгирлик иле иш корьгенине къани оламыз. Къайда олса олсун, не ерде сёзге чыкъмасын — ёлбашчы эрбапларнынъ, джемаатчылыкънынъ дикъкъатыны тарихий-турмуш эшьяларыны топламакъ, сакъламакъ, архитектура абиделерини къорчаламакъ, реставрация япмакъ зарурлыгъына джелъп эте эди. Шуны да

¹³ Кърым санъаты Париж сергисинде. «Красный Крым», 1925, январь 24

¹⁴ «Новый Восток» журналы, 1925 № 8

¹⁵ «Илери» журналы, 1926, № 5

¹⁶ Симферополь, 1930.

¹⁷ ОПИ ГИМ, фонд 54, иш 998

къайд этмек керек ки, о 20-джи, 30-джи сенелернинъ шараитында чалышты, яни о вакъытта даа пек чокълар бу ишлернинъ муимлигини анъламай эдилер.

Балалыкътан дюльберликке, халкънынъ маневий яратыджылыкъ эсерлерине урьмет этюв, оларгъа сукъланув муитинде тербиеленген, пайтахт шеэрнинъ юксек бедий иджаткярлыкъ шараитында тасиль алгъан Боданинский къадимий абиделернинъ назиклигини, инджелигини ве оларнынъ джемиетте юзь алгъан чешит къарсамбалар, денъишювлер вакътында ярдымгъа, незаретке, диккъъаткъа, бозулып кетювден къорчалавгъа сонъ дедже мухтадж олгъанларыны эр кестен зияде анълай эди. 1917 сенеси бастыргъан биринджи макъалесинде о, эски абиделернинъ «вакъыт тесиринден» ве адамларнынъ къолунен тез сурьатле бозулгъанларыны» къайд этерек, Бахчасарайда къадимий абиделернинъ къыйметини билъген авескярлар тегереги мейдангъа кетирмек теклифини ортагъа сюре. Затен шуны къайд этмек керек ки, Боданинский абиделерни къорчалавда ве озюнинъ бутюн ишлеринде, ильк эвеля, джемаатчылыккъа, халкъкъа аркъа таяй эди.

Отургъанлар Усеин Боданинский (сагъда) ве Осман Акъчокъракълъы. Аякъ устюнде тургъанлар композитор Асан Рефатов (сагъда) ве режиссёр Джелал Меинов.

Усеин Боданинский, архитектура абиделери ве къыйметли эшьяларны сакълавнен бир сырада, эски турмуш шейлерини топламакъ, шеэрнинъ тарихий муитини, къыяфетини де олгъаны киби сакъламакъ зарурлыгъыны биринджилер сырасында анълады ве бу фикирни та о вакъытта ортагъа сюрьди. Шимди бу фикирнинъ догърулыгъы ве зарурлыгъыны эр кес анълады ве эр ерде бу саада аджеле суретте ве муим ишлер япылмакъта. Амма о вакъытта буну анълагъанлар пек аз эди. Эскилик ве янъылыкъ проблемасыны Боданинский шойле анълай эди: «Социалистик къуруджылыкъ халкънынъ турмушыны, тарихыны ве икътисадиятыны, ичтимаий аятыны огренюв ичюн буюк ильмий эмиети олгъан Къарасувбазар ве Бахчасарай киби шеэрлерни олгъаны киби сакъламакъ керек. Къурмакъ керек олса, оларнынъ этрафында, яни янынъда къурмалы:... Эски шеэрлер исе гъарбий Авропанынъ ири шеэрлери — Париж, Рим, яни бизим меркезимиз Москва-

нынъ къадимий кварталлары яшагъан киби, барсын озь омюрлерини сонъунадже яшасынлар».¹⁸ Я Боданинскийнынъ Бахчасарайны музей-шеэрге чевирюв фикри не къадар земаневий олып корюне, гуя бу фикир шимди айтылгъан. О вакъытта исе онынъ бу фикрине: «Шашкъансынъмы шу?!» деп бакъа эдилер.

1925 сенеси майыс айында Боданинский Москвада Меркезий девлет реставрация устаханелери идаресининъ меджлисинде Кърымдаки тарихий абиделернинъ вазияти акъкъында доклад япты. О абиделернинъ вазияти фена олгъаны акъкъында Кымохриснинъ мудири А. И. Полканов да чыкъышта булунды. О абиделернинъ акъикъий вазиятини бельгилемек ичюн Кърымгъа белли шаркъшнас-мутехассыс, архитектор-реставратор Б. Н. Засыпкин (1891-1955) ёлланылды. Онынъ вазифеси Бахчасарай, Симферополь, Къарасувбазар, Кезлев, Эски-Кърым, Кефе районларында ве дигер ерлердеки архитектура абиделерининъ археологик ве техникий вазиятлерини тешкермек эди. О, бу вазифени юксек севиiede ве аджайип суретте беджерди, къыйметли иш япты. Онынъ тешкерюв нетиджелери, эр бир абиде акъкъында тафсилатлы язылары, фото-суретлери Москва архивлеринде сакъланмакъта.

Засыпкин ве Боданинский Бахчасарайдаки архитектура абиделерини: Эски-Дюрбе, Чуфут-Къаледеки Джанике-Ханум дюрбеси, Хаджи-Гирей дюрбеси, Ешил-Джами, Зынджырлы медресе, Сары-Гузель аммамы ве дигерлерини тешкерюв нетиджелери акъкъында махсус акт тиздилер. Къарасувбазардаки 18 чешит тарихий абидени тешкерюв нетиджелери эсасында да махсус акт тизильди. Андаки 12 муим абиде акъкъында тафсилатлы тасвирий малюматлар язылып къалдырылды.

Тарихий абиделерни сакълав ишинде ири вакъиалардан бири: 1926 сенеси сентябрь айында Керчте отъкерилгъен Бутюнсоюз археология конференциясы олды. Конференциянынъ тюрк-татар секциясында 12 доклад япылды. Секциянынъ реиси белли совет шаркъшнасы И. Н. Бороздин эди. Онынъ муавини У. Боданинский, секретары исе О. Акъчокъракълы эдилер. Секцияда эсасен 1925 сенелери япылгъан археологик ве этногрфик экспедицияларнынъ фаалиетлери музакере этильди. Эсас докладчылар У. Боданинский, И. Н. Бороздин, О. Акъчокъракълы, Б. Н. Засыпкин эдилер. Секция бир сыра абиделерни сакълав, къорчалав акъкъында ве шу абиделер узеринде терен ильмий-теджикъат ишлери алып барув хусусында къарар къабул этти.

Засыпкиннинъ командировкасында сонъ, 8 ай кечер-кечмез, Кърымгъа бир муим экспедиция даа ёлланылды. Бу сефер экспедициягъа Меркезий реставрация идаресининъ башы: буюк рессам, санъатшнас Игорь Эммануилович Грабарь ёлбашчылыкъ япты. Экспедиция эркъянында музей мутехассыслары, реставраторлар А. И. Анисимов, П. И. Юкин де бар эдилер. Бойле кениш эркъянылы экспедиция ёлланылгъаны, шубесиз, Боданинский ве Засыпкиннинъ семерели фаалиетлерининъ нетиджесидир. Меркезий реставрация идаресининъ архивинде И. Э. Грабарьнинъ 1927 сенеси, январь 31 тарихлы эсабатыны таптыкъ. Онда шойле сёзлер бар: «1927 сенеси экспедициясы Меркезий девлет реставрация идареси Советининъ азасы архитектор Б. Н. Засыпкиннинъ ве Бахчасарай музейининъ директоры Г. Э. Боданинскийнинъ»¹⁹ докладлары саесинде тешкиль этильди. Бу докладларда къадимий медениет абиделерини сакълав ичюн аджеле чарелер корьмек кереклиги къайд этилген эди. Анъылгъан абиделер арасында дюньяджа эмиети олгъанлар ве шу джумледен мешур Феофан Грекнинъ фрескалары, къадимий мусульман медениетининъ муим абиделери де бар».²⁰

И. Э. Грабарьнинъ экспедициясы 1927 сенеси апрель-майыс айларында Къарасувбазар, Бахчасарай, Херсонес, Инкерман, Судакъ, Кефе, Керч

¹⁸ Боданинский У. Кърым шеэрлерини абаданлаштырув. «Красный Крым», 1926, ноябрь 27.

¹⁹ Боданинскийге базада Гусейн-Эфенди дей эдилер.

²⁰ ЦГАОР, Москва Р—1, оп. 1, иш 509, с. 22

шеэрлериндеки архитектура абиделерини козетип, тешкерип чыкты. Боданинский И. Э. Грабарьнен берабер Хансарайны, Салачыктыки Успенский монастырини, Чуфут-Къалени, Мангъуп-Къалени, Черкез-Кермен ве Эски-Кермен абиделерини тешкерювде иштирак этти.

Боданинскийниъ бутюн бу фаалиети тарихий абиделерни сакълав ишине кениш джемаатчылыкнынь ве мутехассысларнынь дикъкъатыны джелъп этювде буюк роль ойнады. Лякин онынъ директор сыфатында эсас къайгысы музейнинъ озю эди. 1926—1927 сенелери муим дереджеде Боданинскийниъ ве онъа къолтуткъан Кымохриснинъ мудире Полкановнынъ гъайретлери саесинде музейнинъ итибары даа зияде осьти. Озюнинъ шеэр совети азасы сыфатында тесиринден файдаланып, ойле комиссия тизилмесине наиль олды ки, о «комиссиянынъ рухсети олмай тура, шеэрде ич бир бинаны, ич бир абидени бозмагъа, йыкъмагъа, зарарламагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ» эди.

Музейнинъ ильмий фаалиети эп кенишледи. 1928 сенеси СССР Илимлер Академиясынынъ, РСФСР Девлет тарих музейи китапханесининъ, Озбекстан китап палатасынынъ ярдымлары саесинде музей янында кырымтатарларнынъ тарихыны, турмушыны, санъатыны, археологиясыны, икътисадиятыны огренюв ичюн ильмий китапхане тешкиль этильди (джемийси — 2200 китап топланды). 1927-1928 сенелери музейнинъ ильмий хадимлери тарафындан: Чуфут-Къаленинъ тарихы боюнджа, Хансарайнынъ озю акъкъында, кырымлыларнынъ археологик ве этнографик кечмишлери хусусында тасвирий санъат ве эснафчылыкъ зенаатлары акъкъында, яни дёрт ильмий иш держ этильди.

1927 сенеси сентябрь айында олгъан зельзеле бир чокъ абиделерни зарарлады. Хансарайнынъ айры одаларында джиддий чатлакълар пейда олды, сылавлары тюшти, кираметлери еринден кочты. Шунынъ ичюн музейни вакътынджа япмагъа ве тамир ишлерини башламагъа меджбур олдылар.

Зельзеле себебинден Боданинскийниъ иши къат-къат артты. Онъа чокъ ерлерге бармакъ, зарарлангъан абиделернинъ вазиятини бельгилемек керек олды. Айны заманда, о Октябрь революциясынынъ 10 йыллыгы мунасебетинен Москвада тешкиль этильмекте олгъан СССР халкълары санъаты сергисине экспонатлар азырлавнен мешгъуль эди. Бунынъле бирге о, Москвада, Харьковда, Симферопольдеки меркезий ве мааллий улькешналыкъ тешкилятларында кечирильген юбилей меджлислеринде фааль иштирак этти.²¹

20-джи сенелерде мемлекетимизде ичтимаий аят гъает гурьделенген эди ве бунда эр бир губерния, уезд ве шеэрде тешкиль олунгъан улькешналыкъ джемиетлерининъ де ролю буюк олды. Усеин Боданинский Кърымдаки аман-аман бутюн улькешналыкъ джемиетлерининъ фааль азасы эди. О, Таврида ильмий архив комиссиясы ерине 1923 сенеси янъы тешкиль этильген тарих, археология ве этнография боюнджа Таврида джемиетининъ де даимий азасы эди. Бу джемиетнинъ ёлбашчысы Кърымнынъ белли тедкъикъатчысы, СССР Илимлер Академиясынынъ мухбир-азасы А. И. Маркевич эди. Бу джемиетнинъ меджлислеринде Боданинский сыкъ-сыкъ чыкышлар япа. Джемиет тарафындан нешир этильген ильмий хабарлер джыйынтыгында о да, Осман Акъчокъракълы да озьлерининъ ильмий макъалелерини бастыра эдилер.

Музей директоры Усеин Боданинскийниъ Кърым алимлеринен Бутюк-Украина ильмий шаркъшналыкъ ассоциациясы (ВУНАС) арасында алякъаларны кенишлетювде де ролю буюктир. 1928-1929 сенелери Бахчасарайда Украина черчивесинде тюркшналыкъ съездини чагъырмакъ къарарлаштырылгъан эди.²² ВУНАСнынъ фаалиетинде кырымлылардан О. Акъчокъракълы, У. Боданинский фааль иштирак этти ве онынъ меджлислеринде

²¹ Боданинский У. Бахчасарай музейи. «Человек» журналы №№ 2-4, 1928

²² «Схидний Свит» журналы. 1928, № 2, с. 293.

муим докладларнен чыкышта булундылар. 1928 сенеси ВУНАСнынъ Кърым болюгининъ мейдангъа кетирюв боюнджа тешкилий бюро тизильди. Бу бюрогъа У. Боданинский, С. Айвазов, В. Филоненко, А. А. Моисеев, П. Голландский ве башкъалар кирдилер.²³

1927 сенеси кузьде Боданинский (энди учюнджи кере) СССР миллетлерининъ санъаты сергисине экспонатлар азырлап ёллав ишинде иштирак эте. Бу сефер Москвагъа земане миллий эшьялары, кърымтатар музыкасы материаллары — ноталар, эльязмалар, халкъ йырлары, миллий музыка алетлери, халкъ йырджылары ве чалгыджыларынынъ портретлери ве дигер шейлер ёлланылды.²⁴

Боданинский айны вакытта озюни кинематографта консультант ве рессам сыфатында бир даа сынайт. Шимди А. С. Пушкиннинъ ольгенине 150 йыл толувы вакытында Боданинский улу рус шаирининъ эсерлерини тешвикъат этиджилерден бири олгъаныны бильмек гъает меракълы.

1927 сенеси, яни бундан 60 йыл эвель о, татар девлет театрининъ сымарышынен «Бахчасарай чешмеси» балети декорацияларынынъ эскизлерини япкъан эди. Бу балетнинъ муэллифлери Боданинскийнинъ эски достлары Осман Акъчокъракълы ве композитор Асан Рефатов эдилер.

Айны шу йылы Боданинский ерли материаллар эсасында чыкъарылгъан бир сыра фильмлерге (режиссер Томский) консультант оларакъ давет этилген эди.²⁵ Уйкен несиль адамларына яхшы таныш олгъан «Ешилъ ада» кинофильми де Боданинскийнинъ ярдымынен суретке алынгъан эди.

20-нджи сенелернинъ сонъунда археология саасында муим ишлер япылды. 1928 сенеси Боданинский ве Акъчокъракълы Таврида меркезий музейининъ хадими профессор Н. А. Эрнстнен бирликте Эски-Кърымдаки медресенинъ йыктынтыларыны къазып огренюв ишлерини девам этилер. Меркезий девлет реставрация идаресининъ хадими Б. Н. Засыпкин, У. Боданинский ве О. Акъчокъракълы эркъанындаки экспедиция Чуфут-Къаледе 1928-1929 сенелери япылгъан къазынтылар нетиджесинде муим археологик янъылыкъ ачты — XIV асырда къурулгъан джамининъ йыктынтылары тапылды ве иляхри.

1930-нджи сенелерде У. Боданинский, О. Акъчокъракълы, Я. Кемаль, И. Леманов, А. Н. Деревницкий, А. М. Маркевич, Н. А. Эрнст, А. И. Полканов, В. И. Филоненко ве даа чокъ дигер белли музей хадимлери, мутехассыс ве алимлернинъ адлары эп сийрек анъыла башлады. Оларнынъ бир чокъларына «буржуа миллетчиси» яхут «улу миллет шовинисти» киби зарарлы лагъаплар такъылды. Бу сенелерде тешкиль этилген айры ильмий экспедициялар ялынъыз халкъ агъыз яратыджылыгъы ве фольклор материаллары топлавгъа багъышланылды. Намлы Бахчасарай музейи исе ильк эвеля Усеин Боданинскийнинъ буюк гъайрети саесинде эльде эткен намы ве ролюни гъайып этти. Боданинскийнинъ озю 1931 сенеси музей директоры вазифесинден кетмеге меджбур олды.

Буюк земане рус язиджысы, Социалист Эмек Къараманы Валентин Распутин «Труд» газетасындаки (1987 с. июнь 14) субетинде джемиетимиздеки гъайрыдан къурувнынъ муваккъат бир адисе олып къалмаювыны къайд этерек: «Зан этсем, бизлер мемлекетимизде 30-нджы йыларда олып кечкен джеряя ве вакъиалар хусусында озь фикиримизни айтмакъ керекмиз», — деп, гъает догъру айтты.

Шимди, кечмиштеки негатив алларгъа янъы козьнен бакъылгъан ве ашкъарлыкъ иле фикир юрьсетилген вакытта юкъарыда бу меселеге де аз-бучукъ токъунгъанымыз табиийдир, эбет.

Усеин Боданинскийнинъ сонъки аят йыллари хусусында элимизде ма-

²³ «Красный Крым» газетасы. 1928, майыс 26.

²⁴ «Красный Крым» газетасы. 1927, сентябрь 9.

²⁵ Янъы фильмлер. «Красный Крым». 1927, майыс 14.

люмат пек аз. Ялынъыз шуны билемиз ки, 1936 сенеси о Москвагъа келе, бираз вакъыт къадынынынъ сойларында яшай ве сонъра Тбилиси шеэрини, андаки медениет эвлеринден бирини ресимлернен донатмагъа кете. Анда да о, 1937 сенеси «халкъ душманлары» иле курешнинъ амансыз далгъасына огърай.

Боданинский озюнинъ 60 йыллыкъ омюрининъ тек 14—15 йылыны музей ишине багъышлады. Онынъ аят ёлунда умумен бутюн миллий зиялыларнынъ аяты теджессюм олунгъандыр: маариф ве ярыкъландырув фаалиети, рус эдебияты ве медениетини огренюв, революцион вакъиаларгъа къошулув, Совет акимieti тикленген сонъ халкъ арасында кениш колемде джемаатчылыкъ ишлери алып барув, янъы аят къуруджылыгъы, миллий медениет ве социализм ичюн куреш ашкъына бутюн инам ве умют иле ёрулмай-талмай хызмет этюв ве иляхри.

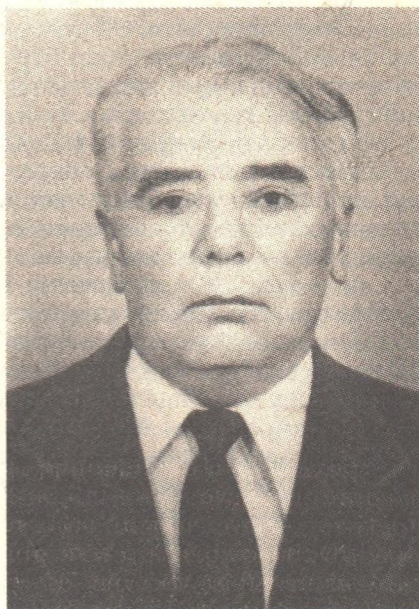
Усеин Абдурефиевич Боданинский бойле энъ корюмли зиялылардан, медениет эрбапларындан бири эди. Шимди музей территориясында яшагъан онынъ сабыкъ хадимеси, аджайип такъдир саиби, Мария Георгиевна Кустова озюнинъ оджасы Усеин Боданинскийни аля буюк миннетдарлыкъ иле хатырлай ве айрыджа урьмет иле онъа «Усеин-эфенди» дей.

Белли совет улькешнасы Н. П. Анциферов онынъ акъкъында: «Гъает истидатлы, озъ ишине садыкъ ве буюк тешеббюс саиби инсан»,²⁶ деп нафиле айтмагъан. Замандашларынынъ эписи онынъ акъкъында анджакъ бойле фикирде эдилер. Биз бундан сонъ энди онынъ хатырасыны эстен чыкъармакъ керекмиз. Зан этсек, Бахчасарай музейининъ эсасчысы, онынъ биринджи директоры Усеин Боданинскийнинъ буюк хызметлери шеэр сокъакъларындан бирине онынъ ады къоюлмасы ве музейде онынъ ады хатыра тахтасы иле эбедийлештирилъмеси ичюн акълы суретте лайыкътыр.

²⁶ «Краеведение» журналы», Л., 1928, № 4, с. 206.

Хайырлаймыз!

ШАМИЛЬ АЛЯДИН 75 ЯШЫНДА

Аятта ойле адамлар бар ки, оларны корьгенде кьальбинъ нурлана, юзюнъ айдынлана. Оларда инсанетлик, али-дженаплыкъ атеши янып тура. Бойле адамлар эр ерде расткелелер. Бу сой адамлар саньаткяр, яхут языджы олсалар, бу нур оларнынъ эсерлерине авуша. Бойлегже, олар озьлери гаима корюшип тургъан беш — он адамнынъ гонъюлини дегиль де, бинълернен — миллионларнен адамларнынъ гонъюлини айдыналталар.

Якъынларда 75 яшыны толдургъан кърымтатар языджысы Шамиль Алядин иште ойле саньаткярлардан биридир. О, 1912 сенеси июль 12-де Айпетри этегиндеки юксек дагълар арасында гизленген Махульдюр коюнде Сеит дюльгернинъ къорантасында догъды. Кой оджасы Исмаил эфендиген иптигаий бильги алгъан Шамиль, он эки яшында Багъчасарайгъа келип еди йыллыкъ мектепке окъумагъа кирди. Мында о, терен бильги Яя Нагъжи Байбуртлыдан тиль ве эдебият дерсини алды. Муаллим онъа эдебияткъа севги ашлады. Байбуртлы яш Шамильге озюнинъ шахсий китапханесинден файдаланмагъа изин берди.

Шамиль Алядин он беш яшында, яни алтынджы сыныфта окъугъанда «Яш къувет» ағлы генчлер газетасында онынъ «Танъ бульбули» серлевалы биринджи

шиири басылды. Бойлегже, талебе къалемиле язылгъан биринджи шиир Шамиль Алядинни буюк аят акъынтысына алып кельди.

О, еди йыллыкъ мектепни битирген сонъ, Симферопольге кетип педагогика техникумында окъуды. Мында белли шаирлер Зиядин Джавтобели ве Керим Джаманакълы иле таныш олды. Шамильнинъ окъув, огренюв ве яратыджылыкъ ишинде араштырув девири кельди. Онынъ ады матбуат саифелеринде сыкъ-сыкъ корюнип башлады ве 1932 сенеси «Топракъ кульди, кок кульди» ағлы биринджи шиирлер джыйынтыгъы басылып чыкъты. Мезкюр джыйынтыкънынъ умум мундериждесине бакъкъанда, Шамиль Алядин яратыджылыкънынъ биринджи куньлеринден башлап аят иле фааль мунасебетте булунгъаныны сечмек мумкюн.

Шамиль Алядин 1933 сенеси Ордугъа хызметке чагъырылды. О, атлы аскерлер полкунда хызмет этти. Ору хызметини битирген сонъ, казакилер полкунда корип кечирген вакъиалар эсасында «Къызыл казакънынъ йырлары» ағлы экинджи шиирлер джыйынтыгъыны дердж этти. Бу китап онынъ биринджи китабындан мундерижде ве иджадий араштырувлар джезиле баягъы фаркъ эте. Муэллиф мында энди бедийликке, эдебий усталыкъкъа зияде дикъкъат эткени корюне.

Кучюк аятий адисени умумлештирип, буюк вакъиа дереджесине котермеге ынтыла. Онынъ «Къызыл казакнынъ йырлары» джыйынтыгына кирген «Макар, сен йырджымыз ол», «Къал, кетме, Зарнава» шиирлери эпик элементлер иле зенгиндир...

1940 сенеси. Шамиль Алядин белли эди сыфатында озюнинъ «Омюр» адлы сайлама эсерлери китабыны дердж эте. Бу джыйынтыкъта озь улыкеси, Кърымда, Къызыл Орду сафларында, Озьбекстанда (муэллиф отузынджы сенелери Чырчыкъ къуруджылыгында чалышкъан эди) корьген ве башындан кечиргенлерини тасвирлемеге тырыша. «Омюр» китабыны саифелегенде, онынъ иджадий фантазиясы олдукъча байыгъаны сезиле...

Кеттикче, шиир шекили муэллифнинъ дуйгуларына тарлыкъ этип башласа керек, о аят адиселерини кениш ве ачыкъ бермек ичюн озь кучюни несирге сынап бакъа. Нетиджеге, о, «Сенсинъми, огълум» адлы повестини яза. Повестининъ сюжетине эсас оларакъ Чырчыкъ къуруджылыгында олып кечкен вакъиа къойылгъан. Мезкюр къуруджылыккъа кельген эджнебий мемлекет инженери, бу ерге ишлеген яшлар арасында, озь огълуну тапа. Бу тесадуфий вакъиа ичинде буюк аятий акъкъат бар. Биринджи джиан муаребеси, Улу Октябрь социалистик революциясы, баягъы вакъытлар девам эткен ватандашлар дженки халкъ аятыны алт-устъ этип ташлады. Ойле вакъытлар олды ки, ана-баба эвлядындан, эвлядлар ана-бабасындан айрылдылар. «Сенсинъми, огълум» повестинде де, шунинъ киби, ана-бабасындан айрылып, чокъ мешакъатлар корьген бир яш киши акъкъында икяе этиле.

Белли бир тенефюстен сонъра, Шамиль Алядин «Теселли» (1957) повестини яраты. Мезкюр эсер Улу Октябрь социалистик революциясы ве ватандашлар дженки йыллары вакъиаларыны акс эте. Повестининъ меркезинде бир аиленинъ такъдири тура. Эсер шойле башлай: «Кок-къартал къаялары астындаки къадим эменлер арасында Багемлик койчиги ерлешкен. Бааръе, кучюлю ягъмурлар маалинде, юксек ямачлардан ашагъы сель тюше, койни экиге болип, инъильдеп акъып тургъан Тилъки-гечти озенине къошула... сув саиллерден тышкъа чыкъа, окюрекъутура, багъларны-багъчаларны баса, эвлерни йыкъа, увулдап, узакъларгъа чыкъып кете...» Иште бу Багемликте де, эсер къараманлары къары-ходжа Саледин дюлгер ве Тензиле алте, огъулары Фикрет ве Рустем яшайлар. Дюньяда олып кечяйткъан буюк вакъиаларнынъ акс сегасы Багемликке, хусусан Салединнинъ аилесине де етип келе башлай... Эсерде, революция нетиджесинде бир койде, бир аиле олып кечкен вакъиалар

табиат адиселериле багълы суретте акс этириле. Повесть Рустемнинъ агъасы Фикрет иле чатышувынен бите. Рустем янъы аят ичюн, Багемликнинъ азатлыгъы ичюн, тек Багемликнинъ дегиль, бинълернен, миллионларнен Багемликке бенъзер кой ве шеэрлернинъ сербест аяты ичюн къолуна сила ала. Бу ишнинъ улу келеджегине ишангъанындан, душман джебэсинде дженк этяйткъан агъасы Фикреттен юзь чевирмеге междубур ола. Бу чатышманынъ асылында муим мана бар: джиан муаребеси, революция нетиджесинде тюрюлю муитлерге тюшкен адамлар, бир аиле азалары — баба иле огъул, агъа иле къардаш — бир-бирлерине къаршы чыкъкъан, бир-бирлерини къуршунгъа туткъан вакъытлары олды.

Шамиль Алядиннинъ яратыджылыкъ теджирибеси арткъан сайын аяттаки вакъиаларны тасвир имкянлары да кенишлеп кетти.

«Чауш огълу» (1957) повести бунъа мисаль ола билир. Мезкюр эсер, языджыга омюрни къаплап алув къабилиети не къадар оськенини косътере. «Теселли» повестинде языджынынъ эвельки эсерлеринде даа зайыфча олгъан психологик талиль энди башлагъан эди. «Чауш огълу» повестинде муэллиф аят вакъиаларыны, сечилип алынгъан образларнынъ аретелерини даа терен психологик эсаста бере. Эсернинъ меркезинде мемлекетимиздеки миллионларджа адамларнынъ бири — Мустафа Чаушнынъ къорантасы булуна. Къорантанынъ буюги Мустафа Чауш Улу Ватан дженкининъ иштиракчилеринден бири.

Бойле бакъкъанда, повесть тар психологик рухта язылгъан эсерге бенъзей. Лякин эсерден ойле буюк мана келип чыкъа ки, бу онынъ къыйметини юксеклерге котере. Фашизмге къаршы олгъан дженк миллионларнен адамларны аяттан марум эти. Дженкнинъ акъибети ялынъыз бу зляк олгъан миллионларнынъ аятынен ольченильмей. О миллионларнен аилелернинъ башына унутылмаз белялар кетирди. Бу белялар нетиджесинде миллион-миллион адамларнынъ юзюнде тебессюм ёкъ олды, миллионларнен гонъюллерни къара перделер оръти, миллионларнен догъмушлар бири-биринден айрылды... Шамиль Алядин, денъизден бир тамчы киби, шулардан бир кесек алды (Мустафа Чаушнынъ къорантасыны) ве оны буюк меаретнен косътерди.

Бойлеликле, уфакъ сюжетлер устюнде алынып барылгъан ишлер ири шекилли эсерлер ичюн земин догъурды. Хусусан отузынджы сенелери озю иштирак эткен Чырчыкъ къуруджылыгъы аяты, языджынынъ хаялында даима яшап кельди. Нетиджеге, 1959 сенеси «Эгер севсенъ» романыны язды. Мезкюр романнынъ

макъсады отузынжы йылларнынъ аяты, улу социалистик къуруджылыкъларда олгъан халкъ тешеббюсчилери, оларнынъ къараманлыкъ эмеги, янъы аят темелини къурувда коьстерген джесаретини акс эттирмектедир. Окъуйыджынынъ коьзю огюнде шу йылларнынъ аят севиеси, адамларнынъ руху, эмекнинъ шекиль ве ша- раити бирер-бирер джанлана.

Роман кърымтатар ве рус тиллеринде нешир олунды. Эсер гердж этильген сонъ, языджы янъы-янъы ниетлер, яра- тыджылыкъ планлары иле яшап башла- ды. Нетиджеге комюр къазыджыларнынъ аятынен багълы «Рузгярдан саллангъан фенерлер» (1969) адлы янъы роман язды. Шамиль Алядин ичюн бу буюк яраты- джылыкъ мувафакъиети олды.

Эсернинъ меркезинде гаа яш, теджри- беси аз, лякин къальби темиз, бутюн аятыны озъ ишине багъышламагъа азыр яш инженер Данияр тура. Муэллиф ро- манда аятны мураккеплиги иле акс эттир- меге тырыша. Аят ойле ки, инсан яхшылыкъ ичюн куреше, ама яман- лыкъ да бус-бутюн гъайып олмай. Инсан самимет ичюн куреше, ама самиметсиз- лик кимлернинъдир къальбинде артыкъ озюне ер алгъан. Инсан гаима паклик ичюн куреше, ама мунафыкълыкъ кимер адамларда омюр-билля яшамакъта. Ша- миль Алядин романгъа кирсетильген къараманларнынъ терджимеуаллары вастасынен яманлыкъ, самиметсизлик, мунафыкълыкъ кетириджи алларгъа къаршы курешни акс эттире. Ниает ада- лет, акыкътат енъе.

«Рузгярдан саллангъан фенерлер» ро- маны В. И. Лениннинъ догъгъанына юз йыл толуву мунасебетиле 1970 сенеси Озьбекстан ССР Министрлер Совети тарафындан откерильтген конкурста экинжи мукафатны алды. Роман кърым- татар ве рус тиллеринде нешир этильди.

Муэллиф сонъки йилларда, гаа догъ- русы 1979 сенеси «Иблиснинъ зияфетине давет» серлевалы повесть яратты. Мез- кюр повестьни кърымтатар эдебиятынынъ алтын фондындан ер алмагъа лаяйыкъ бир эсер демек мумкюн. Повестте демо-

крат шаир ве языджы Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ (1881—1913) омюр ёлу ве ичтимаий фаалиети тасвирлениле. Мында Усеин Токътаргъазынен бирликте о девирнинъ илери адамларынен, олар- нынъ дюньябакъышларынен ве мазлум халкънынъ яшайышынен, урф-агетлери- нен берабер о заманнынъ — йигирмин- джи асыр башында укюм сюрген ичти- маий аят тасвирлениле.

Бундан гъайры Шамиль Алядин «Эль- маз» (Улу Ватан дженки йылларында атлылар полкунынъ чыдамлыгъы ве джесарети акъкъында), «Сиз окюнме- нъиз, Саният» (отузынжы сенелери Дагъ- станнынъ аяты акъкъында), «Фуртуна тынгъан сонъ» (Устюрт сахрасындаки геологлар акъкъында) ве дигер пек чокъ икяе ве повестьлер яратты, макъалелер- хатырлавлар язды, китаплар чыкъарды. О шимди Къызыл-Къумны менимсеи- джилер акъкъында янъы роман узеринде чалышмакъта.

Улу Ватан дженки иштиракчиси, Озь- бекстан ССРге нам къазангъан санъат эрбабы ве нам къазангъан медеиет ха- дими Шамиль Алядин матбуатта, къуру- джылыкъларда, Симферопольде ве Таш- кентте Языджылар бирлиги идареле- ринде эм де «Йылдыз» журналында баш редактор оларакъ чалышты. Кърымтатар совет эдебиятынынъ илерилемесине озю- шинъ буюк иссесини къошып кельди.

Тувгъан эдебиятымызнынъ сымалары Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Фетта Аким, Амди Алим, Макъсуд Сулейман, Эшреф Шемъи-заде, Зиядин Джавтобели, Юсуф Болат, Мамут Дигагъ, Энвер Селямет, Решид Мурад ве бир сыра дигер эдилер- нинъ замандашы-досту — Шамиль Аля- дин 75 яшыны толдурды. Бир заманлар Айпетри этегиндеки юксек дагълар ара- сында гузленген догъмуш Махульдюр коюнден Багъчасарайгъа узангъан тар дагъ ёлчугъы, он эки яшындаки Шамиль- ни буюк аят ёлуна алып чыкъты. Барсын бу ёл Шамиль Алядинни гаа буюк, гаа парлакъ сеферлерге етиштирсин.

ШЕРЬЯН АЛИЕВ 50 ЯШЫНДА

Джемиет омюрининъ эр бир девури онынъ озъ несили тарафындан тарих саифелеринде къайд олуна. Бойле шерейли вазифе исе шу девир яраткъан — иджат саиплерине насип ола. Алтмышынжы сенелери эдебият мейданына келип кирген эдиллер шимди совет халкъынынъ бугунъки омюрини йылнамеге чевирмектелер. Белли совет шаири Евгений Евтушенконинъ сёзлеринен айткъанда, къыркъынжы сенелери догъъан ве «гженк балалары» адыны ташыгъан эдиллернинъ энди башлары чаларып башлады ве олар бугунъде элли йыллыкъ омюр ёлларына екюн чекмектелер.

Эдебиятымызда бойле «гженк балалары»-ндан бири оларакъ белли шаиримиз Шерьян Алиев де шимди 50 яшыны толдурды. Озюне хас иджат усулына малик олгъан шаир шириетимизнинъ инкишафына озюнинъ лирик, муляйим, аэнкли, назик дуйгъулы эсерлеринен иссе къошмакъта.

1937 сенесининъ августында Джамал койинде догъгъан Шерьянны гженктен сонъки агъыр йылларнынъ далгъасы аятнынъ акъикъый куруеш ёлуна алып чыкъты. Икътидарлы, къабилетли йигит Мырзачель ве Джизакъ къыртышчыларынен бир сафта булунды, кой мектебинде озбек тили ве эдебияты огжасы олып чалышты, сонъра исе Низамий адына Ташкент педагогика институтыны битирди. Бу девирде онда журналистикага мейилик къуветленди. Белли бир вакъыт Джизакъ районы «Коммунизм сари» газетасынынъ месуль секретары, район радиосынынъ ёлбашчысы олды. 1974 сенесинден берли Джизакъ областы радиосынынъ баш редакторы олып чалыша.

Шерьян Алиев звеля республикада озъ къалемининъ сауби, девир рухуны, омюр набызыны тереен билген журналист оларакъ танылды. Республика газеталары ве журналлары онынъ макъалелери ве очерклерини истекнен гердж эттилер. Девир талапларына гжиддий янашув, онынънен берабер адымламага тырышув назик дуйгъулы йигитни поэзия багъчасына алып кельди ве озбек тилинен берабер ана тилимизнинъ назикликлерини де исрарлыкънен огренмеге давет этти.

Араштырувлар, юкъусыз геджелер исрарлы тюшонгджерининъ махсулы олгъан шиирлери звеля «Ленин байрагъы»нда сонъра «Йылдыз» саифелеринде пейда олдылар. Бу эсерлерининъ эксерети 1974 сенеси онынъ «Омюр далгъалары» ве 1981 сенеси «Чагъала» ады шиирий гжыйынтыкъларыны тешкиль эттилер. Эдебиятымызынъ корюмли векиллеринден Зиядин Джавтобели, Юсуф Болат ве Черкез-Али иджат мейданына янъы истигат кельгенини мемнюкликнен къайд эттилер, онынъ яратыгъылыгъыны дикъкъатнен козеттилер ве ниает белли эдиллеримизнинъ тевсиесинен о СССР Языджылар бирлигине аза къабул олунды.

Шерьян Алиев шириетининъ мевзусы чешит олгъанына бакъмадан, граждандлыкъ, ватанперверлик дуйгъуларынен ашлангъандыр. Онынъ эсерлеринде бу эбедий мевзуларнынъ

янъы чизгилери ачыла, лиризм ве самимийлик — шиирлерининъ аэнкъашлыгъыны зенгинлештире. Мына шунинъ ичюн онынъ иджадына композиторлар да мурражаат этелер. Онынъ «Эй, далгъалар», «Эльмира», «Козьлер алдамаз», «Къызылчыкъ гжыя, гжыя» киби шиирлерине корюмли композиторларымыз Яя Шерфединов, Эдем Налбандов ве Февзи Алиев тарафындан музыка азылды.

Шерьян Алиев сонъки йылларда поэма жанрында да озъ къалемини сынап коръмекте. Улу Ватан гженкининъ къараманларына багъышлангъан «Дюрбе» поэмасы шаирнинъ «Чагъала» гжыйынтыгъыны яраштырды.

Ниает шаирнинъ табияты ве яратыгъылыгъындаки муим бир чизгини къайд этмек лязим. О бир вакъыт эльде эткен мувафакъиетлеринен къанаатленмей, шиирий сатырларынынъ пишкинлиги узеринде тюшюне, гаа келмалына кельмеген эсерлерини гердж эттирмеге ашыкъмай. О, СССР Языджылар бирлигининъ азасы оларакъ даима араштырувда булуна, омюрнен бир адымлай, яшай ве чалыша. Куннинъ зарурий характеринде очерклер яза. Шаир ве журналист адыны озъ иджадынен акълай.

Шерьян Алиев озбек тилинде де яза, онынъ шиирлерини «Совет Узбекистони», «Ёш ленинчи» газеталарында, журналларнынъ саифелеринде сыкъ-сыкъ расткетирмек мумкюн. Бедий сёз устасы оларакъ озюнинъ эр бир эсери устюнде сонънадже гжиддий чалыша.

Шаир озюнинъ ярым асырлыкъ омюрине бойле екюн чекерек, онынъ экинжи девамына кучъ-къувети арткъан, иджадий геджрибеси зенгинлешкен тарзда адымламакъта. Буны онынъ тертип этеяткъан янъы гжыйынтыгъынынъ «Асыргашым-сыргашым» деп адландырылгъанындан да бильмек мумкюн. Шерьян Алиев чокъ йыллардан берли исрарлыкънен чалышкъан буюк рессам Айвазовский акъкъында «Ренклер тили» поэмасыны азып битирди. Окъуйджылар бу эсерни де бегенеджеклерине эминимиз.

Истидатлы шаир ве журналист Шерьян Алиевни шанлы элли яшынен хайырлай ве онъа юксек иджадий мензиллер тилеймиз.

Басылган материаллар изинден

ФИКИРЛЕР,

ТЕКЛИФЛЕР,

КЪАЙДЛАР

Окъуйдыжыларгъа белли олгъаны киби, «Йылдыз» журналынынъ 1986 сенеси 6-нджы санында композитор Февзи Алиевнинъ «Кърымтатар макъамлары» серлевалы макъалеси дердж олунгъан эди. О, окъуйдыжыларымыз арасында буюк меракъ догъурды. Шу мунасебетнен редакциягъа кельген мектюплер фикиримизнинъ догъру экенини тасдикълайлар.

«Журналымызда яш композиторымыз Февзи Алиевнинъ «Кърымтатар макъамлары» макъалесини окъуп, чокъ мемнюн олдыкъ. Бунынъ ичюн муэллифке тешеккуримизни бильдиремиз, — деп яза Самаркъанд шеэринден **Ф. Языджыева**. — Кеч олса да, хайырлысы олсу! — дегенлер. Бу макъале шахсен менде буюк ве терен дуйгъулар уяндырды. Мен бойле макъалени чокътан беклей эдим. Чюнки, тувгъан макъамларымызны эксери алларда радиодан я да концертлерде динълесенъ, олардан зевкъ алмакъ ерине ачувланасынъ. Макъамлар «поппури»ге чевирилип кетедер. Бу, музыкашналарымызнынъ шу саада ич бир тюрюлю иш алып бармагъанларыны косътере. Эсли-башлы композиторларымыз исе эвельден бу эксикликлерге къулакъ асмагъанлар. Музыкашналарымыз ве композиторларымыз бу ишнен меракъланып, макъамларгъа нисбетен олгъан бозгъунлыкъларнынъ огъуни алмакъ кереклер».

Кене де Самаркъанд шеэринден **С. Арифова** шойле яза: «Ф. Алиевнинъ макъалесини диккъятнен окъудым.

1978 сенеси Самаркъанд шеэринде «Юнеско» янындаки Халкъара музыка совети иле СССРнинъ миллий музыка комитети бирликте teşкилятландыргъан «Якъын эм де Орта Шаркъ халкъларынынъ профессиональ музыкасында агъзаки анъанелер ве зема-невийлик» мевзусында халкъара музыкашнаслыкъ симпозиумы отъкерильгени акъылымда. О симпозиум иштиракчилерининъ бир къысымы иджра эткен макъамларны динълегенде атыта ынджынгъан эдим. Чюнки бизим кърымтатар халкъында да тышкы бойле макъамлар аз дегиллер. Не ичюн бизим музыка агъыз яратыджылыгъымыз унутылып кете экен, деген фикир акъылыма кельген эди ве о тюшюндже аля бугунъге къадар мийимни ёрулта.

Бизлер яш олгъанда, Бахчасарай шеэринде той чалып юрьген чалгъыдыжылардан гъайры, орта ве еди йыллыкъ мектеплер янында, ишчи клубларында духовой оркестр тегереклери teşкиль олунгъан эдилер. О вакъытлары оларгъа, шимди энди яшы 85-ни кечкен оджамыз Эшреф Бекиров ёлбашчылыкъ япа эди. Лякин, Билял Чубукъчы (о Ватан дженкинде эляк олды), Шевкет Къаракозь ве дигерлери бош вакъытларында саба эрте турып, Топ-къаягъа чыкып, кларнетнен «Сабанынъ саарь вакътында» макъамыны, яхуд «Эр дильде битмез» макъамыны джошкъун-джошкъун чалгъанларыны эшиткен адам юкъусындан уяна эди. Кимерде Мамут Куркчи де (дженкте эляк олды) оларгъа зиль тутатурган.

Ялынъыз бу йигитлер озъ аваларынен халкъны джоштура эдилерми? Ёкъ, ёкъ! Халкъ арасында бойле истидатлы чалгъыдыжылар чокъ эдилер. Меселя, белли компози-

торымыз Асан Рефатовнын бабасы Мамут Рефатов сантыр ве саз, Сейдамет Кезлевли сантыр ве кьол пианеси чалар эди. Пианино чалгъан кьадын-кызларымыз да бар эдилер. Эали арасында йырлагъан эрлер ве кьадын-кызлар да аз дегиль эдилер. Олар иджра эткен йырларнен бир сырада макъамлар да аля бугунь чокъ адамларнын кьулакъларында янгъырайдыр. Я, чобанларнын кьавал чалгъанларыны айтмайсызми? Эгер бир де-бир чобан дагъ башына чыккып, кьавалынен созып-созып «Бейим одаман»ны чалса, оны эшиткен адам кетяйткъан еринде токътап, динглей эди. О тюркюлер, авалар, макъамлар адамларны не дереджеде рухландыра, джоштура эдилер.

Мен озюм чалгъыджи да, йырджи да дегилим. Лякин оларны эшитсем, кетяйткъан олсам биле, мытлакъ токътап динглейим. Чюнки мен оларгъа балалыкътан севдам.

1936 сенесининь сонъунда Москвада Бутюниттифакъ халкъ оюнлары фестивали откерильди. Ондан эвель исе Симферопольде кьрымтатар халкъ миллий оюнлары фестивали кечирильди. О фестивалынинь жюри азалары эркъанында композиторларнен бир сырада халкъымызнын айтувлы оюнджыларындан Хайри Эмирзаде ве Абибулла Бакъкьал да бар эдилер. Москвагъа бармакъ ичюн айырып алынган оюнджылар сырасында мен де бар эдим. Бизлер москвалы сейирджилер огюнде озь санъатымызны нумайыш этип, дегерли макътавлар кьазанган эдик.

Бугуньде исе бутюн о шейлерни хатырлагъанда бизим миллий музыка медениетимизнинь даиреси не дереджеде тарлашып, кьарышып, бозулып кеткенини коресинь ве юректен ынжынасынъ.

Композиторымыз Февзи Алиев халкъ макъамларыны жанр оларакъ огренюв, тиклев, оларны халкъ вариетине чевирюв боюнджа бир сыра меселелерни ортагъа кьоя. Мен онынънен толусынен разым ве дегенлерине кьолтутам. Озь-озьоме: Февзи озюнинь дегенлерини омюрге кечирсе, яни эски миллий тюркюлеримиз, макъамларымыз, аваларымызны элинден кельгени кьадар ёлуна кьойып, нотагъа язса эм де нешир эттирсе шимдики ве келеджек несильге буюктен-буюк эйилик япкъан олур эди, деп тюшонем...

Самаркъанд шеэринде яшагъан **Х. Меметов, И. Асанов** аркъадашлар да макъалени бегенгенлери акъкъында язалар.

— Мен 72 яшында пенсионерим, — дей Ибраим Асанов. — Халкъымызнынъ эдебияты, медениети, санъатынен пек меракъланам. Чокъ эски халкъ йырлары, авалары ве макъамларынен, чынъларынен танышым. Оларнынъ баягъы бир кысымыны магнитофон лентасына язып алдым ве бу ишни аля даа девам эттирем.

Сонъки вакытта тойларымызда пек чокъ халтураджи чалгъыджыларгъа расткеллине. Олар халкъымызнынъ музыка медениетини харабеге чевирелер. Бу пек аджыныкълы ая.

Музыка фольклорымызны огренюв, тиклев ве яшатув огърунда профессиональ музыкашнасларымыз, акъыкый халкъ усталары озь сёзлерини айтырлар деп умют этемиз».

«Мен Февзи Алиевнинъ макъалесини бир кьач кере дикъкъатнен окъуп чыкктым, — деп яза Чырчыкъ шеэринде яшагъан **М. Муслимов** ве эсасен бестекярымыз макъам жанры ве онынъ хусусиетлери акъкъында айткъан фикирлерини текрарлай. — Эбет, — дей мектюбининь сонъунда муэлиф. — Ф. Алиев бугунь котерген меселени бизим уйкен аркъадашларымыз баягъы эвель япмакъ керек эдилер. Лякин кеч олса да, кучь олмасын, дегенлери киби, бу актуаль меселенинъ котерильгени пек муим ве шу ишни яры ёлда кьалдырмайып, онынънен огърашмакъ, макъам жанрыны кереги киби огренмек зарур. Умют этемиз ки, бу иште башта бир Ф. Алиевнинъ озю башкъаларына нумюне олур».

«Ф. Алиевнинъ «Йылдыз» журналы саифелеринде басылып турган макъалелерини мен дикъкъатнен окъуп турам, — деп яза Ташкент областынынъ Ходжикент кьасабасында яшагъан Улу Ватан дженкинни иштиракчиси **С. Абдуллаев**. — Онынъ «Кърымтатар макъамлары» макъалесини де буюк меракънен окъудым. Музыка медениетимизни огренюв, яшатув ве инкишаф эттирюв огърунда япкъан буюк эмеги ичюн онъа юректен тешеккюримни билъдирмек истейим...»

«Урьметли композиторымыз Февзи Алиевнинъ музыка медениетимизде унутылып кетилеяткъан макъам жанрына дикъкъатны арттырмакъ ичюн язган макъалеси манъа пек тесир этти, — дей озь мектюбинде Симферопольде яшагъан дженк ве эмек ветераны **А. Мустафаев**. — Бизде миллий музыкамыз акъкъында, шу джумледен макъам жанры акъкъында окъумагъа ич бир шей ёкъ».

Мен Алиевнинъ фикирлерине кьошулам ве урьметли композиторларымыз, языджыларымыз музыка медениетимизни сакълап кьалмакъ, тешвикъат этмек огърунда семерели ишлер япарлар, шу джумледен макъам жанры акъкъында да янъы фикирлер, материаллар бастырырлар деп тюшонем. Бу ишни башлагъан кыйметли композиторымыз Февзи Алиевге юректен тешеккюр!»

Кърым областынынъ Советский районындаки Красногвардейское коюнде яшагъан **А. Алиев:** «Кърымтатар макъамлары» макъалеси меракълы, проблематик ве вакъытында язылгъан, — дей. — О, тек музыкашнаслыкъ, ильмий джеэтлерден дегиль де, тарихий джеэттен де буюк эмиетке малик. Макъале даа анги джеэттен къыйметли? О, чалгъыджыларны, музыкашнасларны, йырджыларны, композиторларны, музыка авескъярларыны ве атыта газета эм де журналымызнынъ окъуйджыларыны санъатымызнынъ инкишаф этмесине менфий тесир косътере биледжек — озъ-озюмизни тынчландыругъа къаршы курешмеге давет эте.

Шахсен мен, «Йылдыз» журналы бу макъалени дердж этип, макъам жанрынынъ инкишафы огърунда огге догъру буюк бир адым атты ве бунынънен онъа кениш ёл ачты, деп саям».

«Истидатлы композиторымыз Февзи Алиевнинъ «Кърымтатар макъамлары» серлевалы макъалесини окъуп, чалгъыджи олмасам да, джоштым. — дей Алмаатада яшагъан даимий авторымыз **С. Вапиев.** — Февзининъ тюкенмез ираденин, халкъ музыка яратыджылыгынен теренден меракъланып, оларны топлап, ишлеп, унутылаяткъанларыны янгыдан джанландырып, буюк алидженап иш япкъанына, бу макъалени текратекрар окъуп, эмин олдым. Бу иш буюк перверлик ве федакъярлыкътыр.

Ф. Алиев халкънынъ санъатыны инкишаф эттиреджек олып, кечмишке — тарихкъа мураджаат эте. Онынъ характеристика берген йыр, тюрко, ава, эзги, такъмакъ, беит, чынъ, мане, нагъме, мерсие деген жанрлары уфакъ колемли адий фольклоргъа аит олса, макъамны мен эртегенен, эпоснен къыяс этем. Бугунъки кунде эдебиятымызда эртеге, эпос насыл гъайып олып кетсе музыка санъатымызда да макъамнынъ гъайып олып кетейтъканына шаат олып турамыз. Эртеге, эпоснен берабер макъам да халкънынъ тарихыдыр. Халкънынъ хатырасыдыр. Оларнынъ гъайып олгъаныны, кенеджек несиля бизлерге афу этмез!»

«Макъалени буюк дикъкъатнен окъуп чыкътым, — деп яза Озбекстан телевидениесинде чалышкъан **Р. Мемиш** аркъадаш. — Бу — пек керекли ве файдалы публикациядыр. Лякин, макъаледен сонъ олгъан резонанс бираз фенаджа ола биле. Нечюн? Чюнки, музыка саасында чалышкъан чокъ аркъадашларымызнынъ дюньябакъышы аля даа консерватив шекильдедир. Кърымтатар классик музыкасына макъам аит дегиль, макъам бизде умумен олмагъан, деп юрьген адамлар барлар. Ондан себеп, бу макъале ниаат дереджеде кучлю ве файдалы олмакъ керек. Лякин макъаленинъ базы бир нукъсанлыкълары материалнынъ севиесини тюшюре. Макъалде кетирилген макъамларнынъ адларыны классик музыкамызда асырлардан берли айтылып ве язылып келингени киби бермек керек эди, яни: «**Кене алды гъам бени**» дегиль де, «**Гине алды гъам бени**» олмалы. Макъалдеде бир сыра имля ве терминология янълышыкъларына ёл берильген. Материалнынъ буюк бир къысымы эр кеске белли олгъан музыка эдебиятларындан алынып, тек терджиме этильген, яни бу малюматларны биз энди окъугъанмыз я да окъуя билемиз. Бизге исе миллий музыкамызгъа аит янъылыкълар керек. Музыка акъкъында музыканы пропагандирлев ичюн язылгъан ишни къануний оларакъ ноталарнен къавийлештирмек, джанландырмакъ лязим. Бойле материалда ноталар, музфразалар, айры къысылар, иджра этилювининъ вариантлары олмасы — къануний ве зарурийдир. Буларсыз язылгъан иш 50 файыз озюнинъ файдасыны ве тесирченлигини джоя, — деп екюнлей муэллиф озъ мектюбини.

Занымызджа, бунынънен «Кърымтатар макъамлары» макъалеси акъкъында башлангъан буюк лакъырдыгъа нокъта къойсакъ, котерильген меселемиз яры ёлда къалып кетер. Биз юкъарыда адлары анъылгъан авторлардан базыларынынъ мектюплерини плериде журналда толусынен басмакъ ниетиндемиз. Чюнки оларда къыйметли фикирлер билъдирильген. Биз композитор Ф. Алиевнинъ макъалеси акъкъында хусусан профессиональ мутехассысларнынъ фикирлерини билъмек истер эдик. Умют этемиз ки, олар бу мевзунынъ музакересини девам эттирилер.

ЯНЪЫ КИТАПЛАР

«ВАТАН КЪЫЗЫ»

Халкъымызнынъ садыкъ къызы, къоркъу бильмез разведкаджы Алиме Абденнанова акъкъында чешит китапларда, газета ве журналларда чокъ керелер язылды. Лякин бу джесюр къызынынъ дженк йылларында япкъан къараманлыкълары акъкъында тафсилятлы язылган салмакълы эсер ёкъ эди. Бу агъыр ишни ялмагъа, биринджи оларакъ, энди мерхум Аблямит Умеров бельсенген эди. Онынъ чокъ йыллыкъ гъайретли эмгигининъ нетиджеси оларакъ мейдангъа кельген весикъалы повесть бир къач йыл эвельси «Йылдыз» журналында басылган эди. Шимди Гъафур Гъулам адына нешриятта бу эсер къырымтатар тилинде «Ватан къызы» адынен айры китап олып чыкъты.

Аблямит Умеровнынъ бу повести, 19 яшында комсомол къыз, разведкаджы Алиме Абденнанованынъ дженк йылларында, Керчь ярым ага-сындаки Джермай-Къачыкъ коюнде озюне ярдымджылар тапып, разведкаджылар группасы тизгени ве меркезни душман ве онынъ сийалы къу-

АБЛЯМИТ УМЕРОВ
ВАТАН КЪЫЗЫ

ветлери акъкъындаки керекли малюматларнен хабердар этип тургъаны, къыскъасы Алиме етекчилик япкъан группанынъ япкъан джесюрликлеринен таныш эте.

Китап буюк меракънен окъула.

«ПИШКИНЛИК»

Бу йыл ана тилимизде чыкъкъан экинжи китап — шаир Черкез-Алининъ «Пишкинлик» джыйынтыгъыдыр. Онъа шаирнинъ сонъки вакъытта язган янъы эсерлери кирсетильген. Китап «Шиирлер», «Балаларгъа» ве «Поэмалар» деген учъ болюктен ибарет.

Биринджи болюкке чешит вакъытларда ве чешит теэссуратлар алтында язылган шиирлери, «Дюнъя тураркен...», «Пек керексинъ сен бизге», «Бир къуш олып» киби янъы йырлары кирсетильген.

Экинжи болюкте шаирнинъ балаларгъа багъышланган «Дёрт аякълы тавучыкъ» масалы басылган. Эсер гъает саде, балаларгъа анълайышлы ве окъунакълы тильде язылган.

Китаптан «Рица» лирик поэмасы ве «Осман» деп агландырылган дестаны да ер алган.

Шаир Черкез-Али иджадий пишкинлик девиринде булуна. Бу китап да, ремзий оларакъ, «Пишкинлик»

деп агландырылгъаны нафиле дегиль. Джыйынтыкъкъа эдипнинъ акъкъый пишкин эсерлери кирсетильген ве олар назм севдаларына буюк къуванч багъышлар деп тюшюнемиз.

«ИРАДЕ»

Окъуйыджылар Аблязиз Велиев-нинъ «Байракъкъа тамгъан козьяш-лар», «Бахт йылдызы» киби китап-ларынен танышлар. Авторнынъ «Ира-де» деп ағландырылгъан янъы кита-бына мемлекет, Европа, дюнъя ве Олимпиада чемпионологъан мешур кърымтатар спортчылары акъ-къында язылгъан бедий очерклер кирсетильген.

Ана тилимизде бойле китап би-ринджи кере чыкъты. Онда мешур миллий курешчимиз Рамазан пель-ван, СССРде къышта бузлы сувда ялдавгъа темель къойгъан «сув арс-ланы» Осман Къумукъов, Олимпия чемпионы Рустем Казаков, Дюнъя кубогынынъ сауби Энвер Абдурама-нов, СССР Олимпия джыйма коман-дасы эркъанында ойнагъан истигатлы футболджы Мустафа Билялов, мем-лекетимиздеки энъ юксек дагъларгъа котерилип «къар къаплагъа» деген фахрий нишаннен мукафатлангъан СССР чемпионы Зинур Люман, дефа-ларджа мемлекет чемпионы олгъан канозджы Эдем Мурадасылов, он-ларнен дюнъяджа белли курешчи-лерни тербиелеген ағжайип тренер-лер — ағъа-къардаш Къурсат, Рефат ве Абдулмеджит Аблаевлер, дефа-

ларджа дюнъя рекордчысы олгъан парашютчы Эдем Эскендеров, от ус-тюнде ойналгъан хоккейге мемле-кетимизде биринджи оларакъ темель къойып, ильк чемпионлар олгъан хоккейджи къызларымыз ве даа бир чокъ дигер намлы спортчыла-рымызнен таныш олмакъ мумкюн.

«ОМЮРЛИК ЯНЫМДАСЫНЪ»

Озбекстан Ленин комсомолы му-кафатынынъ лауреаты Урие Эдемо-ванынъ «Нишан юзюги», «Омюрлик янымдасынъ», «Баш язысы» киби по-вестлери кърымтатар окъуйыджы-ларына энди белли.

Якъында Ташкенттеки Гяфур Гъулам адына Эдебият ве санъат не-шрияты озбек тилинде эдибенинъ «Бир умр ёнимдасан» («Омюрлик янымдасынъ») ағлы китабыны 30 000 нуханен басып чыкъарды. Китапкъа У. Эдемованынъ «Омюрлик яным-дасынъ» ве «Баш язысы» повестлери кирсетильген. Китапнынъ сонъунда муэллиф озбек окъуйыджыларына шу эсернинъ язылув тарихы, китап къараманларынынъ такъдирлери акъкъында икяе эте.

Повестлерни озбек тилине Къур-банай Убайдуллаева терджиме эткен.

БІР УМР
ЁНИМДАСАН

Сёз бирикмелери

Бель бағламакъ. Бир шейге, ишке, вазифеге эйи ниетнен къатий суретте киришмек. Партия адындан чагырамы сизлерни, курешке чыккыныз бель бағлап!

Берими тереңде. Къызгъанч, саран, элинден пара чыккыныз кыйын, борджуну бермеге севмеген адам. — Сыкылдым, масраф чок олды. Татамдан бираз пара аладжакъ олам. — Шерфенинъ берими тереңде олгъаныны унуткыныз ёкса?

Бети ёкъ. 1. Утанмаз, арланмаз, арсыз, юзсиз, къаба, чекинмез (адам). Тюкяндымызынынъ ич де бети ёкъ экен, колхозджыларга кельген малны этек астындан саткъан. 2. Сучлы, къабаатыны гуйып чекине. Умеровны якъында эвинъизде коръмедик. Башталары сизден чыккымаз эди. — Масхаралыгъындан сонъ, манъа кельмеге бети ёкъ.

Бетине тюкюрсенъ, ягъмур дей. Сонъ дегенде арсыз, юзсиз, утанмаз, джарис адам. — Тиленджилиги де къалмады. — Буны озюне айт. — Айткъанда не файда? Бетине тюкюрсенъ-ягъмур дегенлерден бириди.

Беш баш доланмакъ. Зияге эеджанланмакъ, раатсызланмакъ, бир ерге туралмамакъ. Саядин агъаны волость идаресине давет эттилер. Тензиле енге къасеветинден бутюн азбарыны беш баш долады.

Беш бетер. (Бинъ беш бетер). Бириси яки бир шей башкъасынен салыштырылгъанда, чокъ осал яки чокъ фена, ондан яман.

Бешигини тепреткыныз? Озюнде буюгине сайгъы косътер, незакет сакъла манасында. «Сен» дей берме о адамга, бешигини тепреткыныз ёкса?

Бильгенинъни япмакъ. (Озъ бильгенинъни окъума). Шу ерге келишип-келишмегенине бакъмадан, озюнде, озъджесине аркет этмек. Сенинъ дегенинъе ич бириси боюн эгмез, озъ бильгенини япар. Эр молла озъ бильгенини окъур.

Бинъ алтынга денъишмемек. Бирисининъ, бир шейнинъ, бир ал ве я вазетнинъ дегери бириси ичюн гъает юксек олмакъ. Менден шофер, сенден тракторджы! Сен, йигитим, берберлик зенаатыны бинъ алтынга денъишмезсинъ.

Бинъ бир. Чокътан-чокъ, нигже-нигже, гъает, пек зияге, буюк, тюрлю-тюрлю беля, замет, иш, кучълюк, пешман, себеп, умуот, юк, тешеккюр ве ильх. Истемедим. Кетмемек ичюн бинъ бир себеп таптым. Лякин не файда? Меселени бинъ бир зорлукънен чезе бильдик.

Бинъ джандан бир джанынъ къалмайджакъ. (Бинъ джанынъ олса, бириси къалмайджакъ).

1. Пек телюкели, пек хавфлы иш, вакъиа, вазият ве ильх. Энди къададжакъмыз. Беязларнынъ элине тюшсенъ, бинъ джанынъ олса, бири къалмаз. 2. Пек юксек, тюбю корюльмеген къоркъунчлы учурим. Канъоннынъ тепесинден ашагъы бакъайым, дедим. Тюбю корюнмей башым айланды. Ашагъы учсанъ, бинъ джандан бир джанынъ къалмайджакъ.

Бинъ джаннен. Пек буюк бир авеслик ве дикъкъатнен, бутюн барлыкъынен (сейир этмек, динълемек, япмакъ ве ильх.) Куреш алкъасы сыкълашты, эр кес бинъ джаннен энъ «акъ сюек»нен энъ «къара сюек»нинъ курешини сейир ичюн ашыкътылар.

Бинъ яша! (Бинъ яшасын, бинъ яшаныз). Якъан хызмети, яргымы, эйилиги ве ильх, ичюн сёленильген тешеккюр ибареси. Артып къалгъан парчаны къашкъыр, тильки егенлер. «Бинъ яшаныз, Султаным! Сав болынгыз!» дегенлер.

Бинъде бир. Пек аз, пек сийрек (тапылмакъ, расткельмек, олмакъ). — Мен о къадар феякет олгъандыр деп тюшюнмедим. — Зарар ёкъ, балам, бу даа бинъде бир пайы.

Бир (бир къач, бир-эки, учъ-беш, беш-он) агъыз. Азачыкъ, пек аз (сёз, лаф, лакъырды). Гедже демей ве кунъдюз, беш ханеде бирер къыз, сёзлешалмай бир агъыз, яшагъанлар япкынгъыз. Оларнынъ араларында бир-эки агъыз умумий лакъырдыдан башкъа лаф олмай.

Бир агъызда (олмакъ). Эр кес бир фикирни якълап чыккымакъ, бир сёзде, бир фикирде турмакъ. — Кызылар, бугунъ директор сорайджакъ, бир агъызда олайыкъ, мектепни битирип озъ совхозымызда къаламыз, — дейик.

Бир агъыздан. Бирликнен, сёз бирикгенин, топан, эписи бир кереген (тасдыкъламакъ, сайламакъ, къарар бермек). Шу дерсте булунгъан бутюн оджалар бир агъыздан: «Ярыш джудьдесине Мемет Нузетнинъ шири лайыкъ!» дедилер.

Бир авуч. Чеки ве сайыджа, колемдже пек аз бир шей. Ачлыкъ илында кулаklar бир авуч унгъа бир эв ала эдилер.

Бир адым ер. Узакъ дегиль, пек якъын. — Билет кассасымы? Мына, бир адым ер. Эвнинъ артына айлансанъыз, корерсинъиз.

Бир арада. Онъайтлы, уйгъун, келишикли бир вакъыт тапып. Къатый бельгиленмеген муддет ичинде. Бир арада корюше Умерханнен козъкозъге. Эки гонъюль, эки къальп келе ахыр бир сёзге.

Бир ашагы, бир юклары. 1. Токътамадан, бир ерге турмаган де анда-ге мында юрмек, чапкъаламакъ. **Синоними:** о якъ бу якъ. 2. Сёзюнинь дурагы, къарары ёкъ, сёзюне ишанмакъ мумкюн дегиль. Онынъ не демек истегини анълап оламадым. Бир ашагы, бир юклары лафны соза берди.

Бир аягы анда, бир аягы мында. 1. Пек тез, пек чабик бир ерге барып кельмек, иш этмек. Айт, темизини берсин. Къана, давран, бир аягынъ анда, бир аягынъ мында олсун! 2. Эки ер арасында пек сыкъ къатнамакъ. Керим Сумбульнен таныш олгъандан берли эвде отурмай: бир аягы анда, бир аягы мында.

Бир аякъ. Пек аз вакъытта, бир анъ (кирмек, кирип чыкъмакъ, отурмакъ, барып кельмек). Зарема белькы уяныкътыр. Ёлгъа кетмезден эвель бир аякъ кирип чыкъкъан олсам...

Бир бакъасынъ анда, бир бакъасынъ мында. Пек киргин, атик, эр ерге етишип баргъан, бир ерге отурмагъан, эр ерге сокълугъан адам акъкъында. Мемет ич бир ерге отурмаз, бир бакъасынъ анда, бир бакъасынъ мында.

Бир бакъкъанда. (Бир бакъышта). 1. Аман, шу арада, бир анъ ичинде, бир корьгенде, яни пек аз вакъытта. Оджа, бир бакъкъанда шу йигитнинъ насыл адам олгъанынъ анълады. 2. Бир тарафтан янашкъанда, башкъа тарафтан бакъкъанда. Путилов заводынынъ саибни бир къач ишчини иштен бошатты. Бир бакъышта бу адисе, о замангъа коре, адден тыш бир вакъиа дегиль эди.

Бир баш. 1. Шу арада, аман, тез-тез, дос-догъру, ашыкъып (бир ерге бармакъ, кетмек). Узакъ саяаттан къайтып кельген Джанкъылы Арифович бир баш Меметнинъ ана-бабасына кетти. 2. Эвелькине нисбетен бир дередже ко-териле, осе, арта.—Языкъ, чокъ, языкъ... Не ичюн языкъсынасынъ? Оны бир баш даа котердилер. Демек осети. 3. Бирисинген яхууд бир шейден устюн олмакъ, юксек яхут аля олмакъ. Бу иште Мансур озъ курсдашларындан бир баш устюн эди.

Бир баштан. Сырасынен, тертип иле, невбетнен. Къабул башланды. Къана, балалар, бир баштан кире беринъиз.

Бир башы бар, бир башы ёкъ. Пек узун, къарсыз узун, буюк. Я канал! Масалларда айтылгъаны киби, онынъ бир башы бар, бир башы ёкъ. **Синонимлери:** уджу-буджакъгы ёкъ, уджсыз-буджакъсыз, бир уджу бар, бир уджу ёкъ.

Бир динде турмамакъ. Сёзюнде, ичинде, фикринде авуш олмакъ, айткъан сёзюни, ниетини, макъсадынъ денъиштире бермек. Шу адамгъа ич ишанчым ёкъ — бугунъ ойле, ярын бойле. Омюринде бир динде тургъан киши дегиль. **Синоними:** Бир сёзде турмамакъ.

Бир дирем. Пек аз, сонъ дередже аз, ич де, асла. Бу балада бир дирем акъыл ёкъ, къолуна алгъан шейини парлай ташлай. **Синоними:** зер-ре къадар.

Бир енъден къол чыкъармакъ. Бирлик олмакъ, бир макъсат огърунда бирликнен арекет этмек. Чальшкъыр ве магърур халкъым, аякъ баскъан еринъни гульбагъчагъа чевирдинъ сен, бир енъден къол чыкъарып. **Синонимлери:** бир джан, бир тен олмакъ, омуз-омузгъа бермек, къол-къолгъа бермек.

Бир йипте ойнамакъ. Анълашып, келишип, бир макъсатнен иш корьмек. Чокъусы беге-нильмеген, яман ишлернен багълы адамлар акъкъында.

Бир эли ягъда, бир эли балда. Аллы-такъатлы, ич бир шейге ихтияджы ёкъ, бол-сал, къасе-

ветсиз яшай.—Тевиде тизенъ балалыгъындан яхшы яшап кельди, шимди де бир эли ягъда, бир эли балда. **Синоними:** Ашагъаны алдында, ашамагъаны артында.

Бир ютум сув (киби): Пек гузель, аджайип, гульбер (къыз бала акъкъында). Чолпан олгъан халкъ анъында гузеликнинъ тимсали. Къаши-козю бир ютум сув, дюльберге сёз мисали. **Синоними:** Аиннынъ он дёрткю киби.

Бир капик. 1. Бириси бир шейге, бир кимсеге ич де эмие бермей, итибар этмей, къулакъ асмай. Шимди эр кес чокъ биле, Себия, сенинъ айткъанынъ оларгъа бир капик. 2. Эмиетсиз, дегерсиз, дикъкъаткъа ляйикъ дегиль. Инсаннынъ бир ишке юреги ятмаса, юз дипломы олсун — бир капик. **Синонимлери:** бир капикке алмамакъ, бир шей ерине корьмемек, бир шагъа алмамакъ, бир ша этмемек.

Бир капиклик. Ич де дегери, эмиеги, файда-сы ёкъ.—Янъласыз, Усейн агъа,—деди Анифе.—Совхозны сютлю сыгъыр киби сагъасыз, лякин бу сыгъыргъа бир капиклик файданъыз тиймей.

Бир кельмек. Тенъештирильген шахслар, предметлер, вакъиалар арасында фаркъ ол-мамакъ, мусавий олмакъ. Алинен Велиша бойкъыяфеттен олсун, къуветтен, куреште уста-лыкътан олсун, бир келирлер.

Бир кереден. 1. Аман, пек тез, шу саат, шу арада ала къоймакъ. Мен бир кереден меселе-нинъ аслына етмедим. 2. Анъсыздан, умютсиз-ден, беклемеден. Ёлдан «Волга» машинасы келе. О, бир кереден арабанынъ артындан чы-къа... Бундан урыккен ат четке атыла.

Бир козынен. 1. Усттен, енгильден, яры дикъ-къатнен, тез-тез. Сардаров энди эвине келеят-къанда, бир козынен олса да, къуруджылыкъны корьмек истеди. 2. Эр кесте, эр шейге бирдайын бакъмакъ, итибарда, дикъкъатта, акъ-укъукъта бирини гигеринген айырмайып, бирдай бакъ-макъ. Ана эр бир баласыны башкъа-башкъа севсе де, эписине бир козынен бакъа.

Бир козю онда (биревде яхут бир ерде). Бир шейнен мешгуль ола турып, айны вакъытта башкъа бир шейге яки бирисине де дикъкъат этмек, козетмек. Стол башында чай ичип отур-гъан офицернинъ бир козю Алимеде эди.

Бир къазанда къайнамакъ. Бириси иле узун вакъыт бир ерге булунмакъ, даима берабер олмакъ. Биз, къардашым, сенинъ дайыннен йылларда бир къазанда къайнадыкъ. Бири-биримизни яхшы билемиз. **Синоними:** Бир къазан-дан ашамакъ.

Бир къазыкъкъа багъланмакъ. Белли бир макъсат, белли бир иш, аркетте бир олмакъ, берабер ялмакъ, берабер джевапкъар олмакъ.—Сен чокъ къуйругъынны бургъучлама, бу меселеде биз экимиз бир къазыкъкъа багълан-гъанмыз.

Бир къарыш сувда богъмакъ. Залымлыкъ ялмакъ, элинген эр тюрлю яманлыкъ келе бильмек, уфакъ-тюфек янълылар ичюн эзип ташламакъ. Зера меним звономдаки арслан ки-би Мурадасыл къадар пара къазанаджакъ ола. Чаресини тапса, оны да бир къашыкъ сувда богъаджакъ.

Бир къойдан эки тери сыдырмакъ. Бирисини айны бир къабаат ичюн эки кере джезаламакъ, яки амаңсызгъа тонамакъ.

Бир къулагъындан кирип, экинджисинден чыкъмакъ. Дикъкъатсыз олмакъ, первасызлыкъ этмек, айтылгъан шейге эмие бермемек, эшит-мемек. Усейн кене озюни сыкъмай, гуя оджа-ларынынъ айткъанлары бир къулагъындан ки-

рип, экинчиден чыкчалар.

Бир кѳуршуннен эки тавшан урмакъ. Бир ынтылышта эки иш япмакъ, бир арекетнен бир кѳач макъсаткѳа иришмек. Олар башта Эсмагъа бармакъны, кѳайткъанда исе Зекиеге кирмекни планлаштырдылар. Бир кѳуршуннен эки тавшан ураджакъ олдылар.

Бир лафсыз (Бир сѳзсиз). Бир шей айтмадан, бир сылтав этмеден, ич бир шарт кѳоймадан бир ишни япмакъ, беджермек. Бизге кунъде 100-ер килограмм памукъ дѳаймакъ вазифеси берилди ве бу вазифе бир лафсыз эда этилди.

Бир нефесте. Шу арада, пек тез, бир аныда. Бу окълардан бириси огъланнынъ юрегине келип сапана ве оны бир нефесте ерге сере. **Синонимлери:** Бир тынышта, бир отурып-тургъанда, бир отурышта.

Бир оджакъ бала. Бирисининъ пек чокъ баласы бар. Акрам разы олмады, бизде отура бер, онынъ сизсиз де бир оджакъ баласы бар, деди.

Бир сѳзге кельмек. (Бир тилге кельмек). Узлашмакъ, анылашмакъ, екане бир кѳараргъа кельмек. Бу кѳартнынъ ишини битирмегендже токътамайджакъмыз, деп бир сѳзге кельген эдик. **Синоними:** Умумий тиль тапмакъ.

Бир сувгъа ятмакъ. Иш, вазует эйилешмек, уйгъун ве келишкли ал олмакъ. — Сизинъ асабалыкъ даванъыз не алгъа келип къады шу? — Шимди тынчлыкъ, эр шей бир сувгъа ятты. **Синоними:** Ёлуна кѳююлмакъ.

Бир сувгъа яткъызмакъ. 1. Дава этиджи тарафларны анылаштырмакъ, узлаштырмакъ. 2. Беджерильмеси кучъ ишлерни белли бир дегердеге эда эте башламакъ. 3. Кѳарышын къалгъан ишлерни тюзетмек, ёлуна кѳюймакъ.

Бир сырагъа (сырасына) кѳюймакъ. 1. Ишни бир низамгъа, бир тертипке чекмек, ишни ёлуна кѳюймакъ. Янъы мудар келди де, аз вакъытта ишни сырасына кѳюйди. — 2. Кимлернидир яки нелернидир бири-биринен тенгештиргенде, араларында фаркъ коръмемек, экисини бир-гайын коръмек. — Сиз сары сынапнен къандиль сынапны бир сырагъа кѳюасынъыз. Лякин олар леззетче де, корюнишче де бири биринден чокъ айырылалар.

Бар табан топракъ. Колеmdже пек аз. Фукъаренинъ элине бир табан топракъ кечмесине ярдым этими? Озюнъиз айтынъыз, акъайлар. **Синоними:** Бир кѳарыш ер, бир сюем ер.

Бир тахтасы етишмей. (Бир тахтасы эксик). Акъылдан кѳыт, дели сумалакъ, пек акъыллы дегиль. — Бу насыл огълан шу? — Сиз онъа тарсыкъманъыз, догъма ойле — бир тахтасы эксик. **Синоними:** Келирли-кетерли.

Бир текненинъ хамыры. (Бир терекнинъ тамыры, бир текненинъ хамыры). 1. Яманлыкълары, эксикликлери, арсылыкъларынен бири-бирине пек бенъземек. — Бизим студиядан адам акъыллы косьтериш берамайлар. — Бу сизинъ телевизорнынъ нукъсаны, ательдеден уста чагъырынъыз. — Оларнынъ эписи бир текненинъ хамыры, чагъыргъанда тюзетирлер беллейсинми? 2. Чешит яхшы хусусиетлериндеге бири-бирине якъын догъмуш адамлар, аллар. — Мемет агъанынъ табабасыны бегенем, чалышкыр адамлар. Бир терекнинъ тамыры, бир текненинъ хамыры, Энвер де олар кибидир. **Синонимлери:** Экиси де бир хыяр, эписи бир мараз.

Бир тюрлю олмакъ. 1. Умютсизден догъгъан бир кѳолайсыз вазуеттен, хаберден, агърыдан юзюнь, корюнишинъ денъишмек, сескенмек. Селиме Эрдиль огълунынъ сеси эшитилгени

киби бир тюрлю олды. 2. Бир фикир, арекет ве я да сѳзден отърю ичинге бир шубъ, пешманлыкъ, языкъсынув, тезсѳюф, джийренюв, титсинюв киби дуйгъулар пейда олув. — Мынавы зыпкъын устюме авдарылгъан. Бир кѳолунен башымы ерге баса, бир кѳолунен де теними кѳармалай. Бир тюрлю олдым, санки устюме чиркеф авдарылды. 3. Бираз акъылдан азмакъ. Къадыр бир кѳач йыл ичинде пек денъишти. Кет-кете бунады, бир тюрлю олды. Склероз нетиджеси дейлер. **Синоними:** Бир худжур олмакъ.

Бир чырым алмакъ. (Бир чырым этмек). Азгъана юкълап алмакъ. Сабрие кѳапыдан кирди де, бир чырым алайым, деп ятты.

Бир джан олып. 1. Бир кѳач адам эписи бирден сезгирлик косьтермек, бир олып сесленмек, риаат этмек. Бу кѳарыкъ даууш балаларгъа кок гудюрдиси киби тесир этти. Олар бир джан олып ерлеринден турдылар. 2. Буюк бир дикъкъат ве меракънен динълемек, кѳулакъ асмакъ. Осман кларнетнен зиль тутты. Халкъ бир джан олып оны динълемекте эди.

Бир джаннен. Кескин бир дуйгъу тесиринен, тез бир реакциянен арекет этмек. Иште, Акиме къанат устюне чыкъты, озюни ашагъы атты. Парашют ачылды... Биала бир джаннен еринден кѳопып чапмагъа башлады.

Бир джан, бир тен олмакъ. (Бир джан, бир теннен). 1. Бирликнен арекет этмек, арада айрылыкъ олмамакъ. Дѳрт озъбек, эки рус ве бир де кѳрымтатар яшындан тешкиль олунгъан бу бригада бир джан, бир тен олып, буюк гъайрет ве истекнен чалыша. 2. Бири-бирине ашыкъ олмакъ, бири-бирини пек севип, муаббет яшамакъ. Башларыны энди чокътан бир ястыкъкъа кѳюйсалар да, юреклери бири-бирине кѳюшулмады, бир джан, бир тен олмадылар.

Бир джорукъ. Зиянсыз, къанаатлендириджи дегердеге, зарарсыз. — Шукюр, чырайынъ бир-раз ерине кельген, бир джорукъ корюнесинъ.

Бир шей дегиль. Бириси ичюн бир шейнинъ яхут бир кимсенинъ ич де эмиети, дегери, кыйметти, итибары ёкъ манасында. Тезден ярыкъланаджакъ. Фашистлер ичюн вагонларнынъ кызыл хач ишаретлери бир шей дегиль. 2. Беджермеси кучъ дегиль, пек енгиль, пек кѳолай иш. — Эбет. Сиз буны япа билесинъиз! — деди дюльгер. — Бу сизинъ ичюн бир шей дегиль.

Бир шей демей. Зорланмадан, кѳолайлыкънен, енгиль-енгиль (бир иш япмакъ). Бакъып турам крапгъа, о эр якъкъа бурула. Буюк-кучюк панельни бир шей демей котере. **Синоними:** Пулум демей.

Бир шей ерине коръмемек. (Бир шей ерине саймамакъ). 1. Бирисине, бир шейге лайыгъынджа кыймет бермемек, такъдирлемек. — Яшларгъа япа билген бутюн ярдымны яптыкъ. Торунларны да севип бакъамыз. Ама олар буны бир шей ерине саймайлар. 2. Бир ишни бир заметсиз, енгилликнен беджермек. Етмиш килограммлыкъ чувалны ерден машинагъа котерип кѳюмакыны бир шей ерине коръмеди. **Синонимлери:** Бир капикке алмамакъ, чѳп къадар коръмемек.

Бир шейге бакъмадан. Алель-агъжеле, тез-тез, ашыкъыш. Студентлер кѳайтмагъа ашыкътылар. Джеврие де бир шейге бакъмадан, трамвай токътагъан ерге чапты. **Синоними:** Артына-огюне бакъмадан.

Бир эди дынгъылым, эки олды зынъгылым. Бир кѳайгыгъа, къасеветке бири даа кѳюшул-

гъанына гаур. **Синоними:** Бир эди къонъузым, эки олды домузым.

Бир эли ягъда, бир эли балда. Аллы-такъатлы, ич бир шейге ихтияджы ёкъ, бол-сал, къасеветсиз яшай.— Тевиде тизенъ балалыгъындан яхшы яшап кельди, шимди де бир эли ягъда, бир эли балда. **Синоними:** Ашагъаны алдында, ашамагъаны артында.

Бир ястыкъкъа баш къоймакъ (салмакъ). Такъдиринъни бири-биринънен багламакъ, бир аиле къурмакъ, эвленмек, омюр аркъадашы олмакъ. Истер эдим мен санъа омюрлик эш олмагъа, шу башымны башынънен бир ястыкъкъа салмагъа.

Бирден-бир. Екяне, тек бир дане. Бирден-бир кызы Айриенинъ узакъкъа эрге тюшкенини хатырласа, юреги парчалангъан киби ола.

Бирден-бирге. 1. Шу дакъкъасы, шу аныда, къолайлыкънен. Шевкъие эшиткенлерине бирден-бирге инана къоймады. 2. Апансыздан, умютсизден, бекленилмеден. Бакъладжынынъ ал янакъ, сагълам къарысы бирден-бирге хас-талана экен. Бунъа бутюн кой шаша.

Бири анда, бири мында. Дагъыныкъ, низамсыз, сырасыз.— Чалышкъан еринъ темиз ве низамлы олмалы. Алет-эдаватынъ бири анда, бири мында олса, иш чыкъмас.

Бири-бирини коръмемек. Етишмемек, бири кельгендже о бири бите. Раметли бабам гедже-кунъдюз тике, лякин къазангъан акъчалары бири-бирини коръмей эди. Зар-зорнен кечине эдик. **Синоними:** Эки якъанъ бир кельмемек.

Бир Ордан, бири къырда. Тюрю-тюрю, бири-бирине узакъ ерлерден келип, бири-бирини билъмек ихтималы олмагъан адамлар. Акъылмен етишмей, Зияденинъ Эсманен не алякъасы бар? Бири Ордан, бири къырда.

Бирине бакъсам анам, бирине бакъсам бабам. (Къардашым, дайым, татам, агъам, эмджем ве иляхри). Кергин, муреккеп вазияте эр анги тарафынъ хатирини кыйымамакъ, кесен-кес бир къарар бералмамакъ, сёз айталмамакъ.— Эвимизде бир тынчлыкъ ёкъ.— Я сен оларгъа бир лаф айтмайсынынъ? — Насыл айтайым: бирине бакъсам анам, бирине бакъсам бабам!

Бирини алсанъ олмай, бирини къойсанъ толмай. Тюбюнден чыкъмасы кыйын олгъан етишмемезлик вазияти.— Мен шаштым энди! Бу ичкиджи бабадан файда ёкъ. Бир шейни етиштиралмайым: бирини алсанъ олмай, бирини къойсанъ толмай. **Синоними:** Ашагъы тюкурсем сакъалым, юкъары тюкурсем мыйыгым.

Бирини эки япмакъ. Талапкъар олмакъ, малмулькюнъни арттырмагъа тырышмакъ. Чалышкъыр, талапкъар адамлар. Бирини эки япмагъа тырышалар.

Бирисининъ башында тыраш огренмек. Бирисининъ эсабына, онынъ зарарына алышкъанлыкъ эльде этмек.

Битмез-тюкенмез. Пек чокъ, кениш, буюк, узун-узакъ. Къарт пек гевезе. Озюнинъ битмез-тюкенмез насиатларынен эвдекилерни бездирди. **Синоними:** Уджсыз-буджакъсыз, уджу-буджагъы ёкъ.

Богаз-богазгъа кельмек. Сёгюшмек, кычырышмакъ, талашмакъ. **Синоними:** Пычакъ-пычакъкъа кельмек.

Богаз кермек 1. Бирисини я бир шейни кызыгынлыкънен якъаламакъ, кычырмакъ; макъсадынъа багъырыкълап, къабалыкънен иришмеге ынтылмакъ. Советлернинъ талийине янъы-янъы ифтиралар аткъан сизсиз, богаз керип дюнъки киби бугунъ кене. 2. Пек багъы-

рып, кычырып айтмакъ. Мында адамлар пек кычырып лакъырды этмеге меджбурлар. Алмазов исе богъазыны кере бермекни истемей.

Богаз токълугъына (чалышмакъ). Эмеги ичюн акъ оларакъ шорбаджысындан пара алмайып, ялынъыз аш ашамакъ. Онынъ аилеси ичюн, ич олмагъанда, бир баласынынъ богаз токълугъына чалышмасынынъ буюк эмиети бар эди.

Богазынъдан аш кетмемек. Къасеветли, къайгъылы, кедерли олмакъ, бириси яки бир шей ичюн пек раатсыз олмакъ. Партизан отрядында кызыны коръмеген Сабрие татай пек кедерленди, богазындан аш кетмеді.

Богъурдакътан олмакъ. Бирисинден, бир шейден сонъ дегедже безмек, тонълумек.— Сенинъ бу ичкиджилигинъден артыкъ богъурдакътан олдым, корер козюм ёкъ сени. Кет, къайда кетсенъ кет!

Борюни анъсанъ, чокъмарынъны азыр тут. Агы анылыр-анылмаш шу ерге пейда ола къойгъан бириси акъкъында. Борюни анъгандже, чокъмарынъны азыр тут, дегенлери киби, бу арада Ремзиенен онынъ аякъдашы келип чыкътылар.

Бош кезенинъ къалфасы. Быралкъы, ишсиз-кучъсыз доланагъы адам.— Сенинъ акъранларынъ заводларда чалышалар, къоранта къуралар, ама сен бош кезенинъ къалфасы киби юресинъ, иштен-кучътен хаберинъ ёкъ.

Бош къолнен. Янында ич бир шей олмагъаны алда, ич бир шей тапмагъаны, алмагъаны алда (бир ерге яки биревге баргъанда); ич бир шейге иришилмегени алда (барып кельмек). Мен буны Макъпулеге алдым. Тезден онынъ догъгъан куню экен. Бош къолнен бармакъ айып.

Бош лаф. (Къуру лаф). Эмиетке ляйыкъ корюльмеген, манасыз, мантыкъсыз лаф, фикир, хаберлер. Зылханынъ боюнындаки морарынтыларнынъ оны богъгъанда къалгъан пармакъ таплары экенини сёйлеселер де, лякин булар къуру бир лакъырды олып къалды.

Бош отурмакъ. Бир иш ялмамакъ, ич бир ишнен мешгъуль олмамакъ. Энъ муими, иш вакътындан махсулдар файдаланмакътыр. Кимде истемесенъ де бош отурмагъа меджбур оласынъ. **Антоними:** Бош отурмамакъ. **Синоними:** Бош юрмек, боштан къуру юрмек.

Бошкъа кетмек. (Бошуна кетмек). Вакътынъ, омюринъ, аркетинъ, эткен масрафынъ, умютинъ нетижесиз, манасыз кечмек. Онынъ бутюн умют ве заметлери бошуна кетти. Яш сохтада окъувдан зияде оюн-кулькюге мейиль корюле эди. **Синоними:** Бошкъа чыкъмакъ.

Боюн эгмек. 1. Бир къуветке табий олмакъ, конъмек, озъ устюнъде бирисининъ укюмини танымакъ. Къаршы кельген заметлерге боюн эгмек бир вакъыт. 2. Бирисини, бир шейни урьметлемек, улуламакъ, зияде сайып-севмек. Улу Ватан дженки къурбанларынынъ мукъадес хатырасы огюнде боюн эгемиз. 3. Бирисининъ алдына ярдым истеп бармакъ, ярдымгъа мураджаат этмек, ялвармакъ. **Синоними:** Баш эгмек.

Боюнынъа алмакъ. (Боюнынъа юклемакъ). 1. Бир де бир вазифени япмагъа разылыкъ бермек. Медине аптени одуннен, комюрнен темин этмекни боюнома алдым. 2. Озь янълышынъны яхут насылдыр къабаатны танымакъ, озюнкки оларакъ билъгирмек. Сен кимсинъ деген олмады.

Боюнома асылмакъ. (Боюнкъ къалмакъ). 1. Озюнкки башкъасына бакъ, баш-

къасына юк олмакъ. 2. Бирисини севи, онъа сарылмакъ. — Айланайым акъайымдан! Акъый акъай мына бойле олмакъ керек, — деп боюнына асылып эркеленди.

Боюнына къалдырмакъ. Озюньнинъ къабаатынъны, фена ишинъны, аркетинъны, эксиклигинъны яхут борджунъны я да масрафынъны байкъасына юклемек, башкъасына эда эттирмек, месулетни башкъасына чектирмек. Онынънен бир ерде чалышамыз. Эки куннинъ биринде хасталарны къабул этмекни меним боюныма къалдыра да кете. **Синонимлери:** Боюнына атмакъ, боюнына асмакъ, боюнына юклемек, боюнына тюшмек.

Боюнындан алмакъ (алынмакъ). Месулеттен, меджбуриеттен я да къабааттан азат этмек, къуртлармакъ (азат олунмакъ, къуртулмакъ). **Синоними:** Боюнындан атмакъ.

Боюныны урмакъ. Бирисини бахтсыз этмек, алдатмакъ, акъ ве намусыны аякъ астына алмакъ, белягъа къалдырмакъ. Ах, бу хышымлы дженк ниджелернинъ боюныны урды!

Боюнынъ урулмакъ. Беклемеген башынъа бир беля кельмек, бахтынъ юрьмемек, насылдыр бир къарсамбагъа къалмакъ, алданмакъ. Вай, бу къомшунунъ чайниги эди, тюшти ерге парлады. Энди напайым? Боюным урулды да! **Синоними:** Башынъ белягъа къалмакъ.

Бу айнынъ къазасы бунынънен кетсин (кечсин). Айды, оладжакъ олды, бу айнынъ къазасы да буннынънен кетсин.

Бу дюньяда дегиль. Бириси ялынъыз озъ хаял ве тюшюнджелерине берильген, реаль омюрген узакъ. — Иште, Керим. Бакъынъыз, кене бир кошеге чекильген, далгын отура. Ич кимсен иши ёкъ — асыл бу дюньяда дегиль. **Синоними:** бу дюньянынъ кишиси дегиль. Бу дюньянен алып-береджеги ёкъ.

Бу ягъда бир къыл бар. Темиз иш, самимий сёз дегиль, буннынъ бир гизли сыры бар; къурназлыгъы, себеби олса керек. Шубеленюв ибареси. Алиманнынъ бойле кельмеген геджелери ола тургъан. Лякин мени хаберсиз къалдырмай эди. Ама шимди... Ёкъ, бу ягъда бир къыл бар.

Буз-бузламакъ. Къоркъу ве дешет ичинге къатып къалмакъ, озюнден кечмек, къарардан зияде шашмаламакъ. Ѓафлеттен къапы къабылды. Яш ана къоркъусындан буз-бузлады.

Булуттан нем къапмакъ. Пек шубеджи, сезикли олып, энъ агий алларда биле бир инамсызлыкъ косътермек, аман къызышмакъ яки джанынъ агъырмакъ. — Мен, Джевдет агъа, сизинъ бу къадар булуттан нем къапкъан назик адам олгъанынъызны бильмей эдим.

Бурун сокъмакъ. Вазифеси олмагъан яхут онъа аит олмагъан эр ишке, эр шейге киришмек, къарышмакъ; башкъаларгъа акъыл огретмек. Бу Валерик меселесине Молдабай да бурун сокъты, гъалиба.

Буруны балабан. Бириси буюклик япа, озюни олгъанындан зияде, юксек косътермеге ыдырына. — Элинъден кельген иш олмаса да, буру-

нынъ балабан. Адамларгъа юксектен бакъма.

Бурунынъ къанамамакъ. Къолайсыз, агъыр вазиятке тюшсень де, озюнге ич бир тюрюл зарар кельмемек. Хайырсыз иштен аман-эсен къуртулмакъ. — Ойелери денъизден джаяв кечер, — деди Зера. — Устюне дрезина авдарылгъан да, буруны къанамагъан.

Бурунынъ шишмек. Бирисине, бир шейге хошнутсызлыкъ, даргъынлыкъ косътермек. — Бу Ферат да келирли-кетерли. Бугунъ кене буруны шишкен, тыртайгъан, суалинге зорнен джевап бере. **Синоними:** Дудагынъ салынмакъ.

Бурунынъдан къан кельмек. Бир ишни беджерюв эснасында нек зияде къыйналмакъ, буюк зорлукъ чекмек, ишни нек буюк заметнен беджермек. Нусрет кунлерини къалпазанлыкънен кечирди. Оны окъуткъандже анасыннынъ бурунындан къан кельди.

Бурунынъдан чыкъмакъ. Япкъан яманлыгыннынъ джезасыны чекмек, яманлыгынна къаршы яманлыкъ коръмек. Бир иши бириси ичюн яхшы нетиджеленмемек. — Мангъа япаджагыннынъ бу эдимиз?! Алла боюныннынъ урсун! Ашагъанларынъ бурунынъдан чыкъсын!

Бурунынъны котермек. Кибирленмек, къарарсыз гъурурлыкъ косътермек, озюнни башкъалардан устюн тутмакъ, озюнни зияде бегенип юрьмек. Ира фена къыз дегиль, тек буруныны котермеге, озюни юксек тутмагъа севе. **Синоними:** Киши танымамакъ.

Бурун астындан. Кимсеге билдирмейип, гизлиден иш япмакъ, аркет этмек. — Решатны билем мен, онъа инам ёкъ, эр вакъыт бурун астындан иш коре. **Синоними:** Этек астындан.

Бурунынъны ели сёнмек (ятмакъ). Эвельки кучъ-гъайретини, икътидарыны, итибар ве сайгъысыны гъайып эткен, тюшкюнлешкен, сёнюккен кибирли, магърур адам акъкъында. — Бизим Меметке не олды я, буруныннынъ ели сёнген? — Демин куреште енъильди де.

Буруныннынъ тюбюнде. Бирисине, бир шейге нек якъын турмакъ, янчыгъында, якъынынъда булунмакъ. Гестапо озюнинъ буруны тюбюнде совет разведкаджыларынынъ чалышкъанларыны сезсе де, излерине тюшалмай эди. **Синонимлери:** Къолуннынъ астында, этегининъ астында.

Буллор кошоклер къурмакъ. Бош хаялларгъа къапылмакъ, омюрген, керчек вазияттен узакълашмакъ. — Бугунъ дженк кете, этрафта йыкынтылыкъ. Сиз исе шиирлерингизде буллор кошоклер къурасынъыз.

Буюк сёз сёйлемек. (Буюк лаф этмек). Элинъден кельмейджек ишандырувлар япып, сёзген ишке кечалмамакъ. — Буюк сёз сёйлегендже, буюк локъма къап, дегенлер. Не макътана бересинъ, озюнь япып косътерчи!

Буюклик сатмакъ. Бакъ. Агъалыкъ сатмакъ, акъайлыкъ сатмакъ.

(Девами бар)

ПРЕЛЮДИЯ

ФОРТЕПИАНО ИЧЮН

Эдем Налбандов

Бадам Усеинге багъышлайым

Andantino *mf* *mp*

First system of musical notation. The upper staff features a melodic line with a trill-like figure at the end, marked with an '8' and a dashed line. The lower staff contains a bass line with a 'p.' (piano) dynamic marking.

Second system of musical notation. The upper staff continues the melodic line with a series of sixteenth-note runs. The lower staff provides a harmonic accompaniment.

Third system of musical notation. The upper staff includes the text 'ten Tampo i' above the notes. The lower staff has a 'mp.' (mezzo-piano) dynamic marking.

Fourth system of musical notation. The upper staff shows a melodic line with a long slur. The lower staff continues the accompaniment.

Fifth system of musical notation. The upper staff features a complex melodic line with many beamed sixteenth notes. The lower staff provides a corresponding bass line.

dolce

5

3

zit. *a tempo poco accel.* *zitemuto*

3 *zitemuto*

3 *crescendo*

The first system of musical notation consists of two staves. The upper staff features a rapid, continuous sixteenth-note melody. The lower staff provides harmonic support with chords and single notes, including some triplets in the right hand.

The second system of musical notation also consists of two staves. The upper staff begins with the instruction *dolce* and contains a melodic line with a sixteenth-note run marked with a '6'. The lower staff includes the instruction *ritenuto* and features a more active melodic line. The system concludes with a *pp* (pianissimo) dynamic marking.

АВТОРЛАРЫМЫЗ АКЪКЪЫНДА

* **Гъафар БУЛГЪАНАКЪЛЫ** (Гъафар Эюпов) 1905 сенеси Симферополь уездининъ Булгъанакъ боюндаки Агъач-Эли коюнде догъды. Симферополь оджалар техникумыны, сонъра Дагъстан педагогика институтыны битирди. Ильки шиирлери 1925—26 сенелери «Яш къувет», «Янъы дюнья» газеталарында чыкъты, сонъра «Илери», «Большевик ёлу», «Эдебият ве культура», «Совет эдебияты», «Яш ленинжчилер» журналларында басылды. Дженк йылларында Кърым дагъларында партизан отрядларынен бирликте немсе фашистлерине къаршы курешти. Дженктен сонъ Гурьев шеэринде яшады. 1928 сенесинден СССР Языджылары бирлигининъ азасы олгъан Булгъанакълынынъ «Йыллар ве йырлар», «Инсан», «Экинджи яшлыгъым», «Чёллер танъы» киби назм китаплары чыкъты.

Журналнынъ бу номери басылгъан вакъытта Гъафар Булгъанакълы вефат эткени акъкъында хабер кельди.

* **Джемилъ СЕЙДАМЕТ** 1900 сенеси Къарасувбазар шеэринде догъды. «Янъы дюнья» газетасынынъ ве «Илери», «Большевик ёлу» журналларынынъ редакторы олып чалышты. «Къанлы кольмек», «Амам аралыгъы», «Къую тюбюнде», «Уджюм» киби икяелернинъ, «Уфукъкъа

догъру» романынынъ муэллифи. 1939 сенеси Москвада, арбий эдебият нешриятында «Чар Русиесинге Германия ве Австрия разведкасы» деген китабы чыкъты. Эдебият саасында бир сыра назарий ве фельсефий макъалелери басылды. 1981 сенеси Ташкентте, Гъ. Гъулам агына нешриятта «Эдебий сурет» сериясында «Абдулла Дерменджи» китабы чыкъты. Коммунист яызджы «Дженкявер Къызыл Байракъ» оргенинен ве дигер мукафатларнен такъдирленди.

* **Амет АДиль** 1942 сенеси догъды. Москвадаки Горький агына эдебият институтыны гъиябий окъуп битирди. Къазанда яшай. СССР Языджылары бирлигининъ азасы. Къазанда рус тилинде «Сосна», Ташкентте кърымтатар тилинде «Чам» адлы китаплары чыкъты.

* **Владимир Фотиевич КОЗЛОВ** 1955 сенеси догъды. Москвадаки девлет тарих ве архив ишлери институтыны битирген. Шимди шу институтта архив ишлери факультети деканынынъ муавини вазифесинде чалыша. Тарих илимлери кандидаты. 1984 сенеси «Кърым тарихы ве меценети абиделерини къорчалав ве олардан файдаланув боюнджа менбалары» деген мевзуда диссертация къорчалады. Бир сыра тарихий ве популяр макъалелернинъ муэллифи.

На крымскотатарском языке. «Йылдыз» № 4 («Звезда» № 4).

Орган Союза писателей Узбекской ССР.

Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства ЦК КП Узбекистана.

Ташкент — 1987.

Техникий редактор А. Сеногъулов.

Корректор З. Эреджепова.

Рессам Ремзи Алиев.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Басылувгъа 20.06.87 с. берильди. Басылувгъа 10.08.87 с. рухсет этильди. Р-08939 Къагъытнынъ форматы 70+108¹/₁₆. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Физ. табагъы 9. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6500. Сымарыш 1371. Фияты 80 к

Условных печ. л. 12,6, физ. л. 9. Уч-изд. л. 13,5. Зак. 1371. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.
Телефонлар 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.